

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ИСТОРИЈУ

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ИСТОРИЈУ 81

81

НОВИ САД
2010

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

81

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS IN HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници
Академик Славко Гавриловић (1970—2004)
Академик Милош Благојевић (2005—)

Уредништво
Академик Милош Благојевић
Жарко Димић
Академик Василије Крстић
Др Ана Столић
Др Биљана Шимуновић-Бешлин

Главни и одговорни уредник
Академик Милош Благојевић

ISSN 0352-5716 | UDK 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ИСТОРИЈУ

81

НОВИ САД
2010

САДРЖАЈ
CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

Др Љубомирка Кркљуш, <i>О програму Саве Текелије за обнову српске државе</i> — On Sava Tekelija's Programme for the Renewal of the Serbian State	7
Урош Татић, <i>Француска у Анексионој кризи 1908—1909.</i> — France in the Annexation Crisis in 1908—1909	23

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА
CONTRIBUTION AND MATERIALS

Божидар Панић, <i>Први тужиорски дневник Текелијине цркве у Араду (део тријећи, 1752—1768)</i> — The First Trustee Diary of Tekelija's Church in Arad (Part Three, 1752—1768)	43
Стеван Бугарски, <i>О боравку протојосинђела Кирила (Цвекковића) у манастиру Бездину</i> — On the Stay of Protosyngellos Kirilo (Cvetković) in the Bezdin Monastery	81
Жарко Димић, <i>Попис царско-краљевског слободног војног комунистичког Карловаца из 1840. године</i> — Census List of Imperial-Royal Free Military Community of Karlovci from 1840	89
Др Петар В. Крстић, <i>Успомене капетана Адама Косанића</i> — Memoires of Captain Adam Kosanić	99
Мр Миливој Бешлин, <i>Прилог проучавању Треће кризе у југословенско-совјетским односима 1968.</i> — <i>Поверљива преписка Л. И. Брежњева и Ј. Б. Тита</i> — A Contribution to the Study of the Third Crisis in the Yugoslav-Soviet Relations in 1968 — Confidential Correspondence of L. J. Brezhnev and J. V. Tito	113

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

Др Недељко Радосављевић: Тамара Петрова Стоилова, <i>Величешто</i>	129
Мр Миливој Бешлин: Момир Самарџић, <i>Од Сан Стефана до Сливнице</i> — Србија преко Бугарске 1878—1886.	130

Мр Михаел Антоловић: Zoran Janjetović, <i>Немци и Војводини</i>	134
Академик Зоран Лакић: Владо Стругар, <i>Српство Јанка Вукојичића и Миџра Марџиновића</i>	137
Др Станислав Стојановић: Др Сава Живанов, <i>Русија 1917</i>	139
Милован Витезовић: Владо Стругар, <i>Владар Краљевска Срба, Хрватска и Словенаца</i>	142
Вера Василић, <i>Зборник Мајнице српске за историју. Свеске 71—80 (2005—2009). Садржај по ауторима</i>	145

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: (021) 420-199
Proceedings of Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, ul. Matice Srpske 1
Phone: +381-021/420-199
e-mail: jboarov@maticasrpska.org.rs
www.maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за историју*
закључила је 81. свеску 22. априла 2010. године
За издавача: проф. др Душан Николић
Стручни сарадник Одељења: Јулкица Боаров
Лектор и коректор: Мирјана Зрнић
Преводилац резимеа: проф. др Предраг Новаков
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слог: Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад
Штампа:

Штампање овог *Зборника* финансирало је
Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије

CIP — Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

93/94(082)

ЗБОРНИК Матице српске за историју = Proceedings in History /
главни и одговорни уредник Милош Благојевић. — 1984, 29— . —
Нови Сад : Матица српска, 1984— (Суботица : „Графис”—„Минер-
ва”). — 24 cm

Два пута годишње. — Резимеи у публикацији су на енглеском и немачком језику. — Штампарије: „Минерва”, Суботица (св. 31/1985); Просвета, Нови Сад (од св. 32/1985. до св. 41/1990); Графо-офсет, Нови Сад (од св. 42/1990. до св. 56/1997); Duplex, Нови Сад (од св. 57/1998. до св. 59/60/1999); Прометеј, Нови Сад (од св. 61/62/2000. до св. 65/66/2002); Идеал, Нови Сад (од св. 67/68/2003). — Је наставак: *Зборник за историју* = ISSN 0350-0489

ISSN 0352-5716

COBISS.SR-ID 7793410

ISSN 0352-5716

9 770352 571008

Љубомирка Кркљуш

О ПРОГРАМУ САВЕ ТЕКЕЛИЈЕ ЗА ОБНОВУ СРПСКЕ ДРЖАВЕ

САЖЕТАК: Поред своје делатности у културном животу Срба у Хабзбуршкој монархији, Сава Текелија је играо и значајну улогу у њиховом политичком животу. На Темишварском сабору је одржао беседу у којој се залагао за инартикулацију српских привилегија, сматрајући да ће оне бити боље обезбеђене ауторитетом закона, него царском вољом. У време Првог српског устанка начинио је карту српских земаља и превод дела *Римљани у Шпанији*, где је изнео своје погледе о оружаном борби за слободу и начинима да се она освоји. У два писма цару Наполеону је предложио да се оснује једна политичка јединица од јужнословенских земаља, укључујући оне које је Француска освојила и од којих ће бити формиране Илирске провинције. Језгро те покрајине је требало да буде Србија. Текелија предлаже Француској да у том циљу помогне српски устанак, јер би се оснивањем такве државе спречио руски продор и ширење њиховог утицаја на овим територијама. Писмо сличног садржаја је упутио и аустријском цару Фрањи I, предлажући друге политичке савезе, али такође са циљем спречавања продора руског утицаја. Текелијин пројект предвиђа оснивање једне српске, или, прецизније јужнословенске државе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Сава Текелија, Темишварски сабор 1790, српске привилегије, инартикулација, Први српски устанак, *Римљани у Шпанији*, писмо цару Наполеону 1804, писмо цару Наполеону 1813, писмо цару Фрањи I 1805, велике силе, Русија, Аустрија, Француска, Илирске провинције, илирска, јужнословенска држава.

У српским круговима у Аустрији рано је сазрела свест о неминовности формулисања једног политичког програма, чије би остварење обезбедило опстанак српског народа, расутог на широкој територији неколико тадашњих великих држава и моћних сила: Аустрије, Османске империје и Млетачке републике.

У размаку нешто дужем од једног века, од последњих деценија XVII века, па до времена Првог српског устанка настао је низ програма о обнови српске државе. Њихови аутори су били различити, вођени често личним амбицијама да постану владари те будуће обновљене српске државе. Међу њима је било и пустолова, појава тако својствених XVIII ве-

ку.¹ Међутим, неколико програма о обнављању српске државе заслужују посебну пажњу, јер су њихови аутори биле личности које су у повести српског народа оставиле својом укупном делатношћу дубок и значајан траг. Прве замисли о ослобођењу и политичком уједињењу Срба њихови творци су нужно везивали за историјске основе, с обзиром на владавину принципа легитимитета, као темеља европског поретка. Стога се свугде јавља, мање или више наглашена, идеја о обнављању старе средњовековне српске државе. Њихови су ствараоци били различити: самозвани деспот Ђорђе Бранковић, затим један од најзначајнијих јереја српске православне цркве, знаменити карловачки митрополит Стефан Страшимировић, и најзад, Сава Текелија.²

Име Саве Текелије, првог доктора права код Срба, племића и добротвора, председника Матице српске, подсетиће најпре на његову улогу у културном животу Срба у Јужној Угарској. Међутим, Сава Текелија био је истакнута личност и у политичком животу овоистраних Срба.

Политичкој судбини српског народа, било да се радило о оном његовом делу који је живео у Хабзбуршкој монархији, или пак о целом српском народу, Сава Текелија је посветио много пажње и формулисао своје ставове у неколико докумената, насталих у временима преокрета и у друштву у којем је живео и у судбини српског народа на територији Османске царевине.

¹ С. Гавриловић, *Ка српској револуцији*, у: *Историја српског народа*, IV-1, Београд 1986; Д. Пантелић, *Београдски џаџалук 1794—1804*, 367—378, 378—381, 383—388.

² Ј. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић и његово време*, Београд 1911, 13, 257; Ј. Радонић, *Ђурађ II Бранковић*, „*десетом Илирика*”, Цетиње 1955, 26, 61—62, 77, 98—100, 104; Р. Самарџић, *Ђорђе Бранковић, Историјске и политичке основе првога српског пројекта у Писци српске историје*, Трећа књига, Просвета — Београд 1986, 11—13, 18; Д. Мелачковић, *Темељи српске државотворне мисли у вековима грађанске владавине*, у: *Историја српске државности*, Нови Сад, 323; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Потиско-Јоморишке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 253, 281; Р. Л. Веселиновић, *Срби у Великом рају 1683—1699, Историја српског народа* III-1, Београд 1993, 514; Ј. Савковић, *Борба Срба Војвођана за своју територијалну и политичку самосталност*, Зборник Матице српске, Серија друштвених наука 3, Нови Сад 1952, 26; К. Милутиновић, *Илирик, Дунавска конфедерација и источна Швајцарска*, Зборник за историју МС 13, Нови Сад 1976, 25; С. Новаковић, *Из Хронике десетом Ђорђа Бранковића, Гласник Српског ученог друштва*, 1872, књ. XXXIII, 135—190; Ј. Радонић, *Митрополит Стеван Страшимировић, Слике из историје и књижевности*, Београд 1938, 304—306; М. Вукићевић, *Карађорђе I*, Београд 1907, 91—93; С. Терзић, „Русија и српска револуција 1804—1815”, у *Европа и српска револуција 1804—1815*, Платонеум — Нови Сад 2004, 228—229, 239—240; Ст. М. Димитријевић, *Стевана Страшимировића митрополита карловачког план за ослобођење српског народа*, Београд 1926, 6—12; D. Janковић, *Srpska država prvog ustanka*, Nolit Beograd, 100—102; *Први српски устанак, Акта и њихова на српском језику*, књ. I, 1804—1808, У редакцији Радослава Перовића, Народна књига Београд, бр. 1, 2, 3, 5, 7, 20, 21, 28, 29, 30, 35, 45, 54, 55; С. Гавриловић, *Војводина и Србија у време првог устанка*, Нови Сад 1974, 18—20; В. С. Д. (Димитрије Руварац), *Аустрија, Карађорђе и митрополит Страшимировић, Дело*, књ. XXI, Београд 1899, 40; С. Гавриловић, *Аустријска царевина и устаначка Србија 1804—1815*, у *Европа и српска револуција 1804—1815*, Платонеум — Нови Сад 2004, 117—120; Мил. Вукићевић, *Један мемоар о ослобођењу Словена*, Српски књижевни гласник XXVII, 428—437; Н. Попов, *Србија и Русија*, књ. I, 26—30; Н. Радјочић, *Митрополит Стеван Страшимировић*, Летопис МС, књ. 345, 1936, 50—52.

Живео је у бурно доба, када се ломио европски поредак, и друштвени и политички, када су старе државне границе чилеле и мењале се. У самој Хабзбуршкој монархији је смрт Јосифа II 1790. године у пуној оштрини отворила питање односа двора и угарског племства, тзв. угарске уставности. Пароле велике Француске револуције утицале су на духове у Аустрији и посебно у Угарској. Угарски сабор захтевао је реформу.³ И код Срба се јавила струја која је сматрала да српска права треба да добију другачију правну основу, ширу од персоналних права припадника једне верске заједнице. Начин на који је то требало да се оствари је по њиховом мишљењу била инартикулација српских привилегија у угарске законе. Тиме би се Срби у правном погледу изједначили са другим становницима државе и били признати за равноправан народ у држави.

У том циљу су захтевали да им се омогући учешће у појунској Дијети, угарском сабору који је био сазван после дугог времена. Међутим, захтев митрополита Мојсија Путника да Срби, као представници свог народа учествују у сабору није био прихваћен од стране угарских власти. Канцелар гроф Палфи је 15. априла изнео цару Леополду своје мишљење о митрополитовој молби. Сматра да се привилегије Срба могу потврдити и да се митрополит и нека друга духовна лица могу позвати на угарски сабор као представници једне верске заједнице, али не и као представници „илирске нације”: „...мора се најпокорније приметити: да такозвана илирска нација, као нација у угарској држави нема политичку егзистенцију, и нигде међу њеним грађанима не представља посебан корпус, него стоји под њеним заједничким земаљским законима, и, уколико је настањена у провинцијалним пределима, подређена је угарским земаљским властима, а у Војној граници војним органима.”⁴ У овом је ставу већ у то време јасно изражена доктрина која ће владати мађарским политичким животом све до 1918. године — доктрина о једном, мађарском, политичком народу. То је време снажног замаха угарске националне свести. Сава Текелија је то у својим мемоарима овако изразио: „Једном речом от тога времена подиже се дух националитета маџарскога.”⁵

Како српским представницима није било омогућено да учествују у угарској Дијети, с царском дозволом је у Темишвару 1790. одржан српски сабор.⁶ Сабор је имао изразито политички карактер и на њему су

³ М. Костић, *Неколико идејних одраза француске револуције у нашем друштву крајем 18 и почетком 19 века*, Зборник Матице српске, Серија друштвених наука 3/1952, 6.

⁴ „...muss man unterthänigst bemerken: dass die sogenannte illyrische Nation, als Nation in dem hungarischen Staate keine politische Existenz habe, und auch nirgends unter dessen Bürgern ein besonderes Corpus ausmache, sondern mit ihnen unter gemeinschaftlichen Landesgesetzen stehe, und in soweit sie in Provinzialbezirken wohnt, den hungarischen Landesbehörden, in den Militärgränzen aber den Militärgränzbehörden untergeordnet sey”. *Темишварски сабор 1790*, избор и објашњења Сл. Гавриловић и Н. Петровић, Нови Сад — Сремски Карловци 1972, (у даљем тексту *Темишварски сабор*), 48—49.

⁵ С. Текелија, *Описаније животоа*, Београд 1966, 148.

⁶ С. Гавриловић, *Стремљења српског народа ка аутономији у Хабзбуршкој монархији и Угарској (од краја XVII до средине XIX века)*, Задужбина, бр. 10, мај 1999; *Темишварски сабор 1790*; С. Гавриловић, *Срби у Хабзбуршкој монархији пред угарски сабор 1790*, ЈИЧ 5 (1965), 17—34; Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, књ. III, Нови Сад 1963, 26—29; С. Текелија, *Описаније животоа*, 152.

дошла до изражаја два основна гледишта на решење положаја српског народа и основе његовог правног положаја. За привилегије, као ослонац и јамство српских права залагали су се војни и грађански представници српског друштва, док су висока црквена јерархија и племство захтевали инартикулацију, тј. озакоњење српских привилегија од стране угарског сабора. Већина се zaloжила и за то да се тражи посебна територија.⁷

На Темишварском сабору је Сава Текелија одиграо видну улогу.⁸ У својој знаменитој *Беседи*, за коју је Никола Радојчић рекао да представља „прави научни рад несумњиве вредности и онда и данас”,⁹ а Станоје Станојевић оценио као „необично паметан говор”, Текелија је изнео своје погледе на политички положај српског народа, питање његовог опстанка и осигурање његове будућности. Залагао се за промену дотадашњег положаја Срба у Аустрији и његово уставно регулисање, инкорпорисањем српских привилегија у угарски устав, полазећи од претпоставке да ће на тај начин Срби као равноправни грађани Угарске бити изједначени са Мађарима: „Ако њу (тј. инартикулацију) добијемо, нећемо више онако играти како нам се засвира, нити ће нам се слобода и права наша само на измољеним и својевољним привилегијама оснивати, већ ћемо се у срцу радовати што нам се она на јавним државним правима и на самој конституцији оснивају”.¹⁰ Инартикулацијом би српска права и привилегије добили сталност и гаранцију. Објаснио је, обраћајући се појединим сталежима да ниједно српско право неће инартикулацијом бити угрожено, него напротив, зајамчено и обезбеђено. То ће се постићи тако што ће права српског народа бити гарантована ауторитетом јавног закона краљевине. Привилегије ће тако, уместо израза личне и променљиве (и превртљиве) воље владарева, добити снагу „јавног и општег закона краљевине” који важе за све грађане.¹¹ Срби би, према томе, са Мађарима уживали иста права, економска и политичка, укључујући и управљање државом.¹²

Говорећи о српском народу и његовој судбини, Текелија је на Темишварском сабору, разумљиво, мислио на онај део српског народа који је живео у Аустрији, али је у говору поменуо и српске земље. У погледу захтева за територију, о којем је Сабор расправљао, Текелија је сматрао да је то неизводљиво, мада је желео да српски народ добије своју територију и буде независан. Српско питање не би било решено добијањем Баната, као засебне области, јер је „наш народ са осталим житељима

⁷ *Темишварски сабор*, 256; Н. Радојчић, *Оживела Војводина*, Зборник Матице српске за историју, 51, Нови Сад 1995, 190—191.

⁸ В. Милосављевић, *Сава Текелија и српска мисао*, Београд 1998, 133—189; В. Гавриловић, *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија (1790—1792)*, Платонеум — Нови Сад 2005, 131—140.

⁹ Н. Радојчић, *Сава Текелија, О двестагодишњици рођења*, Историјски часопис 12—13, (1961—1962), 1963, 1—13.

¹⁰ Ј. Ђорђевић, *Народни конгреси овослраних Срба*, Србски летопис за годину 1862, Част прва, година XXXVI, књ. 105, У Будиму 1863, (у даљем тексту *Народни конгреси*) 97.

¹¹ *Исто*, 98.

¹² С. Текелија, *Описаније животова*, 155—156.

краљевине смешан и по свим провинцијама расут”, а у српској провинцији би се нашао веома мали број Срба. Он не види, осим Србије, ни једну другу област коју би Срби „по праву” могли тражити, јер је само она у привилегијама обећана Србима: „И заиста, осим ове неће народ наш ниједну другу с правом и по заслуги искати, нити једна друга не припада му по праву, ни једна друга није његова. Из Србије се већи део народа нашег иселио, у Србији су наши имали своја седишта, Србија сама у реченим привилегијама била обећана, а не друга каква провинција.”¹³ Чак и ако би Срби и добили Србију као царску провинцију, захтевао би инартикулацију њихових права и утеловљење те провинције, јер би српски народ и у Србији и у другим угарским провинцијама могао само тако опстати ако би имао политичка права и своје институције. Верује да „не обезбеђује само територија и њено физичко стање народу његов опстанак, већ грађанско стање народа (*Status civilis*) који на тој територији живи”. Текелија је доказивао да Срби не треба да траже засебну територију у Угарској (екскорпацију), јер то неће никада добити; предлозима о томе Беч само вара Србе и завађа их са Мађарима, него треба да траже да се права српског народа, уколико се не косе са угарским законима, узаконе (инартикулишу), јер ће закон у Угарској увек више вредети него привилегије.¹⁴ Текелија је био уверен да је захтев за екскорпацију Баната био сугерисан од двора, да би се тиме ослабиле позиције мађарског сабора, да је двор на тај начин желео „да укроти Мађаре”.¹⁵

С намером да паралише отпор угарске Дијете, двор је јануара 1791. године потврдио одлуке Темишварског сабора, те је 22. фебруара 1791. успостављена Илирска дворска канцеларија (*Cancelaria Illyrica aulica*), која је трајала само до 3. јула 1792, када ју је укинуо цар Фрања I, нагодивши се са мађарским племством. Текелија је јасно уочио који су били разлози укидања: Мађари су то упорно захтевали, образлажући да постојање канцеларије представља *status in statu*, а друго, двор је сматрао да је њено постојање исувише скупо. У међувремену су XVII законским чланком од 1791. Срби признати за угарске држављане.¹⁶ Текелија је убрзо увидео суштину мађарске политике: „Заиста обештања лепа, али се не обдржавају. После војске копљем у трње, кажу људи, док им требујемо, дотле нам обештавају, кад своје получе нас отбаце.”¹⁷

Текелија је увидео да се питање положаја српског народа решава у међусобним односима Немаца и Мађара и да и једна и друга страна користе при том Србе, обећавајући им повољнији положај. Њихов положај је био једно од оних питања која су трајно изазивала несугласице између двора и угарских сталеза, а двор је сукобе између Срба и Мађара подстицао и користио као увек делотворно средство очувања своје превла-

¹³ *Народни конгреси*, 118—119.

¹⁴ *Народни конгреси*, 121—122; С. Станојевић, *Историја Срба*, Београд 1926, 308.

¹⁵ С. Текелија, *Описаније живота*, 153.

¹⁶ Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, књ. III, 39—41; *Историја народа Југославије*, Београд 1960, књ. II, 1107—1109.

¹⁷ С. Текелија, *Описаније живота*, 158—160.

сти. И у Текелијиним погледима на положај српског народа у Хабзбуршкој монархији и његовом покушају да му одреди и правне оквире може се јасно уочити оно што је трајно обележавало сва размишљања о том питању: да ли је српски народ досељен у Монархију само привремено, док се Турци не истерају из српске земље, или се ту налазе трајно.

Када је већ после неколико година постало сасвим јасно да су се очекивања Срба да се после 1791. године изједначе са Мађарима била изјаловила, Текелија је 1796. у своме дневнику записао: „... ми не треба да оставимо ни Маџара, нити да се сасвим ослонимо на Немца, јел’ и Немац нас само за нос вуче, а ништа не даје. Маџар дати ништа не може, него по упућењу Немца нас гони и свакојако, чрез глупост своју, силу своју квари, а нам је свеједно; та јобађ Маџарев, та роб Немцем бити; које ће тако довека остати, ако се народ не стане опасније владати и гледати у чему состоји слабост његова...”. Уколико Мађари не дају Србима сва права, од цара треба захтевати Банат и Бачку „по датим патентима, док се Српска држава од Турчина узме, које ће — мислим Немци учинити, да би Маџаре ослабили. Ал’ ако ни један ни други не усхоће дати, то ће се временом показати куда ћемо преступити, или сами рећи: Ми смо ову земљу отбранили и уживали, ми ћемо за нас да одржимо. Али сложи, Боже, каурина!”¹⁸ Променио је, дакле, став који је заступао на Темишварском сабору о захтевима за посебну територију.

Начелно исправне, Текелијине претпоставке о карактеру привилегија и ауторитету и општој обавезности законâ, као и једнакости житеља државе, у реалним политичким условима угарске уставности, где се управо у то време почиње све снажније утврђивати доктрина о једином политичком народу у Угарској, нису имале изгледа да буду и остварене. А. Форишковић је о Текелији дао оцену која је у великој мери оправдана управо овим Текелијиним ставом на Темишварском сабору: „Јурилично образовање, које је код Саве Текелије било несумњиво бриљантно, битно ће утицати на коначно оформљење његове личности. Зато је тешко отети се утиску да је он и на њему савремене политичке појаве гледао више легистички, а то значи мање реалистички, темељећи своја становишта на ономе што се обично назива правна истина (*veritas juridica*).”¹⁹ Истовремено, мада је до свог социјалног статуса веома много држао и изражавао своје ужасавање од револуционарног преврата у Француској, Текелија је, као образован човек и правник и као оштроуман посматрач, јасно уочио и у своме говору покушао да образложи деловање оних процеса који су у Монархији у то доба увелико узели маха, о којима је много касније писао С. Симеонових-Чокић, врсни историчар српских привилегија и аналитичар њиховог карактера. Он закључује да је немогућно, а са правног гледишта и бесплодно, задржати се на доктринарном разматрању самих привилегија и једино по њима ценити правни положај Срба у Угарској. „Право је оно што стварно важи као право, а оцена

¹⁸ *Дневник Саве Текелије*, приредио Стеван Бугарски, Матица српска, Нови Сад 1992, 60—62.

¹⁹ А. Форишковић, Предговор у С. Текелија, *Описаније живоџа*, Београд 1966, 11.

стварног правног стања према неком идеалном спада у политику... ваља начелно нагласити да су у раздобљу од пуног века (1690—1790), у коме је у Угарској настао прелом од феудализма ка апсолутизму, српске привилегије могле послужити само као полазна тачка за даљи развој правнога положаја Срба у Угарској, до коначног претапања српске политичке аутономије у црквену и школску, на коју је привилегијално право Срба коначно сведено. То је и једини логичан завршетак повластица персоналне природе, јер се самоуправа верских заједница може и у модерној држави заснивати на персоналном праву а политичка аутономија једино на територијалном.²⁰

Текелијин став на Темишварском сабору различито је оцењиван у српској историографији. Један број аутора је оцењивао да је он овом приликом заступао интересе угарског племства и исказао приврженост феудалном поретку и говорио у прилог мађарске аристократије и њене политике, да је био противник слободарских идеја Француске револуције, да је то била реч против политичких традиција српског народа у Хабзбуршкој монархији, али и да је то политички програм несумњиве вредности и прави научни рад.²¹

* * *

Не добивши наименовање за референдара године 1798. Текелија је, разочаран, дао оставку и одлучио да више и не мисли о државној служби. Тада је почело његово занимање за стање у Србији. Чак је размишљао о томе да напусти Аустрију и упути се у Србију: „Но мене је то јако огорчавало тако да сам ја био наумио оставити царство и ићи у Србију и тамо што радити. Понеже после турске војске која се 1790. године свршила, Србљи нису мировали, а особливо који су били у кору Михаиловича; зато сам учио от Теодосија Обрадовича грчки и от другога шпрахмајстера турски. И тако се договорим с Обрадовичем да он иде у Србију и тамо да гледа шта се може с отима људма учинити.

Ту дакле зиму и лето 1798. поведем у Бечу и октомврија месеца резигнирам. И тако кад ја отидем из Беча то и Обрадович отиде у Трст и отуда преко Далмације у Србију после две године.²²

²⁰ С. Симеоновић-Чокић, *Српске привилегије*, Војводина II, фототипско издање, Прометеј, Нови Сад 2008, 85.

²¹ М. Грбић, *Карловачко владичанство* III, 1893, 121; Ј. Ђорђевић, *Српско-маџарско пријатељство*, Београд 1895, 11. Н. Петровић, *О темишварском сабору и његовом историјском значају* у зборнику *Темишварски сабор. Грађа за историју Војводине*. Књига 9, Нови Сад—Сремски Карловци 1972, V-10; Ј. Савковић, *Борба Срба Војвођана за своју територијалну и политичку самосталност*, Зборник Матице српске, Серија друштвених наука, 3, Нови Сад 1952, 21—51; А. Форишковић, *нав. дело*, 24; Н. Радојчић, *Сава Текелија*, Историјски часопис, књ. XII—XIII, 1961—1962, Београд 1963, 7—8; М. Костић, *Неколико идејних одраза француске револуције у нашем друштву крајем 18 и почетком 19 века*, Зборник Матице српске, Серија друштвених наука, Нови Сад 1952, бр. 3, 36—40; М. Јакшић, *Д. Ј. Пойовић, Проблеми Војводине I, Београд 1925...*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, II/1, 1929, 118—119.

²² С. Текелија, *Описаније животова*, 165. Д. Пантелић сматра да се овај податак односио на припрему спахијско-српске буне, а не на Први српски устанак. (Д. Панте-

У време када је у Србији Првим српским устанком оружаном борбом и започео процес ослобођења, Срби из Монархије су га свесрдно подржали. Помагали су устаницима материјално, али и непосредним учествовањем у оружаним дејствима. Међутим, допринос Срба из Аустрије српској револуцији био је значајнији у уобличавању политичких програма и стварању основâ уставног и правног поретка и уређивању других друштвених установа.

Устанак је побудио жив интерес и код Саве Текелије. Као образован човек и родољуб, Текелија је несумњиво био свестан да је српски устанак био онај догађај, који је покренуо један судбински процес: „Српска револуција је један од плодова свести српског народа о себи, а у историји градње те свести сама је револуција била значајна степеница у модерну државу, као основу политичког суверенитета у будућности ... На тој основи изграђене су све српске државе будућности.”²³ Томе је процесу свој допринос дао и Текелија. У својим мемоарима наводи да се још 1802. у Будиму срео са Петром Новаковићем Чардаклијом и разговарао с њим о стању у Србији и могућности подизања оружаног устанка: „Пре него што сам пошао на Дијету, будем код мога рођака Антоновича у Будиму на квартиру. Преко сокака био капетан бивши у кору Михаиловича из Србије, Новакович, и ту се ми разговарамо о стању Србије, као и лане што сам се договарао, и не може ли се мало дигнути народ против Турака да се ослободи. То он мени каза, то је готово теке да има ко и упраљати. Ја му кажем да сам се ја договорио с Обрадовичом и да је Обрадович там’ отишао, него да нам треба јоште кога ученога човека отавде. То сутрадан доведе к мени Теодора Филиповича, и тако се ми ту уговоримо да они иду у Србију и да гледају може ли се што учинити, и тако мени да јаву и ја тамо дођем. То дакле они и учине и отиду оба у Србију, и тако се побуну Србија, али мене јоште не зову. Но видно да су они о мени тамо говорили и радили, зашто прота ваљевски Ненадович повративши се из Русије дошао ноћу к мени да ме види, но ја онда болестан бивши разговорио сам се с њиме, но он ме није звао него само на препоруку Новаковичева иначе Чардаклије дошао мене посетити и разумети мненије моје, послат био и неки Вујанович, који је послат био опет у Петербург. Но Филипович се разболе и умре у Н. Саду, Чардаклија умре у Београду и Обрадович који је све Србљем говорио да они за началника бољег од мене имати не могу. И тако судба опет друго учини и ја у Србију не одо.”²⁴ Текелија је записао да је у Србију упутио

лић, *Београдски њашалук 1794—1804*, 381—383). Текелија је и овде, као и у каснијем тексту, нетачно навео време. Ова пометња са датумима је могућа последица чињенице да је Текелија своје мемоаре и друге списе писао у дугом временском распону од 1798. до 1841. године.

²³ М. Е к м е ч и ћ, *Европски оквири и карактер српске револуције 1804—1815*, у: *Европа и српска револуција 1804—1815*, Платонеум — Нови Сад 2004, 69.

²⁴ По овом Текелијином излагању би се могло закључити да су ови догађаји следили један другом. Текелија је на овом месту очигледно побркао датуме појединих догађаја. Доситеј је у Србију приспео 1807, а умро 1811. Теодор Филиповић је дошао априла 1805, а умро је 1807. Прота Матеја Ненадовић је посетио Текелију приликом повратка из Русије, у зиму 1804. године.

Доситеја Обрадовића и Теодора Филиповића да „гледају може ли се шта учинити, и тако да мени јаву и ја тамо дођем. То дакле они и учине и отиду оба у Србију и тако се побуни Србија, али мене јоште не зову.”²⁵ После тога, пише Текелија, у Србији су га помињали; наводи да је Обрадовић Србима говорио да они не могу имати бољег вођу, „началника” од Текелије. Из ових првих података које Текелија наводи о српском устанку произлази да се он надао да ће га устаници позвати да се стави на чело устанка.²⁶

Следећи корак којим је Текелија намеравао да помогне српским устаницима било је објављивање његовог наводног превода са енглеског језика списа под насловом *Римљани у Шпанији*, 1805. године.²⁷ У бројним и опширним примедбама и коментарима исцрпно је изложио своје ставове о начину ратовања, тактици и стратегији, старешинама и њиховом владању, војним прописима, ратничком моралу, као и друга разматрања о политици и уређењу државе. После успешног ратовања, закључује он, када буде могуће створити нову државу битно је да се окупе одговарајући људи, учени и образовани. Њих треба позивати, а не чекати да се сами јаве.

Текелијине примедбе нису представљале конкретне савете и упутства устаницима, то су била сасвим општа разматрања о ратовању и имале су, по мишљењу Д. Ј. Поповића, више карактер „совјета здравог разума”.²⁸ Иако је потицао из породице која је свој положај, углед и иметак стекла на бојном пољу, војничког искуства Текелија није имао. Његова је војна каријера била сасвим кратка и није грађена на бојном пољу.²⁹

В. Милосављевић, пак, оцењује да је књига *Римљани у Шпанији* имала карактер поверљиве поруке Карађорђевићим устаницима, која би, у најкраћем гласила: чувајте се великих сила које би дошле као ослободиоци, а постале би освајачи. Треба се ослањати на сопствене снаге, бити сложан, у рату поштовати моралне принципе, неговати пријатељство и поштење, давати предност политичким над војним решењима и слич-

²⁵ С. Текелија, *Описаније животова*, 169, 212. Ови подаци се вероватно односе на спахијско-српску буну 1802. године, а не на Први српски устанак (Д. Пантелић, *Београдски њашалук пред први српски устанак (1794—1804)*, Београд САН, 1949, 381—383).

²⁶ А. Гавриловић, *Несуђени кнез Србије*, Полиција, 15/16, свеска за август, Београд 1926, 759—763.

²⁷ *Римляни у Шпанији: с примечаніями и кратким додатком Правила, и Упражненія военнаго, Управленія Сраженіях, и Укрепленія Местах*, Вь Будине граде: Печатано писменѢ Славено-Сербскіи Печатни Кралевскаго Всеушилища Пештанскаго, 1805.

²⁸ Д. Ј. Поповић, *Сава Текелија према првом српском устанку*, Зборник Матице српске, Серија друштвених наука, 7, Нови Сад 1954, 124.

²⁹ Крајем лета 1800. је у Араду извршена општа мобилизација (портална инсурекција), те су формиране четири компаније пешака и један ескадрон коњице. Текелија је добио команду над једним батаљоном ландвера, са чином потпуковника. Три месеца је увежбавао војнике, али без пушак. Када је јануара 1801. издата наредба да батаљоном могу командовати само мајори, Текелија, који је имао виши чин, није желео да буде деградиран, те је дао оставку. Напомиње да су официри негодовали због тога што им је Србин командант. Највише места у опису своје кратке војне каријере Текелија је посветио једној својој реформи, која је наишла на опште одобравање — наредио је да војници одсеку дуге косе, перчине (С. Текелија, *Описаније животова*, 166—168).

но.³⁰ Ако је код Текелије и постојала намера да устаницима упути поруке на овај начин, она је тешко могла бити остварена. Очекивати да би устаничке вође, у највећем броју неписмене, могле примити овакве поруке, увијене у коментаре једног древног ратовања, било је сасвим нереално.

Текелија је покушао да помогне устаницима и на други начин: „1804. дакле”, пише он у својим мемоарима, „дигне се народ под управленијем Георгија Петровича иначе Карађорђа. Мени је све у глави било како да ја српски народ поставим у стање слободе, зато да би они знали себе упутити метем се, те из разни’ мапа начиним мапу Србије с кирилови’ слови’ да је Србљин може читати и дам ју у Бечу на цензуру и после штампати.” Картом је желео да покаже устаницима које су српске земље, што се види из натписа мапе: „Земљеображеније Србске, Босне, Далмације, Дубровне, Црне Горе и ограничних предјел”. Иначе, сама карта показује да је и Текелијино знање о Србији било, како закључује Душан Ј. Поповић „сасвим мало, готово никакво”.³¹ Значај ове Текелијине карте оправдано треба видети у томе што настоји да дâ целовити преглед оних земаља које он сматра за српске. То су земље које треба ослободити. „Текелијина карта била је зато више политички програм него војничка мапа.”³²

Једини Текелијин сусрет са неким од устаничких вођа одиграо се пред сам слом устанка, 1813. године. Текелија је тада боравио у Београду. Присуствовао је егзерциру српских војника, којима је командовао Јаков Ненадовић. Текелија је поздравио Ненадовића, али га овај „није лепо примио”.³³ Устаници су од Текелије очигледно очекивали много више, него што им је он пружио. У њега су се разочарали, по свему судећи, још на почетку устанка, када га је посетио прота Матеја Ненадовић по повратку из Русије, јануара 1805. године и са њим водио кратак разговор.³⁴

* * *

Најважнији спис у којем је Текелија разматрао питање судбине српског народа и његовог политичког организовања настао је у вези са француским освајањем области насељених јужнословенским становништвом.

О Француској револуцији је Текелија јасно изразио своје ставове. Поводом организовања Темишварског сабора, осудио је протесте у српским круговима, настале због мађарске одлуке да се састав српског сабора прошири са још 25 припадника племства.³⁵ Вест о погубљењу француског краља 1793. године га је ужаснула.³⁶

³⁰ В. Милосављевић, *Текелија и српска мисао*, Београд 1998, други део, 9.

³¹ Д. Ј. Поповић, *Сава Текелија према првом српском устанку*, Зборник Матице српске, Серија друштвених наука 7, Нови Сад 1954, 124.

³² В. Милосављевић, *нав. дело*, 7.

³³ С. Текелија, *Описаније живота*, 211.

³⁴ Прота Матеј Ненадовић, *Мемоари Матеја Ненадовића*, Целокупна дела, Народна просвета, Београд, 155—156.

³⁵ С. Текелија, *Описаније живота*, 149.

³⁶ С. Текелија, *Описаније живота*, 161.

И поред тога, он је 14. јуна 1804. написао један опширан меморандум и упутио га Наполеону, уз много дивљења и похвала и Француској и Наполеону: „1803. године смислим гди су Французи били освојили Далмацију и Хорватску да им дам пројект да би начинили от они’ провинција особливо краљевство, но понеже су ту Хорвати, Крањци, Далматинци и прочи, то да не би један или други народ себе увређена или подложна другоме мислио, да томе краљевству мете се име Илирија. И тако ја следујуште представленије напишем француским језиком, потпишем се Јоанович, отац ми се звао Јоан или Иван и отнесем францускоме елчији Шампани, онда у Бечу суштемү.”³⁷ У меморандуму он саветује цару да помогне акције српских устаника, како би Србија постала језгро словенске државе на Балкану, под именом Илирија. Та би држава била француски савезник и послужила као противтежа утицајима Русије и Аустрије. Она ће спречити њихово ширење на рачун Турске.

Текелија закључује да је у Европи једино Русија у могућности да се носи са Француском и Енглеском. У свом ширењу и јачању свог утицаја Русија има неколико огромних предности над другим европским силама. То су: *йоложај земље, религија и језик* народâ који улазе у сферу њеног ширења. Да би се Русији начиниле озбиљне и трајне сметње, треба тражити неки народ истог језика и исте вере и који се служи истим писмом. Због равнотеже у Европи треба подржати један такав народ, који управо покушава да се ослободи — српски народ. Српски народ нема ниједан од услова који би му омогућили да изгради државу: малобројан је, нема људи способних да управљају, устанак који се диже у Србији је сада само хајдучија и бескрајно проливање крви.

Две силе се за њега интересују: Русија и Аустрија. Текелија сматра да се „европска политика не може помирити са ширењем ни једне ни друге од ових двеју сила, напротив Европа треба да искористи садашњи устанак, да одједном пресече сву њихову наду двеју сила у погледу тих покрајина, јер ова нација једина има све предности помоћу којих Русија може да оствари своје планове. Она има исту религију, исти језик, исто писмо, исте црквене књиге: њу је Русија увек штитила и несумњиво ће подржати овај устанак, да би освојила србијанска срца. У интересу Европе је да се подржи устанак да би се ова нација поставила на чврсте ноге и да би се убудуће заштитом других европских сила она окренула против ширења Русије на ту страну.”³⁸

Текелија је у ту (српску) нацију осим становништва Србије убројао и житеље великог дела Бугарске, Босне, Далмације, Хрватске, Славоније, Мађарске, Дубровника, Црне Горе, Албаније, Македоније, и, у погледу језика, Каринтије, Карниолије и Стирије.³⁹ Границе тако уједињене области би се простирале од Јадранског до Црног мора, према северу више од Дунава, и она би могла да постане сила више него другог реда. Подржана од других сила могла би да спречи ширење Русије и Аустрије

³⁷ С. Текелија, *Описаније живоџа*, 171.

³⁸ С. Текелија, *Описаније живоџа*, 178.

³⁹ Корушке, Крањске и Штајерске.

и да достигне турско царство. Мада Текелија сматра да сви житељи ових области у основи чине српски народ, није превиђао да постоје разлике међу њима и да се они називају различитим именима. Међу овим становништвом има припадника разних вероисповести, али је он уверен да ће их национално осећање ујединити у заједницу верски мање искључиву. Језгро те државе би, уколико устанак успе, могла бити Србија. С обзиром на разлике било би тешко окупити ове области под једним јединственим српским именом. Да би се олакшало стварање једне јединствене нације способне да се одупре ширењу Русије и Аустрије могла би се прогласити Илирска република или Илирско краљевство: „...За прво уређење територије било би можда довољно да се тој држави дода Србија, Босна, Херцеговина, Дубровник, Црна Гора, и ако је могуће без рата са Аустријом, Бока Которска. У Бугарској видински паша држи превласт, али после његове смрти или можда и раније могло би се постати господарем те земље.”⁴⁰ Текелија наглашава да једино Француска, може одиграти улогу новог оснивача државе овог народа који цвили под турским јармом и прогонством других. Од садашњих вођа ове нације се не може очекивати идеја за обнову или учвршћење једне државе. Једино уз помоћ Француске се ова замисао може остварити.

На крају Текелија напомиње да је судбоносно важно наћи личност која ће се ставити на чело ове нове државе. То треба да буде човек у којег би ова нација имала поверења, који говори њеним језиком, њене је вере, који би имао и војничка и политичка знања да управља државом.⁴¹

И поред дивљења исказаног према Француској и Наполеону и наде коју је положио у њихову помоћ, Текелија је већ следеће године (10/22. септембра 1805) аустријском цару Фрањи I поднео један други меморандум у којем је изложио своје ставове о политичкој ситуацији у Европи. Француска се, по њему, може ширити само на рачун територија Светог немачког царства и немачког народа. Њу у томе могу спречити само Пруска и Русија, које су непријатељи Хабзбуршке монархије. Русија већ од времена Петра Великог води успешну пансловенску политику, у чему јој иде на руку чињеница да се на територији њеног ширења налазе бројни народи исте вере и порекла. Русију у том напредовању може зауставити само нека унутрашња револуција, која није у изгледу. Саветује цару да склопи савез са Русијом против Француске, да своје планове усмери ка Немачкој коју ће освојити као немачки цар. Да би се Хабзбуршка монархија одржала и оснажила, она треба да шири националну идеју у Европи; тако би уместо јаке Француске, настале националне државе: Шпанија, Италија, Немачка и друге. Аустрија би зато требало да помогне Србији која се побунила и која треба да се створи. Њој би Аустрија требало да прода Котор и Далмацију и да јој помогне да се сједини са Босном, Албанијом и рашири до Бугарске. Једна таква Србија би пресекла пут Русији према Грчкој. Као противтежу Русији треба основа-

⁴⁰ С. Текелија, *Описаније животоа*, 186.

⁴¹ С. Текелија, *Описаније животоа*, 187.

ти „српско или илирско краљевство”, за шта згодну прилику пружају немири у Србији, у којима, примећује Текелија, Русија има своје прсте.⁴²

Текелија је 1813. године написао још једно писмо које је намеравао да упути Наполеону, али га није послао.⁴³ Помиње да је још 1805 (?) упутио Наполеону предлог о томе како да спречи ширење Аустрије и Русије према Турској. Подсећа Наполеона да је тада предложио да се „поново оснује старо Илирско краљевство и да тиме окренемо сав илирски народ од Аустрије и Русије, народ који живи у Стирији до Јадранског мора и одавде до Црног мора.” Због својих војничких способности и уз француску заштиту овај би народ могао постати „мала сила првог реда”. Изјављује да је поласкан што је погодио Наполеонову идеју о оснивању Илирских провинција, те предлаже, с обзиром на нове околности, нови план. Новој територији треба да се да један краљ из њене средине, који ће бити омиљен у народу. То би требало да буде личност позната и код Срба и код Мађара, чије је име познато у историји. Једна личност тога имена је прогнала Леополда I из Беча.⁴⁴ Особине које треба да има тај владалац, препоручују очигледно њега лично: „Познајем једног племића таквог имена, једног оштроумног правника који говори готово све европске језике, човека који има политичког и нешто војничког искуства. Представићу га чим ваше величанство прихвати мој план, Ваше величанство ће у њему имати савезника, који ће му бити привржен из захвалности и потребе.” Своје писмо Наполеону Текелија је завршио следећим закључком: „Учвршћујући Илирску краљевину само в. в. ће заувек подићи кинески зид против Русије и Аустрије.”⁴⁵

Текелија је био потпуно уверен да су Илирске провинције биле основане по његовом предлогу. Жали за пропуштеном приликом што се Србија, пре него што је устанак угушен није ујединила са Илиријом, али се теши тиме што је замисао о оснивању ове творевине била његова.⁴⁶

⁴² С. Текелија, *Описаније животоа*, 188; Д. Ј. Поповић, *Сава Текелија према првом српском устанку*, Зборник Матице српске, Серија друштвених наука 7, Нови Сад 1954, 122—123.

⁴³ С. Текелија, *Описаније животоа*, 203—204.

⁴⁴ Овде је Текелија алудирао на своје наводно порекло од Имреа (Емерика) Текелија, најистакнутијег представника угарске великашке породицу Thököly de Késmark (С. Текелија, *Описаније животоа*, 216, 367). Имре Текели је био вођа мађарских устаника (куруца) против хабзбуршке власти крајем XVII века. После Карловачког мира 1699. емигрирао је у Турску, где је и умро, 1705. године, у Никомедији. Његовом се смрћу угасила ова лоза. (П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Слио, Београд 2002, 278—281) Отац Савин, Јован Поповић Текелија, заповедник Поморшке границе добио је племство 1717. године (Душан. Ј. Поповић, *Племство*, Војводина II, фототипско издање, Прометеј, Нови Сад 2008, 120.

⁴⁵ С. Текелија, *Описаније животоа*, 205.

⁴⁶ С. Текелија, *Описаније животоа*, 206—207. Текелијин меморандум упућен Наполеону је временски претходио оснивању Илирских провинција (Les Provinces Illyriennes), које су основане тек 1809. године. При данашњем стању познавања извора није могуће установити везу између Текелијиног предлога и оснивања ове покрајине. Мада је мала могућност да она постоји, чињеница да је Текелија предложио управо оно што је делимично било и остварено, указује на његово изванредно добро познавање међународне политике и односа међу европским силама. М. Екмечић указује на то да у науци нису разрађени Наполеонов пројекти и његови мотиви везани за оснивање Илирских провинција. Сма-

Оно што је је особено у Текелијином пројекту и по чему се он разликовао од Бранковићевог програма, начињеног један век раније, али и од Стратимировићевог, насталог у исто време и у истим условима кад и Текелијин, и што је одударало од расположења већине тадашњих Срба, био је негативан став према Русији. Стварањем једне велике словенске (српске) државе, било уз француску било уз аустријску помоћ, требало је да се спречи продор руског утицаја и очува равнотежа међу европским великим силама. Текелија је несумњиво у основи веома тачно проценио односе међу великим силама и њихов став према балканским земљама, те је необично што је закључио да ће српски народ уз њихову помоћ успети да опстане и створи своју велику државу. Српски народ је био несумњиво жртва управо политике европских великих сила које су чувале опстанак Турске, зато да не би њена пропаст отворила пут Русији, јер су „због истоветности вере и сличности етничког порекла, Срби ... увек на себи носили сумњив белег вратара балканских капија за пролаз руских војски.“⁴⁷ „Српска револуција се увек доживљавала као догађај који мами Русију према турским мореузима, па се духови неподељено окрећу на турску страну.“⁴⁸

Тешко је закључити да ли је оваква Текелијина оријентација представљала само покушај да се искористи расположење европских великих сила и да се придобије њихова наклоност за ослобођење српског народа, или је било искрено његово уверење да је друштвени поредак у Русији неприхватљив у време када је Француска револуција афирмисала слободу у њеним најразличитијим појавним облицима.⁴⁹ Мада је у више махова осудио револуцију и њене методе, ипак је свесрдно прихватио и нека њена основна начела. Можда је у његовом неповољном мишљењу о Русији извесно учешће имало и изневерено очекивање да тамо начини успешну каријеру у војсци где је његов стриц Петар Текелија био један од најистакнутијих војсковођа.

Један потоњи историчар је оценио да је Текелија био промишљен и рационалан родољуб, прагматичан и реалан политичар. Личност високих својстава, способан и веома учен, не само у оквирима и по мерили-

тра да је запоседање јадранске обале и јужнословенских покрајина, пре и после 1809, мотивисано српском револуцијом. Организовање јужнословенских покрајина је Француској било снажан адут да их, преко ослобођене Србије, не окупира Русија. (М. Екмечић, *Европски оквири и карактер српске револуције 1804—1815*, у: Европа и српска револуција 1804—1815, Платонеум — Нови Сад 2004, 81, 91; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790—1918*, Просвета — Београд, 174). Према томе, није сасвим искључено да Текелијино уверење да је у томе и његов меморандум имао извесног утицаја није било искључиво плод његовог самољубља.

⁴⁷ М. Екмечић, *Европски оквири...*, 86.

⁴⁸ М. Екмечић, *Европски оквири...*, 51.

⁴⁹ Путујући по Русији, Текелија је упознао тамошњи спахијски систем. Закључио је да руски крепостни селаци „...тек душу имаду и робље право су“ (С. Текелија, *Описаније живојша*, 118). Осуђивао је завистан положај кметова, али је као практичан човек, који је спретно водио своју економију, истакао и неке предности овог система. Обучене занатлије, па и музичари и глумци кметског статуса остајали су на имањима својих спахија и нису их могли напуштати, што Текелија сматра за врло корисно. (С. Текелија, *Описаније живојша*, 88—90).

ма своје уже средине, Текелија је био одличан познавалац европских политичких прилика, његова анализа тих прилика веома је проницљива, заснована на чињеницама и тачној процени положаја и односа великих сила, он је и желео и умео да види. Јасно је увиђао да судбина српског и других балканских народа зависи од односа снага међу великим силама. Мада је тешко поверовати да је Наполеон основао Илирске провинције по његовом савету, чињеница је да су оне основане тек 1809, а да је Текелија упутио писмо Наполеону још 1804. године.⁵⁰ Ипак, чињеница да је Текелија предложио управо оно што је делимично било и остварено, показује његово изванредно добро познавање међународне политике и његову способност да предвиди даљи развој догађаја. Са Текелијином изванредном проницљивошћу и овде се чврсто преплитала његова необуздана амбиција.

Када се радило о његовим личним амбицијама, није био довољно реалан. Препоручивао се Наполеону да буде владалац државе чије би оснивање Французи омогућили. Био је намеран да помогне српским устаницима, али као прва политичка личност, владалац који је чекао да га позову и сматрао да ће устаницима бити од користи дајући им савете о ратовању и сачињавајући мапе неке будуће државе.⁵¹ Није био спреман, као Доситеј, као Божа Грујовић и многи други, мање знаменити, да се упути у Србију и подели судбину устаника. На челу устанка и државе која се изграђивала, нашли су се други људи, они чијим је прегнућем то било и омогућено. Текелија се несумњиво искрено трудио да помогне српским устаницима, али су ти потези били ограничени његовим схватањима једног класично образованог човека, имућног племића, који је имао веома високо мишљење о својој вредности. Оно је било сасвим оправдано, али његове особине нису биле оне врсте које је револуција захтевала. Поред тога, у српском устанку је Текелија видео пре свега могућност да оствари своје амбиције. У свим његовим коментарима о

⁵⁰ Илирске провинције (Les Provinces Illyriennes), основане 1809. године, након мира у Шенбруну, обухватале су Корупску, Крањску, Горишку, Трст, цивилну Хрватску и Војну крајину, Дубровник, Далмацију и Истру. Постојале су до 1813. године. Текелијин меморандум упућен Наполеону—1815, временски претходи оснивању Илирских провинција (Les Provinces Illyriennes). При данашњем стању познавања извора није могуће установити везу између Текелијиног предлога и оснивања ове покрајине. М. Екмечић указује на то да у наци нису разрађени Наполеонов пројекти и његови мотиви везани за оснивање Илирских провинција. Сматра да је запоседање јадранске обале и јужнословенских покрајина, пре и после 1809, мотивисано српском револуцијом. Организовање јужнословенских покрајина је Француској било снажан адут да их, преко ослобођене Србије, не окупира Русија (М. Екмечић, *Европски оквири и карактер српске револуције 1804—1815*, у: Европа и српска револуција 1804—1815, Платонеум — Нови Сад 2004, 81, 91; М. Екмечић, *Стиварање Југославије 1790—1918*, Просвета — Београд, 174). Према томе, није сасвим искључено да Текелијино уверење да је у томе и његов меморандум имао извесног утицаја није било искључиво плод његовог самољубља.

⁵¹ Текелија није био усамљен у својој амбицији да постане владар будуће обновљене државе. Таквих појединаца, који су тежили да постану владари обновљене српске државе, углавном уз руску, али и другу помоћ било је у XVIII веку неколицина. Међу њима је било и пустолова и каријериста, тако карактеристичних за овај век. (С. Гавриловић, *Ка српској револуцији*, у: Историји српског народа, IV-1, Београд 1986; Д. Пантелић, *Београдски џаџалук 1794—1804*, 367—378, 378—381, 383—388).

устанку он није нигде помињао да се ради о догађајима судбинским за српски народ, о борби за опстанак, него је у њему пре свега видео могућност остварења својих снова о положају владара и вође.

И поред личних амбиција, које се нису оствариле, као образован човек и родољуб, Текелија је несумњиво био свестан да је српски устанак био онај догађај, који је покренуо један судбински процес: „Српска револуција је један од плодова свести српског народа о себи, а у историји градње те свести сама је револуција била значајна степеница у модерну државу, као основу политичког суверенитета у будућности... На тој основи изграђене су **све** српске државе будућности.”⁵² Томе је процесу свакако и Текелија дао свој допринос.

ON SAVA TEKELIJA'S PROGRAMME FOR THE RENEWAL OF THE SERBIAN STATE

by

Ljubomirka Krkljuš

Summary

The first doctor of law among the Serbs, nobleman and patron of arts, Sava Tekelija had a significant role primarily in the cultural life of the Serbs in the Habsburg Monarchy. In addition, Sava Tekelija was also a prominent figure in their political life. In the Timisoara Meeting in 1790, he made his famous speech in which he pleaded for the legal inclusion of the Serbian privileges. He supported his standpoint with a thorough analysis of the privileges and with legal arguments, starting from the opinion that law presented a higher authority than the will of individuals, rulers, so that the privileges would be better protected if they were included into the Hungarian laws. At the time of the First Serbian Uprising, he made a map of the Serbian lands which represents a specific political programme. He also made a translation of the work *The Romans in Spain*, where he presented his views about the armed struggle for freedom and the ways to achieve it. In two letters to the Emperor Napoleon (1804 and 1813, which was not sent), he proposed the foundation a political unit of South Slavic countries, including those conquered by France and from which the Illyrian provinces would be formed later. Serbia should have been the core of that unit. To achieve that goal, Tekelija proposed that France should help the Serbian Uprising, because the foundation of such a state would prevent the Russian penetration and spreading of its influence in these territories. He sent the letter with the similar content to the Austrian Emperor Francis I in 1805, proposing other political alliances, but also with the goal to prevent the penetration of the Russian influence. Tekelija's project implies the foundation of a Serbian or, more precisely, South Slavic state. Tekelija's writings show excellent insight into European political circumstances and international relations of that time, particularly into the struggle for prevalence between the great powers. They also contain his views about the future of the Serbian and other South Slavic nations.

⁵² М. Е км е ч и ћ, *Евројски оквири...*, 69.

Урош Ташић

ФРАНЦУСКА У АНЕКСИОНОЈ КРИЗИ 1908—1909.

САЖЕТАК: На став француске владе у Анексионој кризи одлучујући утицај су имали помућени односи Француске са Немачком по питању Марока. У таквим спољнополитичким околностима, када је Аустроугарска 7. октобра 1908. објавила анексију Босне и Херцеговине, француска влада није показала жељу да озбиљно подржи своју савезницу Русију и изложи се опасности од сукоба с Немачком. Француска је саветовала Русији опрезност, а њен министар Стефан Пишон је у јеку кризе јасно ставио до знања да, упркос уговору о савезу, Француска не може ратовати због једног питања у коме витални интереси Русије нису непосредно угрожени. Такав став оставио је отворен пут политици централних сила које су натерале Русију на „дипломатску капитулацију”, а Србију приморале да промени правац њене тадашње политике према Аустроугарској.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: анексија, Босна и Херцеговина, Француска, Србија, Александар Извољски, Стефан Пишон, Милован Миловановић, Миленко Веснић.

Међународни положај Француске 1908.

Почетком 1908. међународни положај Француске, на чијем челу је била радикална влада Жоржа Клемансоа (Georges Clemenceau), је био релативно повољан. План генерала Лиотеја (Louis-Hubert Lyautey), који је био именован за високог комесара у Мароку, подразумевао је мирољубиво продирање у унутрашњост земље путем трговине, обнављањем локалних припадности (власти) и сарадње са полицијским органима које је чинило домаће становништво.

Међутим, борба између султана Абд-ел-Азиса (Abd Al-Aziz) и Мулај Хафида (Moulay-Hafid), који је против Француске развио заставу мароканске независности, убрзо је покварила планове. Почетак године обележио је покушај Немачке да дискредитује султана Абд-ел Азиса, оптужујући га да је наклоњен Француској и пружајући му доказе који говоре против француског утицаја.¹ У политичким круговима почело је да

¹ Архив Србије, Париско посланство Ф-3, пов. Бр. 18, Миленко Веснић Николи Пашићу, Париз, 16. I 1908.

влада уверење да отпор француској акцији не долази од самих Мароканаца и да наредни догађаји у Мароку могу имати још теже и озбиљније последице.²

Читава 1908. у Мароку је била испуњена инцидентима које је изазвала немачка влада у питањима изградње канала у Тангеру, закупаца и немачких поданика у Шауји, признавања Мулаја Хафида, кога је Немачка желела да именује за султана не тражећи претходно од њега обећање да пристане на обавезе које је преузео његов претходник, и на крају догађај везан за дезертере из Казабланке који је Француску и Немачку вратио у дане кризе из 1905.

Суочена са таквим унутрашњим и спољним тешкоћама, када је Аустроугарска 7. октобра 1908. објавила анексију Босне и Херцеговине, француска влада није показала жељу да озбиљно подржи Русију и изложи се опасности од сукоба с Немачком. Француска је саветовала Русији опрезност, а њен министар спољних послова Стефан Пишон (Stephen Pichon) је у јеру кризе 25. фебруара 1909. јасно ставио до знања да упркос уговору о савезу, Француска не може ратовати због једног питања у коме витални интереси Русије нису непосредно угрожени. Такав став оставио је отворен пут политици централних сила које су натерале Русију на „дипломатску капитулацију”, а Србију приморао да промени правац њене тадашње политике према Аустроугарској.

Став француске владе према проглашењу анексије Босне и Херцеговине и српском захтеву за територијалном накнадом

Не обавештавајући и не саветујући Француску, савезницу Русије, руски министар спољних послова Александар Извољски (Александр Петрович Извольский) је 2. јула 1908. у свом *aide-mémoire*-у изложио Еренталу (Aehrenthal, Alois Lexa, graf von) мишљење да питања о анексији Босне и Херцеговине, о Цариграду и мореузима, представљају питања од општег европског интереса, али да је он спреман да по потреби ступи у расправу о њима.³ Упознат са живом жељом аустроугарских представника да анектирају Босну и Херцеговину, Извољски је себи без сумње представио да би поверљиви преговори на тој основи имали много изгледа на успех. На састанку у Бухлау 16. септембра, Ерентал је изложио намеру да коначно реши босанско питање, а ако би Русија пристала на тај аустријски план, министар је био спреман да расправља о отварању мореуза за руске ратне бродове.

Извољски је покренуо веома крупно питање и Француска је као савезник Русије имала право да буде незадовољна ако о томе буде држана у незнању.⁴ Међутим, владе великих сила су управо преко Париза сазнале о предстојећој анексији. Аустроугарски амбасадор у Француској, гроф

² Архив Србије, Париско посланство Ф-3, пов. Бр. 18, Миленко Веснић Николи Пашићу, Париз, 16. I 1908.

³ Васиљ Поповић, *Источно питање*, Београд 1996, 210.

⁴ Momtchilo Nintchitch, *La crise bosniaque I—II*, Paris 1937, I, 355—356.

Кевенхилер (Khevenhuller, graf von) је пропустио да се повинује упутствима добијеним од своје владе и вест о анексији саопштио је пре времена француском министру спољних послова Пишону. Амбасадор је до- дао да је Аустроугарска за овај чин претходно обезбедила пристанак Петрограда, Берлина и Рима. Још озбиљнија чињеница је била уручивање писма цара Франје Јосифа (Franz Joseph) које садржи проглас о анексији председнику републике Фалијеру (Fallières, Armand) 3. октобра. Овај потез није био у складу са упутствима министра који је прописао свим амбасадорима да уруче писма шефовима страних држава тек 5. и 6. октобра. На тај начин владари и државници великих сила су сазнали путем телеграма из Париза садржај писма пре него што су га примили. Председник републике је скренуо пажњу амбасадору да је био врло изненађен што сазнаје да је Аустроугарска већ осигурала пристанак Немачке, Русије и Италије, јер никада није чуо да се говори о преговорима између сила о том питању.⁵

Став Француске према овој повреди међународних уговора одређивали су пре свега њен положај у Мароку, а потом њени односи са савезницима и Аустроугарском. Извољски је на проглашење анексије реаговао захтевом да се сазове међународна конференција. Његов програм у вези са конференцијом и признавањем анексије мењаће се у зависности како од става Енглеске и Француске према његовим потезима, тако и од реаговања његових унутрашњих противника на те потезе.⁶

Неколико дана пре састанка у Бухлау, Извољски је саопштио српском министру иностраних дела Миловану Миловановићу да ће анексија бити извршена. Он је уверавао српског министра да Русија није дала пристанак Аустроугарској да крши Берлински уговор, али да ће без обзира на њене и протесте других сила, анексија остати свршен чин. Извољски је тражио начин да се последице анексије ублаже и идеја о компензацијама коју је изнео руски министар се тада јавила први пут. Ипак, треба нагласити да приликом разговора двојице дипломата, руски министар није успео да пронађе адекватну накнаду за Србију, осим ако би она била економске или саобраћајне природе.⁷

Миловановић није био припремљен на овакав разговор и прихватио је идеју о накнадама као једином излазу. Он је сам, без сарадника и неопходне документације, на карти Балкана скицирао појас дуж Дрине и Полимља, који ће у наредних шест месеци бити представљен Европи као српски територијални захтев. Суштина плана српског министра била је да се спајањем Србије и Црне Горе онемогући даље продирање Аустроугарске на Балкан и да Србија добије излаз на море. Извољски је одмах прихватио предлог уверен да га може бранити, како у име Србије, тако и у име Европе. На дан проглашења анексије 7. октобра, Миловановић је саставио ноту великим силама у којој је српска влада протестовала против кршења Берлинског уговора. Влада је тражила повратак

⁵ Momtchilo Nintchitch, *наведено дело*, I, 255–256.

⁶ Љиљана Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, Београд 1965, 409.

⁷ Димитрије Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962, 91.

пређашњег стања или одговарајућу накнаду за Србију да би се обезбедила јемства за њену независност и опстанак српског народа, бар у оној мери у којој је то омогућавао овај уговор.⁸

Одговор француског председника Републике Фалијера на писмо цара Фрање Јосифа замишљен је тако да његов садржај буде колико год је то могуће пријатан Аустроугарској у постојећим околностима. У писму нема ниједне замерке због употребе свршеног чина, чак ни спомена о кршењу међународних обавеза.⁹

Доказ за ову тврдњу налазимо у извештају српског посланика у Паризу Миленка Веснића. Из разговора са Жоржом Лујем (Georges Louis), директором Политичког одељења француског министарства спољних послова, он је сазнао да је мишљење француске владе било да Србија у вези са анексијом не треба да чини сувише нагле кораке и да треба да сачува потребну хладнокрвност. Овај став заснивао се на томе да начин на који је Аустроугарска намеравала да спроведе анексију није у супротности са међународним уговорима у оној мери у којој се то тумачи у јавности. Према писању париских листова, француска влада је готово била решена да прихвати аустроугарско гледиште. Веснић се истог дана у Паризу састао са Извољским, који га је уверавао да Србија и српски народ анексијом ништа не губе, напротив, добијају тиме што аустријске трупе напуштају Санџак.¹⁰

Међутим, већ сутрадан, 4. октобра, Клемансо је изразио британском амбасадору Френсису Бертију (Francis Bertie, 1 st Viscount Bertie of Thame) мишљење које је било сасвим у супротности са званичним ставом француске владе од претходног дана. Он је сматрао да Француска и Енглеска није требало без озбиљних приговора да прихвате начин на који је поступила Аустроугарска. То је била очигледна повреда једног међународног уговора и јавног морала. Наравно, за Француску и Енглеску није долазило у питање да учине или кажу нешто што би их довело да употребе силу, али је требало да буду оштри у изјашњавању и да не одобре поступак Аустроугарске. Пишон је обавестио британског амбасадора да је прихватио идеју Извољског која се тиче сазива конференције сила потписница Берлинског уговора. На тој конференцији, Аустроугарска би била тужена за кршење међународног уговора и вероватно би њена једина подршка била Немачка.¹¹ Разлог за ову промену у ставу француске владе лежи у томе што је она по доласку Извољског у Париз сазнала да Аустроугарска није извршила анексију уз сагласност руске владе, као што јој је то саопштио амбасадор Кевенхилер.¹²

Миленко Веснић је покушао да придобије за српско становиште министра спољних послова Пишона, са којим се састао у два наврата, као и председника владе Клемансоа. Он је описао Пишону положај Ср-

⁸ *Исто*, 91—95.

⁹ Momtchilo Nintchitch, *наведено дело*, I, 358.

¹⁰ Архив Србије, ПО 1908, бр. 1765, Веснић Миловановићу, Париз 22. IX/5. X 1908, пов. Бр. 509.

¹¹ Momtchilo Nintchitch, *наведено дело*, I, 356.

¹² Љиљана Алексић, *наведено дело*, 422.

бије и српског народа. Веснић је указао на очигледно и једнострано кршење Берлинског уговора од стране Аустроугарске, која је потписала тај уговор и који је утврђен на њено инсистирање. Српски посланик је изразио министру своје чуђење да Европа може да прихвати такав чин и оценио као тежак положај краља и српске владе.¹³

Пишон је примио Миловановићево писмо које садржи протестну ноту српске владе и љубазно саслушао Веснићева објашњења. Он је замолио српског посланика да утиче на своју владу да одржи што већу прибраност и хладнокрвност и додао да су кораци које је предузела Аустроугарска били за Француску потпуно изненађење. Министар је рекао да Француска није вољна да прихвати ову очигледну повреду Берлинског уговора и да ће силе које чине Тројни споразум у најкраћем року покренути иницијативу за сазив међународне конференције ради његове потпуне ревизије. Требало је да се претходно утврди програм конференције, а Пишон је сматрао да ће противљење Аустроугарске њеном сазиву бити узалудно. Министар је изјавио да Србија може рачунати на потпору француске владе ради могуће исправке њених граница што ће бити предмет каснијих разматрања. У разговору са српским послаником, председник владе Клемансо је рекао да увиђа да је Аустроугарска предузела противправне кораке и најодлучније их осудио. Међутим, Клемансо и Пишон нису сматрали да због ове очигледне повреде међународних уговора треба ратовати. Двојица државника су изјавили да ће учинити све да те повреде на конференцији буду сведене на најмању меру.¹⁴ Српској влади се после протестне ноте саветовало мирно држање, иако је оцењено да садржај ноте није излазио из оквира дипломатске учтивости.¹⁵

Српски посланик у Паризу добио је налог да територијалну накнаду Србији прецизира као исправку границе Босне и Херцеговине према Србији и Црној Гори, углавном дуж северног дела Новопазарског санџака. Новопазарски санџак је требало одвојити од аустроугарске територије чиме би се спречило даље продирање Аустроугарске ка Егејском мору и ново заузимање српских земаља под Турском. Пошто ни Веснић у Паризу, као ни Славко Грујић у Лондону, нису успели да придобију државнике за становиште српске владе, Миловановић је одлучио да сам крене у обилазак западних престоница. Он је рачунао да ће уз подршку министра Извољског успети да учини нешто више за српске државне интересе.¹⁶

У току октобра месеца у Паризу су почели да се опходе са обзиром према Аустроугарској. Француски амбасадор у Бечу Филип Крозје (Philippe Crozier) је 10. октобра саопштио аустроугарској влади да су на његов захтев српском посланику у Паризу упућене озбиљне представке по-

¹³ Архив Србије, ПО 1908, пбр. 1809, Веснић Миловановићу, Париз 24. IX/7. X 1908, бр. 512

¹⁴ *Исто*.

¹⁵ *Исто*, пбр. 1865, Веснић Миловановићу, Париз 27. IX/10. X 1908; пбр. 1864, Веснић Миловановићу, Париз 27. IX/10. X 1908, бр. 515.

¹⁶ Љиљана Алексић, *наведено дело*, 413–415.

водом става његове владе. Он је говорио у истом смислу и Извољском. Крозје је истакао велику важност коју министар Пишон придаје пријатељским везама између Париза и Беча и указао да интереси Аустрије и Француске ни у једном питању не долазе у сукоб, ни у Европи ни ван ње.¹⁷

Међу француским амбасадорима није постојала слога по питању става који је Француска требало да има у кризи која се управо отворила. Амбасадор у Цариграду Жан Констан (Jean Constans) и амбасадор у Бечу Крозје изгледа да нису придавали довољно важности савезу њихове земље са Русијом. Обојица су својим ставом допринели да ослаби положај Француске као руске савезнице. У Лондону и Петрограду, исто као и у Берлину и Бечу, имали су утисак да је француска влада имала пријатељски став према Аустроугарској.¹⁸

Ситуација у Мароку је одлучујуће утицала на то да француска влада буде предусретљива према Двојној монархији. Познато је да је још од прве мароканске кризе 1905—1906, француска влада водила политику која је имала за циљ да ослаби савезништво између Аустроугарске и Немачке и на тај начин омогући да француски капитал лакше притиче у Мароко. Ову политику француска влада је стално примењивала без обзира на то да ли су у влади преовладавале групације које су биле заинтересоване за послове у Мароку или групације чији су непосредни интереси лежали у другим пословима у којима се сарађивало с немачким капиталом. Пред анексију Босне и Херцеговине на власти је била прва групација са Клемансоом као председником владе. Она је захтевала преговоре између француске и немачке тешке индустрије како би се ублажила конкурентска борба у Мароку.¹⁹

Немачка је 1908. позвала Француску на разговоре ради постизања привредног споразума. Међутим, усред ових разговора догодио се инцидент у Казабланки који умало није довео до рата између две силе. У Казабланки је постојала канцеларија немачког конзулата која је имала задатак да организује бекства из Легије странаца. У септембру 1908. немачки конзул је наговорио на бекство из Легије два Немца, једног Француза немачког порекла, једног Швајцарца и једног Аустријанца. Један немачки службеник је покушао да их спроведе на брод 5. септембра, али је чамац који их је пребацивао био откривен, а војници су ухапшени. Инцидент је добио међународне размере, а немачки конзул је тражио да његови сународници буду ослобођени.²⁰

Немачка влада је заузела чврст став по питању бегунаца из Казабланке који је у Паризу изазвао изненађење и страх да се не поремети мир у односима између Француске и Немачке. Чак ни најопрезнији француски државници нису искључивали могућност да је држање Немачке у мароканском питању у тесној вези са, у овом тренутку, много

¹⁷ Momtchilo Nintchitch, *наведено дело*, 356—357.

¹⁸ *Исто*, 357—358.

¹⁹ Љиљана Алексић, *наведено дело*, 420—421.

²⁰ Ц. П. Гуч — Ј. М. Јовановић, *Дипломатска историја модерне Европе 1878—1919*, Београд 1933, 388.

крупнијим српским, односно Источним питањем. Без обзира на инцидент у Казабланки и проглашење анексије Босне и Херцеговине, између Шнајдера и Крупа је био постигнут споразум о француско-немачком синдикату коме су приступили још неки јаки немачки концерни. Владе у Паризу и Берлину успеле су да сачувају потребну хладнокрвност и код обе је преовладала жеља да се инцидент реши мирним путем. Ове тежње заслуживале су пажњу српске владе због потребне сагласности великих сила у вези са догађајима на Балкану.²¹

На став француске владе према Аустроугарској у току октобра имали су утицај помућени односи с Немачком у питању Марока и инцидент с дезертерима у Казабланки, који је почетком новембра добио забрињавајући обрт. Наиме, претећи инцидент је изглађен захваљујући непосредној интервенцији Франђе Јосифа код немачког цара, 6. новембра. Једна заједничка декларација Француске и Немачке је утврдила да се догађај стави у надлежност арбитражног суда у Хагу. Француска влада се показала осетљивом на услугу коју јој је том приликом учинила Аустроугарска. Ради постизања споразума с Немачком о Мароку, Француска није хтела да заоштрава односе са Двојном монархијом због анексије Босне и Херцеговине. Она је желела да, заузимајући помирљив став у овом питању обавезе Аустроугарску. Француска је очекивала услуге од Аустроугарске када се појаве тешкоће у увек затегнутим односима између Француске и Немачке. Зарад ових услуга Француска је била спремна да се договори са Аустроугарском по питању Босне и Херцеговине и пређе преко кршења Берлинског уговора и новог аустро-немачког прогласа на Балкан.

За време расправе о спољној политици у Народној скупштини у другој половини новембра, улога Француске је била тачно одређена. Посланици су инсистирали на интересима Француске у Турској, на законитим интересима балканских народа, на потреби да Француска остане верна савезу с Русијом, на опасности од кршења међународног уговора. Клемансо и Пишон су чинећи услуге Аустроугарској вероватно желели да је вежу за Француску. С друге стране, француски државници су били свесни да би слични покушаји могли штетно да утичу на савезничке односе Француске и Русије. Анексиона криза је, без сумње, непосредно погађала француске интересе. Било је важно за Француску да не ослаби свој савез с Русијом и да избегне захлађење у односима са Енглеском због њеног енергичног става у погледу поступака Аустроугарске. Француска влада није могла да ризикује да се њена земља једнога дана, сама или уз недовољну подршку, нађе у сукобу с Немачком. Она је такође имала у Отоманском царству крупне материјалне и моралне интересе. Вероватно је да је и енглеска влада вршила на Париз изванредан утицај у овом смислу. Управљајући својом дипломатском делатношћу и увек желећи да очува пријатељске односе са Аустроугарском, француска влада није могла да занемари осетљивост својих савезника. У круговима

²¹ Архив Србије, ПО 1908, Веснић Миловановићу, Париз 20. IX 1908; *Истио*, Веснић Велимировићу, Париз 28. X 1908.

блиским влади, постојало је уверење да је босанска криза само епизода у енглеско-немачком супарништву. Балканска препирка је, због њених савезничких обавеза, могла да одвуче Француску у ужасан рат којим би судбина земље била доведена у опасност. Такву могућност је требало избећи. Крајем новембра 1908, став француске владе је почео да се изражава у својој коначној форми: она је подржала све напоре у корист очувања мира и, колико је то било могуће, не губећи везе са Бечом и чак са Берлином, није напустила Русију.²²

Протести сила Антанте нису били упућени Аустроугарској због анексије као такве, већ због начина на који је она извршена. Једнострана измена Берлинског уговора од стране Двојне монархије није омогућавала ни обештећење ни постављање услова од стране Антанте, чиме је угрожен њен општи углед и учињен опасан преседан. Било је неопходно сазвати међународну конференцију како би се централним силама показало да не могу кршити међународне уговоре без пристанка другог блока. Француска није могла да дозволи себи да се одваја од својих савезника и да на тај начин допринесе слабљењу блока од кога зависи њена безбедност. С друге стране, поступајући према општим интересима Антанте, француска влада се трудила да тиме не нашкоди својим интересима у Мароку и Турској. Јавно изражавање чврстине Антанте појачавало је положај Француске у преговорима с Немачком. Француска је била спремна да призна анексију Босне и Херцеговине да би обезбедила подршку Аустроугарске у питању Марока. Француска влада се одлучно изјаснила против било каквих мера које би довеле до општег рата због анексије. Она је пристала на конференцију само ако се претходно утврди њен програм и ако би на тај програм пристала Аустроугарска. Потреба за благонаклоним држањем Аустроугарске у питањима Марока и француски привредни и пословни интереси у Турској су одлучујуће утицали на став Француске у питању изласка Србије на море.

Миловановићев пут у Париз

Акција Милована Миловановића у октобру и новембру 1908, била је усмерена у два правца: да придобије западну Европу и Русију за српско гледиште и да споразумно са Црном Гором и Турском успостави одбрану заједничких интереса. Циљ који је себи поставио Миловановић није био толико да представи српски програм у престоницама западне Европе, колико да изазове интересовање за српску ствар уопште код влада и јавног мњења великих сила. У Берлину се српски министар сусрео са обесхрабrenим Извољским. Силе Тројног споразума су већ решиле да се из програма међународне конференције избаце све прецизне одредбе о накнадама Србији и Црној Гори. Нападнут са свих страна што се начелно сагласио са анексијом, Извољски је, укљештен између Ерентала и сопствене владе, био спреман да погази договор који је постигао

²² Исто, 312.

са Миловановићем у Карлсбаду. После убеђивања, Извољски се вратио српском компензационом програму, условљавајући га подршком Француске и Енглеске.²³

Миловановић се у Паризу сусрео са Фалијером, Клемансоом и Пишоном. У разговору са француским министром спољних послова Пишоном, он је исцрпно изложио гледиште српске владе и захтев за територијалним накнадама. Пишон је одговорио да је Француска наклоњена Србији и да ће дипломатски подржати Русију у свему што она буде тражила за Србију и докле год буде налазила за сходно да то чини. Француски министар је додао да нема изгледа да Србија добије било какву територијалну накнаду, пошто је Аустроугарска ставила до знања да је спремна, пре да води рат него да испуни овај захтев. У том погледу Двојна монархија је имала потпору Немачке. Пишон је изразио мишљење да има изгледа да се од Аустроугарске добију следећи уступци: јемство за аутономију Босне и Херцеговине, потпуно и дефинитивно напуштање Новопазарског санџака, осигурање везе Србије са Црном Гором и Јадранским морем. После Миловановићеве молбе, министар је обећао не само да ће подстицати Русију да истраје на питању територијалне компензације, него да ће са највећом готовошћу подржавати све оно што Русија у том циљу предузме. Миловановић је изразио уверење да ће Аустроугарска ипак попустити ако савезници буду упорни у захтеву за територијалном накнадом, ако питање конференције остане отворено и ако анексију не признају велике силе и Турска. По речима Миловановића, ни напуштање Новопазарског санџака од стране аустроугарских трупа не може се сматрати као коначно, док се он не одвоји од Аустроугарске тако што би се Србији дала територијална накнада.²⁴

На састанку са Клемансоом, министром финансија и директором политичког одељења Министарства спољних послова Жоржом Лујем, Миловановић је сазнао да у Француској страхују од рата и да су забринути због држања Немачке. Српски министар је сматрао да би одржању мира допринело да силе подрже српски захтев за територијалном накнадом, а не да га одбаце и да питање реше неповољно по Србију. Миловановић је истакао да овај захтев чини неопходну допуну напуштању Новопазарског санџака од стране аустроугарске војске и да представља једино право јемство не само за српске него и за опште европске интересе. Знајући да Француска оставља Русији иницијативу у питањима Балкана, али да за себе задржава улогу посредника у преговорима између Русије и Аустроугарске, Миловановић је инсистирао да се Француска ограничи на пружање подршке Русији у питањима програма конференције и територијалне накнаде Србији. Француски државници, нарочито Клемансо, усвојили су у потпуности Миловановићеве погледе и предлоге. Русија ће моћи да рачуна на Француску и Енглеску у подржавању српског захтева за територијалном накнадом и моћи ће да постави као услов за одржавање конференције и признање анексије испуњење овог

²³ Димитрије Ђорђевић, *наведено дело*, 110—111; Љ. Алексић, *наведено дело*, 433.

²⁴ Архив Србије, ПО 1908, Миловановић Министарству спољних послова, Париз 21. X 1908.

захтева. Они су препоручили Србији да што пре закључи споразум са Турском, за који су знали да у Краљевини постоји расположење. Што се тиче војних мера које је предузела Двојна монархија, француски представници су сматрали да је искључена могућност аустроугарског напада на Србију, јер би на тај начин она преузела одговорност за избијање европског рата. Српска влада треба да буде опрезна, јер ће Аустроугарска употребити сва средства да испровоцира Србију и да јој на тај начин да повод за сукоб и репресалије.²⁵ Клемансо је дотадашње држање Француске објашњавао тиме што она у Балканским питањима стоји иза Русије као најјаче и непосредно најзаинтересованије силе. Притом, Русија је категорично изјавила да за њу *casus belli* не постоји и да неће ратовати због анексије. Француска влада је, по речима Клемансоа, у свом и у интересу своје руске савезнице деловала да се што пре поврате добри односи између Русије и Аустроугарске и осигура мир. Миловановић је забележио да му је Клемансо одао признање за његове аргументе и обећао дипломатску подршку све док Русија не буде затражила посредовање.²⁶ У разговору са министром финансија, Миловановић је успео да издејствује да се неутрошени остатак зајма из 1906, намењен железницама, утроши за наоружање.²⁷

Миловановић је у разговорима са француским државницима поменуо и аутономију Босне и Херцеговине, али тек пошто је исцрпео своје аргументе у вези са накнадама. Поменувши аутономију, он је одмах изнео мишљење да тај захтев не треба износити, већ ставити тежиште на територијалну накнаду. Ако се на конференцији не постигне споразум о накнадама, онда је Аустроугарску требало изненадити захтевом о аутономији, а не припремати је унапред на њега. Потпуна унутрашња аутономија Босне и Херцеговине би подразумевала самосталну трговинску политику, тако да Србија преко тих аутономних области добије слободан излаз на море. То је била суштина захтева за аутономијом, на шта Аустроугарска не би никад пристала, нити би силе то могле да јој наметну. Захтев за аутономијом у оквиру Двојне монархије представљао би мешање у њена унутрашња питања. С друге стране, аутономија у оквиру Турске представљала је одузимање Босне и Херцеговине од Аустроугарске и нарушавала је равнотежу снага коју је успоставио Берлински конгрес. Велике силе не би себи дозволиле да упуте овакав захтев Аустроугарској у тренутку избијања нове мароканске кризе коју је изазвала Немачка у намери да измени постојећу равнотежу снага. Пишон је зато прихватио Миловановићеву сугестију да се о аутономији не говори јавно, већ да се најпре инсистира на територијалној накнади за Србију као на „малој баријери”, па тек ако се у томе не успе да се постави захтев за аутономијом Босне и Херцеговине, која би представљала „велику баријеру” даљем аустро-немачком продирању на Балкан.²⁸

²⁵ Архив Србије, ПО 1908, Миловановић Велимировићу, Париз 23. X 1908.

²⁶ Архив Србије, Хартије Милована Миловановића X, 39–40; Љиљана Ал е к с и ћ, *наведено дело*, 438.

²⁷ Архив Србије, ПО 1908, Миловановић Велимировићу, Париз 23. X 1908.

²⁸ Љиљана Ал е к с и ћ, *наведено дело*, 439.

Међутим, текст програма конференције, који је предложио Извољски, није прихваћен ни у Лондону ни у Паризу. Пишон је рекао грофу Кевенхилеру 15. октобра да ће изјавити да је за Аустроугарску неприхvatљив текст члана VII. Овај члан је уређивао исправку границе у корист Србије и Црне Горе на делу територије Босне и Херцеговине који се граничи са Новопазарским санџаком. Уз подршку енглеског министра спољних послова сер Едварда Греја (Gray, Sir Edward) текст је био замењен следећом реченицом: „Користи које треба признати Србији и Црној Гори”. Да би умирио Ерентала, Пишон је 21. октобра објаснио грофу Кевенхилеру да под речју „користи (advantages)” није подразумевао територијалне накнаде. Неколико дана раније, Пишон је дао слична објашњења немачком отправнику послова у Паризу да би две силе Тројног савеза прихватиле овакав програм конференције. Пишон је рекао немачком дипломати да је намерно дао члану VII неодређен облик, јер му је изгледало мало важно да ли ће Србија и Црна Гора из тога извући било какву корист.²⁹

Пишон је желео да силе учеснице конференције постигну претходни споразум у свим питањима која ће бити предмет расправе, како не би дошло до њихове поделе на два блока. Циљ француске дипломатије је био да умири српско јавно мњење и да се наставе преговори с Немачком. Француска дипломатија није успела да благонаклоним држањем према Аустроугарској по питању анексије подстакне Двојну монархију да одигра улогу посредника у француско-немачким преговорима и умирујуће делује на Немачку. Миловановићева посета Паризу се временски поклапала са ескалацијом француско-немачког сукоба и Француска је одлучила да изврши притисак на Аустроугарску. Љубазан и предусретљив пријем Миловановића, подршка његовом плану и сагласност да се остатак француског зајма из 1906. утроши на наоружање Србије, били су прилика да Француска покаже своју верност савезу с Русијом и да приволи Аустроугарску да утиче на Немачку да се инцидент у Мароку пријатељски реши. Француска је имала у Србији крупне финансијске и трговинске интресе, што је био још један важан разлог да пружи подршку Миловановићевим замислима.³⁰

Француска и одбацивање српских захтева

У децембру 1908. су започели аустро-турски преговори који су требали да реше питање анексије Босне и Херцеговине. Западне савезнице пратиле су одвијање преговора и настојале да се аустро-српски сукоб не заштрава, саветујући умереност српској влади. Министар Пишон је гајио уверење да у Бечу ипак преовладава мирољубив дух; потврду за ово мишљење Веснић је добио у саопштењима која су стизала из Двојне монархије, и према којима је цар Фрања Јосиф био изричито против рата.³¹

²⁹ Momtchilo Nintchitch, *наведено дело*, II, 15.

³⁰ Љиљана Алексић, *наведено дело*, 442.

³¹ Архив Србије, ПО 1908, бр. 569, Веснић Миловановићу, Париз 29. XI 1908.

Један део француске штампе је током јануара 1909. заступао мишљење по коме би се Србији као накнада за анексију Босне и Херцеговине могла дати железничка пруга Ужице—Вардиште—Сарајево—Метковић. Како је изгледало да ово гледиште подржава француско Министарство спољних послова, Веснић је покушавао да објасни Пишону да нико озбиљан ту железницу не би могао прихватити као накнаду Србији; да се она, штавише, ни под којим условима не би могла примити пре него што би била саграђена пруга Дунав—Јадранско море. Двојица дипломата разговарали су затим о односима Француске и Аустроугарске. Пишон је негирао аустрофилство француске владе, „које не би било сагласно ни са њеним савезом ни са њеним пријатељствима, мада не пориче да су односи Француске према Аустрији пријатељски, што уосталом није новина”. Пишон је рекао да ће влада Републике помоћи Србији колико год буде могла, изражавајући сумњу у могућност остварења територијалних накнада. Министар је такође говорио о неутрализацији Новопазарског санџака, а као сведочанство његове благонаклоности требало је да послужи то што је пристао на Веснићев предлог да Србија и Црна Гора откупе Санџак од Турске.³²

Француска дипломатија је крајем 1908. и у првим месецима 1909. настојала да се одгоди разматрање српских захтева, при чему је њен главни циљ био да анексиону кризу искористи за постизање споразума о Мароку с Немачком. Уверавања министра Пишона да ће захтев српске владе за територијалном накнадом подржавати све док то буде чинила и руска дипломатија био је диктиран обзирима према Русији и Антанти.³³

Француска дипломатија је, не обавештавајући Русију, радила на постизању споразума с Немачком. На томе су инсистирали представници политичких и привредних кругова заинтересованих за Мароко. Ти кругови су се током преговора позивали на благонаклоно држање Француске према Аустроугарској у анексионој кризи и повезивали мароканско и аустро-српско питање. Међутим, главна улога у одржању добрих односа француске владе са Двојном монархијом, који је требало да допринесу да буде постигнут француско-немачки споразум, припала је амбасадору у Бечу Филипу Крозјеу. Крозје је веровао да је Аустроугарска била према Немачкој скоро у истом положају као Италија и да је Француска упркос савезу могла да јој се приближи с политичке тачке гледишта. Он је потврдио да је, приликом свог боравка у Бечу, водио политику у том правцу.³⁴

Аустроугарска дипломатија је имала намеру да придобије Крозјеа да би ослабила отпор анексији од стране Тројног споразума. Она је желела да поремети односе између сила које су чиниле Тројни споразум. Крозје није схватао да је потпуно очување савеза с Немачком било за Двојну монархију апсолутна нужност јер је тај савез нудио јемство њеном опстанку и потребан ослонац њеној политици. Изгледало је на први по-

³² Архив Србије, Париско посланство, Ф-3, Веснић Миловановићу, Париз 21. I 1909.

³³ Љиљана Алексић, *наведено дело*, 465.

³⁴ Momtchilo Nintchitch, *наведено дело*, 313.

глед да ће политика коју је препоручивао Крозје умањити изгледе за сукоб између Француске и Немачке. Међутим, с обзиром на међународну ситуацију у Европи, постојала је мања опасност да дође до рата између Француске и Немачке због сукоба њихових непосредних интереса него због балканских питања које је неопрезно покренула Аустроугарска. Крозјеово мишљење и дела давали су ставу француске владе током анексионе кризе неповољно тумачење у погледу постојаности савезничких веза између Француске и Русије.

Међународна ситуација је била неизвесна јер силе нису постигле договор по питању одржавања конференције. У јануару 1909. амбасадори Француске и Италије у Берлину су се трудили да сазнају од државног секретара Шоена (Schoen, baron von) шта немачка влада мисли о посредовању западних сила у споразуму с Немачком. Француски амбасадор Жил Камбон (Jules Cambon) је сугерисао да би у датом тренутку Немачка могла понудити своје услуге Бечу а Француска Петрограду.³⁵ Зарад постизања француско-немачког споразума о Мароку, француски амбасадор је такође предложио заједничко посредовање двеју влада у спречавању аустро-српског сукоба. Француска се обавезала да ће посредовати у Петрограду насупрот изјавама које је дала два месеца раније српском министру спољних послова Миловану Миловановићу.

Француско-немачки споразум о Мароку, који је потписан у Берлину 9. фебруара 1909, изазвао је још веће сумње у то да француска влада не даје одлучујућу важност савезу с Русијом. Споразум је указао на тежњу Француске да независно од Русије уреди своје односе са централним силама. Покренуте заједничком жељом да олакшају извршење уговора из Алгесираса, две владе су се сложиле у томе да истакну важност коју придају његовим одредбама и да на тај начин избегну сваки неспоразум између две земље у будућности.³⁶

После склапања споразума о Мароку с Немачком, дошло је до промене у ставу француске владе у питању анексије. Француској дипломатији је било у интересу да се аустро-српски спор што пре реши мирним путем. Било је предвиђено да француска и енглеска влада заједнички утичу на Русију како би одустала од заступања територијалних захтева српске владе. На промену у ставу двеју сила утицало је то што су се аустро-турски преговори ближили крају и што су наговештавали решење спора између заинтересованих страна. Француско-немачки споразум се временски поклопио са завршном фазом ових преговора, а француска влада је сматрала да је за њу најповољније да се у својим ставовима не одваја од ставова енглеске владе. Као непосредан повод за ову промену послужило је захтев руске владе да се Француска и Енглеска изјасне у вези са вестима које се шире у јавности да Аустроугарска намерава да нападне Србију. На тај начин Русија је хтела да наведе Француску и Енглеску да јаче изразе своје савезништво. Русија је поручила савезничким

³⁵ Momtchilo Nintchitch, *наведено дело*, II, 42, 313, 314, 315.

³⁶ Архив Србије, ПО ролна 333, пов. Бр. 262, Déclaration du 9. février 1909. entre la France et l'Allemagne.

владама да ће тешко моћи да се суздржи од мешања, пошто би пасивно држање значило потпуни слом њене дотадашње спољне политике и наметнуло јој иступање из Антанте и корениту промену њене спољнополитичке оријентације.³⁷

Главне бриге француске владе у најдраматичнијим данима кризе, током фебруара и марта 1909, биле су спречавање рата и очување блока Антанте путем дипломатске подршке Русији. Министар Пишон је рекао немачком амбасадору кнезу Радолину (Radolin, Prince Hugo von) да би Француска, Енглеска и Италија биле спремне да предузму у Бечу пријатељске кораке ради спречавања сукоба између Аустро-Угарске и Србије. Он је придавао велику важност немачком учешћу у овом заједничком кораку. Немачки канцелар кнез Билов (Bilow, Prince Bernhard von) је 21. фебруара одговорио Пишону да није у могућности да прихвати његов предлог. Делатност која тежи да уклони размирице између Аустроугарске и Србије требало би према мишљењу немачке владе да се врши учесталије у Београду него у Бечу, јер од Србије долазе провокације. Од Србије је требало тражити да се после мирољубивих уверавања датих силама обрати непосредно Аустроугарској и да са њом размотри економске предности које је ова желела да јој да. Кораци у Београду би били утолико делотворнији ако би све силе, а нарочито Русија учествовале у томе.³⁸

Одбијање немачке владе да изађе у сусрет Пишоном предлогу одредио је став Француске и Енглеске према Русији. Француска и енглеска дипломатија су извршиле притисак на Русију и принудиле је да одустане од подршке територијалним захтевима српске владе. Француска влада је одбила да одобри српској влади нови зајам којим је она желела да ублажи финансијске последице анексионе кризе и да добије нова средства за наоружавање.³⁹

Француска влада је сматрала ситуацију тако озбиљном да је желела да о томе искрено разговара са Петроградом, и 26. фебруара њена амбасада је поднела ноту руском министарству спољних послова. Пажња француске владе је била заокупљена ситуацијом која је произашла из дуготрајне аустро-српске кризе и неизвесности која је лебдела над коначним намерама Аустроугарске и Русије. Влада Републике је тражила у тој ноти размену мишљења с руском владом да би затим заједнички одредиле правац који треба следити. У писму је наглашено да би Русија и Француска требало да ураде све што је у њиховој моћи да уклоне опасност од оружаног сукоба у питању које непосредно не погађа главне интересе Русије. Јавно мњење у Француској не би разумело да једно такво питање може бити повод за рат у којем би француска и руска влада требале да узму учешћа. На крају овог саопштења, француска влада је захтевала да размотри с руском владом питање територијалних накнада за које би требало потражити решење различито од оног које тражи

³⁷ Љиљана Алексић, *наведено дело*, 466—467.

³⁸ Momtchilo Nintchich, *наведено дело*, II, 96.

³⁹ Архив Србије, Париско посланство, Ф-4, Навиј српском Министарству финансија, Париз 19. II 1909.

Београд. У том циљу, Француска је молила Русију да јој саопшти своје гледиште. Овај корак француске владе одлучујуће је утицао на Немачку да упути 21. марта 1909. руској влади ултиматум, којим је сукоб између два блока европских сила завршен поразом Антанте.⁴⁰

Француска влада је водила на обе стране своју акцију у корист одржања мира. С једне стране, она се трудила да одржи свој помирителски утицај у Бечу и да учини да немачка влада спречи непоправљиве поступке Аустроугарске. С друге стране, у Петрограду, француска влада је тражила да савезнице заједнички одлуче о ставу који треба заузети да би се Србија навела да напусти захтев који је по њеном мишљењу највише вређао Аустроугарску. Да не би била увучена у рат с Немачком због Србије, Француска је морала да изврши притисак на Русију. Пошто је обезбедила своје интересе у Мароку, француска влада је била спремна да пређе преко новог аустро-немачког продирања на Исток.

Француски амбасадор у Берлину Жил Камбон је упознао немачку владу да је његов министар имао намеру да предложи Лондону и Паризу следећи *modus procedendi*: Француска, Енглеска и Русија ће у сагласности с Немачком дати на знање Србији да не може рачунати ни на какву подршку у својим територијалним захтевима и тражити од ње моментално разоружање и обећање да ће се уздржати од свих провокација. Ако Србија на то пристане, биће јој дозвољено да изрази разумне (умерене) жеље у погледу економских предности које би могла добити од Аустроугарске. Силе ће саопштити те жеље Бечу и питати Аустроугарску да ли је спремна да уђе у преговоре са Србијом на тим основама.⁴¹ Идеју која је дата у немачком одговору од 21. фебруара, замисао немачког министра спољних послова Кидерлен-Вахтера (Kiderlen Wachter), француска влада је скоро представила као своју идеју.

Накнаде које су обећане Србији, чиниле су 7. тачку програма конференције. Аустроугарска је то прихватила уз ограничење да те накнаде могу имати само економски карактер.⁴² Извољски је после ове изјаве аустроугарске дипломатије и притиска који су на њега извршиле савезнице био убеђен да хитно треба наговорити владу у Београду да напусти територијалне захтеве. Руски министар је сматрао да Србија треба да уложи напор којим би показала своју добру вољу и лишила Аустроугарску изговора за свој агресиван став. У телеграму од 27. фебруара, Извољски је тражио од српске владе да јасно стави до знања силама да се више неће држати својих територијалних захтева и да ће се ослонити на одлуку сила у свему што се тиче решења спорних питања.⁴³

Влада Републике се придружила саветима које је Извољски упутио српској влади да се одрекне својих територијалних претензија. Француска није била истрајна у пружању подршке Русији у питању српских територијалних захтева. Она није одржала обећање које је дала српском

⁴⁰ Љиљана Алексић, *наведено дело*, 468—469.

⁴¹ Momtchilo Nintchitch, *наведено дело*, II, 98.

⁴² Momtchilo Nintchitch, *наведено дело*, II, 99.

⁴³ *Исто*, 99.

министру Миловану Миловановићу да ће подржавати српске захтеве док то буде чинила Русија.

Став Француске према Србији пред завршетак кризе и реакције
које је изазвала капитулација Извољског

Француска је пред завршетак Анексионе кризе усмерила своју делатност на то да спречи напад Аустроугарске на Србију. Она је сматрала да би Аустроугарска требало да да Србији економске повластице које је споменула у свом одговору на програм конференције.⁴⁴

Француска влада је са олакшањем примила вест коју је саопштио руски амбасадор Нелидов (Нелидов, Александър) да је Извољски препоручио српској влади да одустане од територијалних захтева. Ова одлука руске владе је Француску ослобађала страха од ратне опасности и бриге због обавеза које су проистикале из уговора о савезу с Русијом. Француска влада је сматрала да је извесно да Аустроугарска неће пристати да понуди Србији територијалну накнаду и да ће рат бити неизбежан ако Србија остане упорна у свом захтеву. На такву могућност се гледало са великом забринутости и мишљење владе је било да би Србија мудро поступила ако би одустала од територијалних и инсистирала на економским компензацијама. Овај захтев би био сматран као разложен и Србија би могла рачунати на јаку дипломатску подршку. Економске накнаде које би добила Србија су морале потврдити европске силе, међутим, Француска није дала никакве конкретне предлоге на шта би се те накнаде односиле (шта би те накнаде подразумевале).⁴⁵

Извољски је у више наврата изражавао своје незадовољство ставом француске владе и њених представника за време анексионе кризе. Британски амбасадор је написао да су у Петрограду имали утисак да савез с Француском није био од велике помоћи Русији током кризе.⁴⁶ Извољски се жалио амбасадору у Петрограду адмиралу Тушару да Француска није довољно снажно подржавала гледиште руске владе.⁴⁷

У погледу њеног држања током кризе, Француској је ишла у прилог чињеница да ниједан виталан или чак непосредан интерес Русије није био доведен у питање. Анексија Босне и Херцеговине није представљала случај који је предвиђен уговором о савезу. С те тачке гледишта, позив упућен руској влади, 26. фебруара 1909, да две силе заједнички одреде правац који треба следити, представљао је нормалан поступак у односима између савезника.⁴⁸ Када се у марту 1909. криза погоршала и када се још увек страховало да ће Аустроугарска напасти Србију, став француске владе је постао чвршћи. Српски посланик Миленко Веснић јавља да је

⁴⁴ Љиљана Алексић, *наведено дело*, 471.

⁴⁵ Архив Србије, Париско посланство Ф-3, изв. Бр. 37, Веснић Миловановићу, Париз 16. II 1909.

⁴⁶ Montchilo Nintchitch, *наведено дело*, II, 315.

⁴⁷ *Истио*, II, 315.

⁴⁸ *Истио*, II, 316.

„против те евентуалности упућена акција Тројног споразума, или тачније Енглеске, уз коју Француска данас иде доста енергично, док Русија као да је паралисана после својег последњег унижења”.⁴⁹ Француска је желела да стави до знања влади у Берлину да би она испунила своје савезничке обавезе ако Немачка нападне Русију. Петроград је био о томе званично обавештен.⁵⁰ Одбијање француске владе да изложи своју земљу ратној опасности је постало разумљиво када је у Париз стигла вест да је руски ратни савет, који се састао у Жаркое Селу 13. марта, закључио да је Русија неспособна да води рат. Став француске владе, који је представљао и тумачио амбасадор у Бечу Филип Крозје, могао је имати за последицу да у аустроугарској престоници изазове заблуде у погледу политичке солидарности Француске са друге две силе Тројног споразума, посебно са Русијом.⁵¹

У Бечу су још били вођени преговори између Енглеске и Аустроугарске да се спор између Двојне монархије и Србије реши мирним путем, када је Немачка 21. марта упутила Русији ултиматум којим је тражила од ње да безусловно пристане на укидање члана XXV Берлинског уговора. Извољски је сматрао да је реч о заједничкој акцији Беча и Берлина, која не допушта никакву опозицију и која има за циљ да стави Антанту пред следећу алтернативу: мирно решење питања анексије разменом нота или напад на Србију. Пошто је аустро-српски сукоб представљао велику опасност како за Русију, тако и за општи мир, руска влада није могла да учини ништа друго него да прихвати немачки предлог. Извољски је саставио одговор немачком амбасадору грофу Пурталесу (Pourtales, Graf Friedrich von) не консултујући владе у Лондону и Паризу.⁵²

Став Извољског је оставио лош утисак у Паризу и Лондону. Нелидов је писао Извољском да су у француском министарству спољних послова били непријатно изненађени што је руска влада, која је до сада радила у договору са Лондоном и Паризом, дала свој пристанак на укидање члана XXV без сагласности савезника и пре него што је Аустроугарска пристала на предлоге сила који се тичу Србије. Пишон је био спреман да одговори позитивно на захтев Аустроугарске. Први утисак француског министра је био да је успех немачког демарша у Петрограду олакшао мирно решење кризе. Међутим, када се сутрадан појавио немачки амбасадор Пишон се оградил по питању пристанка на укидање члана XXV на исти начин као и влада у Лондону. Француски министар је изјавио кнезу Радолину да ће дати свој безрезервни пристанак на захтев Аустроугарске као што је то учинила Русија. Али, како је тај одговор био испуњен жељом француске владе да сачува општи мир, он је усрдно молио аустроугарску владу да му пошаље тај захтев само у случају да аустро-енглески преговори, који су започели у Бечу у циљу решења спора са Србијом, не доведу до споразума. На одлуку француске владе, чији је

⁴⁹ Архив Србије, Париско посланство Ф-3, пов. Бр. 67, Веснић Миловановићу, Париз 13. III 1909.

⁵⁰ Momtchilo Nintchitch, *наведено дело*, II, 316.

⁵¹ *Истио*, II, 316.

⁵² *Истио*, II, 128.

став био у најмању руку несигуран, утицала је изјава Едварда Греја. Греј је осудио поступак Немачке и рекао да Енглеска никада неће прихвати-ти такву врсту притиска. У Паризу су схватили да би моментално при-хватање немачког захтева имало за последицу неуспех осетљивих енгле-ско-аустријских преговора.⁵³

Неспорно је да су две западне савезнице покушале да ублаже ди-пломатски пораз који је доживела Антанта због попуштања Русије пред немачким ултиматумом. Енглеска и француска влада су се определиле у питању конференције само да би подржале Извољског. Када је руски министар 15. марта изјавио да аустро-руски споразум не искључује нужност подвргавања питања анексије Босне и Херцеговине конференцији сила потписница Берлинског уговора, француска и енглеска влада су одговориле у истом смислу. Француска влада би сматрала као преседан да резултати преговора између Аустроугарске и Турске с једне, и између Бугарске и Турске с друге стране, не буду подвргнути разматрању на јед-ној конференцији сила потписница Берлинског уговора. Такав поступак би дао за право потписницама једног уговора да без пристанка других потписница закључују споразуме кршећи овај уговор. У време немачког демарша у Петрограду, Ерентал је у преговорима са владом у Лондону већ почео да користи претњу војном акцијом против Србије. Циљ ау-строугарског министра је био да обезбеди пристанак сила Антанте на укидање члана XXV Берлинског уговора. У тренутку када је исход кризе био крајње неизвестан, Русији је од стране Енглеске била осигурана са-мо дипломатска подршка, док јој је француска влада јасно изјавила да треба да употреби све да избегне сукоб у коме њени најважнији интере-си нису доведени у питање.⁵⁴

Француска и енглеска влада се ни пре немачког притиска у Петро-граду нису опирале укидању члана XXV Берлинског уговора. Питање са-зива конференције је било за њих питање принципа. Немачки предлог није прихватао конференцију, захтевао је моменталан пристанак и није нудио ништа у замену за уступке које је Аустроугарска тражила од сила. Еренталов предлог имао је за Француску и Енглеску велику предност: аустроугарски министар није искључивао сазив конференције и задово-љио се обећањем сила да ће прихватити на конференцији укидање члана XXV.

За време највећег притиска Аустроугарске на Србију половином марта 1909, француски амбасадор у Београду је заједно са осталим пред-ставницима великих сила радио на томе да српска влада призна анекси-ју. Француски амбасадор је био убеђен да српска влада жели само дово-љан притисак од стране сила да би прихватила ма какву форму или текст који би јој оне препоручиле. Он је заједно са осталим представни-цима подржао интервенцију енглеске владе и упутио 30. марта демарш српској влади. Велике силе су тражиле од Србије да напусти протесте и опозициони став који је заузимала у погледу анексије и да промени пра-

⁵³ *Исџо*, II, 175—178.

⁵⁴ Momtchilo Nintchitch, *наведено дело*, II, 142.

вац своје политике према Аустроугарској како би убудуће са њом живела у добросуседским односима.⁵⁵ Француска је признала анексију 19. априла 1909.

За време анексионе кризе, Француска је као савезник Русије, јавно подржавала у свему предлоге руске владе и утицала на њу у помирљивом правцу. Она није показивала велики интерес за Босну и Херцеговину, а по уговору о савезу с Русијом морала је да зарати ако Русија буде увучена у оружани сукоб. Француска влада се од почетка показала одлучном да спречи да се ситуација не погорша толико да поремети општи мир. Пре свега ради безбедности својих граница, Француска је желела да остане верна Тројном споразуму. С друге стране, њена влада је користила добре односе са Аустроугарском да уз њену помоћ врши умирујући утицај на Немачку. Француској је такође била потребна подршка Аустроугарске да би постигла споразум о Мароку с Немачком. После потписивања француско-немачког споразума у фебруару 1909. француска влада је имала у анексионом питању у најмању руку „несигуран” став. У драматичним тренуцима кризе одлучујући утицај на њу имао је став енглеске владе. Влада Републике није имала жељу да промени политички правац. Пишон је забележио да тешње зближавање са Аустроугарском влада Републике уопште није разматрала.⁵⁶ Груби насртај Аустроугарске на Босну и Херцеговину 1908. створио је у Паризу уверење да је Аустроугарска постала најопаснији чинилац по будућу Турску, пре свега за њен европски део, у којем је у знатној мери био ангажован капитал Отоманске банке. Француска политика је показивала све већу активност и била је спремна да подржи груписање балканских држава, али под условом да то буде препрека аустро-немачком утицају.⁵⁷ Француска је до 1912. помагала Србију само економски, и тек тада почиње да јој пружа политичку и војну подршку.⁵⁸ Праву прекретницу у српско-француским односима представљао је Први светски рат, када су се обе земље нашле на истој страни.⁵⁹

⁵⁵ *Исто*, 178—180.

⁵⁶ *Исто*, II, 317.

⁵⁷ Михаило Војводић, *Пушеви српске дипломатије*, Београд 1999, 229.

⁵⁸ Милорад Екмечић, *Анексија Босне и Херцеговине 1908. и историјске последице*, 396.

⁵⁹ Михаило Војводић, *наведено дело*, 230.

LA FRANCE DANS LA CRISE D'ANNEXION 1908—1909

Uroš Tatić

Résumé

Pendant la crise d'annexion, le gouvernement français s'était montré décidé, dès le commencement, à faire tous ses efforts pour empêcher que la situation ne s'aggravait au point de compromettre la paix. C'était l'idée fondamentale de la politique française à l'époque de la crise 1908—1909. Les angoisses de la crise marocaine n'avaient pu que renforcer le désir de la France d'avoir la paix. En 1908, les négociations marocaines avec l'Allemagne n'avaient pas encore abouti et les surprises de ce côté étaient toujours possibles. De plus, en octobre 1908 avait surgi l'affaire des déserteurs de Casablanca qui semblait de nouveau mettre sérieusement la paix en danger. La réponse du président Fallières à la lettre autographe de François Joseph qui proclamait l'annexion de la Bosnie-Herzégovine se contente de prendre acte de l'annexion, sans formuler de critique. Ministre Pichon, d'abord favorable à la reunion d'une conférence, y renonce devant le refus de l'Autriche qui veut la reconnaissance de ce „fait accompli” par la Serbie et par la Russie, seules finalement à le contester. Le gouvernement français a considéré qu'il était utile de conserver des relations aussi bonnes que possibles avec l'Autriche-Hongrie. L'ambassadeur de France, Crozier, a eu, au cours de sa résidence à Vienne, l'espoir sur le rôle que l'Autriche-Hongrie pouvait jouer dans la politique du maintien de la paix entre la France et l'Allemagne. La crise d'annexion touchait sans doute et directement les intérêts français. Il était important pour la France de ne pas affaiblir son alliance avec la Russie ni son amitié avec l'Angleterre. Le gouvernement français ne pouvait pas risquer de voir le pays se trouver un jour seul en face de l'Allemagne. La France avait aussi de grands intérêts matériels dans l'Empire ottoman. L'attitude du gouvernement français a été influencée par la nature encore troublée de ses rapports avec l'Allemagne dans la question marocaine. Pichon considère que la modification du statut officiel de la Bosnie-Hérzégovine entérine une réalité de fait et, le 26 février 1909, il refuse un éventuel soutien militaire parce que les intérêts vitaux de la Russie ne sont pas en jeu. Le 21 mars, Nicolas II télégraphie à Guillaume II sa reconnaissance de l'annexion. La Serbie ne peut que le suivre, 31 mars. La France reconnaît l'annexion en 19. avril 1909.

Божидар Панић

ПРВИ ТУТОРСКИ ДНЕВНИК ТЕКЕЛИЈИНЕ ЦРКВЕ У АРАДУ (ДЕО ТРЕЋИ, 1752—1768)¹

САЖЕТАК: У овом делу приказа Првог турског дневника Текелијине цркве разматрају се главне ставке прихода и расхода у време када је на трону Арадске епархије столовао владика Синесије (Живановић). Кратки записи турског на тадашњем српском световном језику одсликавају детаље из свакодневног живота становника арадске Велике вароши средином XVIII века: народне обичаје, занимања тадашњих Арађана, старање о вероисповедној школи, везе са саплеменицима из других места, суживот са иноплеменим суграђанима. Помињу се обични житељи арадске Велике вароши, али и познате историјске личности — чланови породице Текелија, Стефан Тенецки и др. Преданошћу својој мисији, ангажованошћу у свим црквеним пословима, па и у административним, издваја се изузетна личност владике Синесија.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: црква Светих апостола Петра и Павла, владика Синесије, Велика варош, Текелије, турски дневник.

У турском дневнику Текелијине цркве нема писаних трагова по којима би се могло закључити да је владика Исаија (Антоновић), наследник Викентија (Јовановића) на трону Арадске епархије, на било који начин контролисао рад или вршио смену турског. Веома кратко, 1748—1749. епископ арадски био је Павле (Ненадовић). Када је 1749. постао карловачки митрополит, наставио је да администрира Арадску епархију све до 1751. Стога је разумљиво што ни у том периоду није било надзора над радом турског. Доласком владике Синесија (Живановића) за епископа арадског (устоличен 21. септембра 1751. године²) учљива је, у том погледу, коренита промена. Владика је установио посебан поступак именовања и увођења у дужност нових турског уз свечани чин полагања заклетве. Владика је саставио и својеручно записао у турски дневник (стр. 72, 73) текст заклетве (Прилог 1) којом се „епитропи” обавезују да

¹ Прва два дела: Зборник Матице српске за историју, св. 61—62/2000, св. 75—76/2007.

² Др Сава (Вук о в и ћ), *Српски јерарси од деветиога до двадесетог века*, Београд—Подгорица—Крагујевац 1996, 457.

ће савесно вршити поверену им дужност, тачно водити евиденцију прихода и расхода, да ће само у међусобном договору и уз одобрење Владике трошити црквени новац за подмирење њених потреба и да ће стално, „времено и безвремено” радити „о ползје церковнеј”. Испод текста заклетве, Владика је дописао: „Устроисја сеј јорамент и протокол обнoвисја при шчастливом епископствованији Мене Синесија Живановича, православнаго епископа арадскаго, јенопољскаго, великоварадскаго, халмадскаго и тјех предјелов, в резиденцији нашеј епископској арадској,³ месеца јануарија, 1^о дне, 1752. года”. Истог дана, после архијерејске литургије у Текелијиној цркви, нови тутори положили су заклетву: „Того же дне поставлени биша епископом, вишепомјанутија цркве первиј епитроп господин Живан Стовлатов, другиј [епитроп] господин Никола Јаковљев, третиј [епитроп] господин Риста Стојанов, који в присутствији нашем, пред лицем цркве, по Свјатој литургији вишеписатију заклетву положиша”. Следи печат на црвеном воску и својеручни Владичин потпис уз навођење архијерејског чина: „епископ арадскиј, јенополскиј, великоварадскиј, халмадскиј и тјех предјелов”.

Владика Синесије с правом је записао да је турски дневник обнoвљен, јер се, од почетка 1752. године па надаље, уредно евидентирају приходи и расходи, а сваки упис је датиран. Обично при датирању, назив месеца бележен је једном (први упис у месецу) а у наставку, уместо назива месеца, стоји — „сего”. Кад је истог дана било више ставки прихода/расхода, уместо понављања датума, тутори су бележили — „того же дна”. За сваку годину посебно, тутори су бележили у три одвојена поглавља: приход од таса, приход од милостиње и расход.

Под заглављем: „Протокол цркве арадскија великија вароши храма свјатих первоверховних апостол Петра и Павла којем приход црковниј начатија записивати[сја] когда что придјет и како сљедујет от 1^о јануарија [1]752^о года”, новопостављени тутори отворили су обнoвљени турски дневник Текелијине цркве. Ваља обратити пажњу на синтагму „Велика варош”. То је у ствари Српска варош позната, како међу житељима Арада тако и у званичним документима прве половине XVIII века, као: *Civitas Rascianica*, *Rácsváros* или *Die Ratzen Stadt*. Њени житељи Срби су је тада називали „Војинствјена варош” или „Велика варош”. То потврђује и запис владике Викентија Јовановића 1728. године, на првој страни турског дневника: „Сеј протокул Воинствјене вароши арадскија...”. У међувремену догодило се развојачење Потиско-поморишке крајине. Војна варош и Стари Арад (коморски, или пулгерски град) спојени су у једну административну целину са једном градском управом. Назив „Војинствјена варош” постао је беспредметан, али свој део града, на речном острву између главног тока Мориша и рукавца Малог Мориша, Срби су

³ Од како је владика Исаија Ђаковић 1706. преместио седиште Епархије из Јенопоља у Арад, епископска резиденција налазила се у староарадској махали Ђуковац, близу обале Мориша, на крају „Епископовог сокака” (*Bischoffs gasse*, данас ул. *Nicolae Bălcescu*), у непосредној близини цркве Светог Јована Крститеља, саборне цркве Арадске епархије. Светојованска црква налазила се на месту данашњег Националног колеџа „Мојсе Никоара”.

и даље називали „Велика варош” јер је и по величини и по броју становника био већи од суседног Старог Арада на супротној обали Малог Мориша.

1. Тутори Текелијине цркве у време столовања владике Синесија (Живановића)

Почетком 1753. године, владика Синесије извршио је прву смену татора:

[1]753го года, јануарија 1го дне, постависмо епитропе цркве Свјати Апостола Петра и Павла арадскеја Николу Јаковљева от старих, Арсенија Ђирића и Божу Вуича, који пред лицем цркве обичниј јорамент положиша и потом в резиденцији нашеј епископској како сеј протокол тако новце и прочија мобилија црковнија от нас и вједомостије наше в руки своја воспримиша како слѣдујет, у новцу:

<i>Црковни новаца готови</i>	<i>208 ф[оринти]</i>	<i>47 к[рајцара]</i>
<i>От кутије потирске готови</i>	<i>43 ф.</i>	<i>27 к.</i>
<i>От школске кутије готови</i>	<i>18 ф.</i>	<i>25 к.</i>
	<hr/>	
<i>сума</i>	<i>270 ф.</i>	<i>39 к.</i>
<i>И от Текели Јоанна да приму</i>	<i>4 ф.</i>	<i>12 к.</i>
	<hr/>	
<i>сума сумарум</i>	<i>274 ф.</i>	<i>51 к.</i>

На сличан начин, на крају сваког турског „мандата”, Владика је лично контролисао годишње рачуне, уписивао билансе прихода и расхода и постављао нову екипу тако што је од тројице замењивао двојицу татора, очигледно, ради континуитета у начину вођења рачуноводства. Владика је именовао турске из редова угледних житеља Велике вароши, трговце и занатлије, који су основну писменост стекли у школи при Текелијиној цркви.

За историју Текелијине цркве веома је значајан запис владике Синесија код обрачуна трошкова за 1755. годину (стр. 105):

[1]756. јануар 4^и закључисмо хесап потрошка цркве катедралнија арадскија храма Свјатих апостола Петра и Павла, што потрошено на црковнију потребу на 1755го љето чрез епитропи Арсу Ђирића, Димитрија Мишина и Петра Гавриловича, који епитропи праведно и вјерно јесу хесап свој нам предали како протокол показујет...в нашеј резиденцији арадској епископској, вишеписатаго года и числа.

својеручни потпис:

Синесиј Епископ

Ово је поуздан доказ да је Текелијина црква неко време била саборна црква Арадске епархије за пастирствовања владике Синесија, негде око 1755. Није познато зашто је Петропавловска црква уместо Светојо-

ванске привремено добила тај статус: да ли због оправки на оронулој старој ћуковачкој цркви или из неких других разлога.⁴ Последњи пут је владика Синесије оверио биланс прихода и расхода и поставио нове туре: Димитрија Мишина, Николаја Константиновића и Петра Васића, 3. јануара 1760. године. Из других записа може се закључити да су они обављали ту дужност негде до почетка 1764. а да су их наследили: Николај Константиновић, Јоан Илин и Манојло непознатог презимена. После 1760. године, Владика Синесије више није лично учествовао у примопредаји туторске дужности. На крају године забележено је да је: „Во резиденцији епископској прохесапљен приход цркве С[вјатих] ап[осто]л от 1760. љета”. Потписује — Фелдвари. Евиденцију појединачних расхода на крају 1764, 1766. и 1768. године потписује Јоан Илин, а приходе и расходе 1767. оверио је јерођакон Јоан Фелдвари:⁵

1768. јануар 5. В резиденцији епископској прохесапљен приход цркве С[вјатих] ап[осто]л от 1767. љета како више писати протокол гласит.

Јеродијакон Јоан Фелдвари

1768. јануар 5. В Резиденцији Епископа Арадског прохесапљен разход цркве С[вјатих] ап[осто]л от 1767. љета како протокол гласит.

Јеродијакон Јоан Фелдвари

Нарушеног здравља, владика Синесије умро је у 57. години, 14. марта 1768. Сахрањен је у својој задужбини (данас манастир Светог Симеона Столпника у Арад-Гају), у манастирској цркви. Звучи невероватно да, попут других значајних збивања, тај догађај није забележен у туторском дневнику Текелијине цркве.

Таблични преглед турса Текелијине цркве у време столовања владике Синесија

Датум именованја	За период	Турска тројка
01. 01. 1752.	1752. година	Живан Стовлатов, Никола Јаковљев, Риста Стојанов
01. 01. 1753.	1753—1754. г.	Никола Јаковљев, Арсеније Ђирић, Божа Вујин
01. 01. 1755.	1755. година	Арсеније Ђирић, Димитрије Мишин, Петар Гаврилович
04. 01. 1756.	1756—1757. г.	Димитрије Мишин, Јоан Попович, Павле Мојсејев
18. 01. 1758	1758—1759. г.	Димитрије Мишин, Андреј Окалович, Петар Јањин
03. 01. 1760	1760—1764. г.	Димитрије Мишин, Николаје Константинов, Пера Васич
Непознат	1764—?	Николај Константиновић, Јоан Илин, Манојло ?

⁴ Стара Светојованска црква била је тако мала да су градитељи, 1790, у време столовања владике Павла Авакумовића, градећи на истом месту нову цркву величине Текелијине, око старе ископали темеље нове цркве, саградили је, а потом стару цркву као грађевински шут изнели из нове (Otto Lakatos, *Arad története*, Arad 1881, том 2, 63).

⁵ У својим мемоарима Сава Текелија помиње ђакона Фелдварија, „који је после постао архимандрит...” (*Описаније живојша*, Београд 1966, 56.)

Сличан начин књиговодства и именовања татора уз полагање заклетве, владика је установио и у саборној Светојованској цркви у староарадском Буковцу.⁶

2. Приходи

2.1. Приход од таса

У Текелијиној цркви, богослужења (било их је стотинак годишње) одржавана су редовно, недељом и у време црквених празника, што се јасно види из евиденције прихода од таса. Заведени су: датум, назив празника када је служена литургија: „в недељу, на Частни вериги, в Суботу Теодорову, на Светлоје Воскресеније” итд., и колико је новца прикупљено у „дискос”.

Судећи према „тежини” таса, црква је најпосећенија била на Богојављење, Цвети, на Ускрс, Ђурђевдан, Петровдан, на Ваведење и на Божић. Литургија је служена и у данима српских светитеља: „на Свјатаго Савје Српскога [14. јануара], на Кнеза Лазара [15. јуна], на Свјатаго Арсенију пећски хо[28. октобра], на Свјатаго Стефана Српскога [11. новембра]”. Ови записи сведоче о томе да се у Текелијиној цркви, средином XVIII века молитвено славио како Свети Сава тако и други српски светитељи, што свакако не значи да се нису и раније у овој цркви молитвено празновали.

С обзиром да уписи прихода од таса следе годишњи циклус црквених празника, неће се даље посебно помињати, сем у једном посебном случају. Наиме, 16. јула 1761. „у понеделник каде је пошао Г. Јоан Васиљев и Г. Стеја из Ђуле у Јеросалим”, у тас је сакупљено 1 ф. 37 к. што значи да је тога дана служена литургија и молебан за срећан пут Арађанина Јоана Васиљева и Ђулинца Стеје (чије се презиме не наводи) на ходочашће у Свету земљу. При повратку, у знак благодарности, Јоан Васиљев је даривао цркву: „1762. године, септеврија 9. даде Г. Јоан Васиљев један појас ткан од свиле и златом [везен], каде је дошао из Јеросалима, храму Светих Апостол Петра и Павла”. Да је Јоан Васиљев био имућни житељ арадске Велике вароши потврђују и други записи:

1758. *авг. 30. предложи Марта, Г. Јоанна Васиљева газдарица, 1 чаршав што се меће на налону, свилом и златом везен.*
 1759. *апр. 18. прими од господара Иоана Васиљева што смо продали дрва од старе порте 10 ф.*

Посебно су књижени годишњи приходи од свечарске кутије којом је о празницима црквењак обилазио свечаре по Великој вароши и прилози прикупљени на вашарима — летњем вашару о Петровдану, храмовној слави, и јесењем о Митровдану. Прилози за куповину утвари прикупљани су у „потирској” или „јадићарској кутији”, а за покривање школских трошкова постојала је „школска кутија”:

⁶ Preot dr. Pavel V e s a, *Episcopii Aradului 1706—2006*, Arad 2007, 56.

1756. *Од таса што се купи на јадићаре дошло 36 ф. 50 1/2 к.
У свечарској кутији нађе се 12 ф. 19 к.
Школски новаца на 1756. лето до посљедногo декеврија прими
38 ф. 8 1/2 к.*
1758. *Од јадићарске кутије дошло 32 ф. 25 1/2 к.
У свечарској кутији и по вашари 10 ф. 42 1/2 к.*
1760. *Из јадићарске кутије дошло 35 ф. 7 к.
У свечарској кутији дошло 8 ф. 49 к.*
1762. *У јадићарској кутији нашло се 28 ф. 50 к.
У свечарској кутији и по вашари 5 ф. 27 к.*
1765. *От свечарске кутије прими 9 ф. 66 1/2 к.
Преход у јадићарску кутију 56 ф.
У школски тас дође 30 ф. 99 1/2 к.*
1767. *У свечарској кутији и по вашару дође 8 ф. 64 к.
У јадићарску тасу дође 65 ф. 60 к.
У школску тасу дође 23 ф.*

2.2. Приход од милостиње

Под ставком милостиња уписиване су уплате „за звона” (за оглашавање покојника), новчани прилози верника, обредни предмети са навођењем имена приложника и дародаваца. Посебно су увођени приходи од продаје свећа и камата на позајмљени црквени новац. Ово поглавље насловљено је: „Да се има знати што християни дају милостињу на с[вја]т[и]је цркве апостола Петра и Павла”.

2.2.1. Уплате за оглашавање покојника

У овим уписима обично се наводи: „за мало звоно, за средње звоно”, или само: „за звоно, за звона”, у зависности од висине уплате — од 14 крајцара до неколико форинти. Већи износи (6ф. 12ф. и више) уплаћивани су за оглашавање и за гробно место у порти Текелијине цркве. За друга гробља се није плаћала посебна такса за гробно место. Ваља напоменути да је средином XVIII века Велика варош имала четири гробља: за имућније грађане — гробље у порти Текелијине цркве, друго — „Старо гробље”, око 200 м северо-западно од Текелијине цркве (на месту где је некад била црква Светог Николаја, прва црква арадских граничара), треће — „Гробље под градом”, крај југо-источног бедема старе тврђаве (сиротињско гробље) и четврто — „Ново гробље”, у новом насељу Прњавор (у непосредној близини Велике вароши, са њене западне стране).⁷ Ово насеље настало је после сеобе граничара у Русију. Већина његових житеља били су Срби.⁸

⁷ О гробљима видети: Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Arad, Registre de stare civilă, Oficiul parohial Ortodox sârb — Arad, Registrul nr. 85, botezați-decedați, 1728—1774; Otto Lakatos, *н. д.* са приложеном мапом Арада 1752. Емерика Руткаја.

⁸ Horia Medeleanu, *Aradul în secolul al XVIII-lea pe baza conscripției străzilor din anul 1783*, Ziridava XIV, Arad 1982, 174.

Као парохијани Текелијине цркве Прњаворци се у турском дневнику помињу почев од 1766. године. Код уплата од житеља Велике вароши, њихово место боравка се подразумева и зато се, по правилу, не бележи, док се за Прњаворце то увек посебно истиче: „Степан из Перњавора, жена у Перњавору, Павла из Перњавора газдарица” итд.

Код ових уписа уочљива је велика смртност деце, посебно 1753. године, када се од четрдесетак смртних случајева више од половине (28) односи на децу умрлу по свој прилици у некој од многих епидемија које су харале Арадом. Те године, марта месеца умрло је деветоро деце, априла шесторо.

1752. 7. сего [јан.], даде Павао Мојсин за средње звоно, 1 ф.
1^о априлија, представи се господар Марко Крекић, 12 ф.
14. априлија представи се Павао Бодрожанин, даде за звоно 45 к.
23. јунија, представи се Павла, попа Миланкова сина, дете,
за мало звоно, 14 к.
1753. Јануари 20. даде Жива Барјактаров ради детета 24 к.
Јануари 23. даде Алекса ради детета 27 к.
Јануари 24. представи се Павла Мојсина дете, 1 ф.
Ферфуари 7^о представи се Јосе Ромога дете, 17 к.
Ферфуари 8^о представи се Јерково дете, даде 17 к.
Ферфуари 9. представи се Јове Субинога дете, 24 к.
1754. Јануари 22^о представи се Петра Кошничара дете, 17 к.
Ферфуари 6^о представи се Арсе Сабова дете, 17 к.
Децемрија 10^о даде Дамаскин за парастос, 17 к.
1755. 12. јануарија представи се Петар Новаковић, 18 ф.
1. ијула, представи се Црни Цвеја, даде 4 ф. 9 к.
22. декеврија представи се Сантрачева Живана, даде 17 к.
1756. Того же [14. јан.] представи се Г. Божја, плати 24 ф.
Јулија 24. представи се Г. Николае Јаковљевич, 12 ф.
Ноеврија 12. од Павла попа Миланка, за дете, 3 ф.
1757. Јануарија 1. од Господина бирова конпанискога за свеће, 1 ф.
Ијунија 15. од Аврама симиције за звона, 24 к.
1758. Јануарија 1. од Остоје Дудликапе за звона, 1 ф.
Ферфуарија 14. од Јоана шумара за звоно, 17 к.
Того же дна [14. фебр.] од Господина Јанка Мишића за звона
на парастос, 17 к.
Марта 20. од Господина Константина Калиновића каде му се
преставила газдарица Ана плати 12 ф.
Декеврија 16. од Георгије Чачића каде му се преставило дете
за звона, 2 ф.
1759. Јануарија 31. за венце, 24 к.
Марта 31. од Петра Кулунције за звоно, 17 к.
1760. Јануарија 9. За венце 26 к.
Феврара 28. од Лазара Крекића за звоно, 15 к.
Марта 5. наки од Лазара Крекића за звоно, 15 к.
Марта 26. од Јоана Авазова за звоно на дете, 35 к.

- Маија 15. од Мије Главатого за звоно, 17 к.
 Априла 28. од Теше Груина за звоно, 17 к.
 Августа 10. од Петра Гавриловича за дете, 2 ф.
1761. Фебруарија 4. представи се Стојан Зарубленић, плати за звоно 1ф.
 Августа 21. од Теше Груина за звоно, 17 к.
 Октоврија 1. од Живана Дрпића каде се представи, 1ф. 15 к.
1762. Јануарија 16. прими од Г. Нере за покојног Јоан[а] Манојловича
 12 ф.
 Априла 10. од Павла касапина за звоно, 17 к.
 Декеврија 1. од Арсе Сечанца за звона на парастос, 18 к.
1763. Јануарија 8. од Јове Сапунције за звоно на парастос, 17 к.
 Марта 2. од Црвеног Николе за звона, 1 ф.
 Марта 6. од Јерка Циганина за звоно, 15 к.
 Априла 16. од Петра Руса каде се представи за звоно, 17 к.
 Ноеврија 25. прими од Г. Николаја Константиновича каде му се
 представи дете за звона и што је погребен[о] у порти 4 ф. 12 к.
 Декеврија 13. прими од Јове Сапунције од реста што је обећао
 каде му се дете представило и погребено у порти 6 ф.
 Декеврија 23. прими од Павла, Петра Бошњака сина, за јегову
 матер Живану што је погребена у порти и за звона 12 ф.
1764. Ферфара 10. прими од Јоце берберина за звона 17 к.
 Ферфара 21. представи се Никола Цервени, плати 1 ф. 6 к.
 Ферфара 23. од Јосе Кошничара за звона, 51 к.
 Марта 6. представи се Николе Цервеног сна[ја], за звона 1 ф.
 Априлија 27. представи се Палков Герк, погребен се у порти,
 плати за звона и што се погребен у порти 12 ф.
 Маија 10. представи се дете код Павла Бошњакова из Будима,
 погребен се у порти, плати 6 ф. 7 к.
 Јулија 20. представи се жена из Печке именована Ана. Плати за
 звоно и што се погребен у порти 6 ф.
 Септемрија 10. од господинова кувар⁹ за мало звоно, 16 к.
 Септемрија 23. представи се Мана Циганин, плати за звоно 30 к.
1765. Јануарија 31. представи се дете Јована Јаношева, плати 28 1/2 к.
 Ферфара 6. представи се попа Петра попадија из Торње, за звона
 1 ф.
 Марта 16. представи се Јанка Колара жена, плати 1 ф.
 Марта 25. представи се Јанко Колар, плати за звона 1 ф.
 Маија 4. представи се Арса Сабо, погребен се у порти, плати 12 ф.
 Ноеврија 4. представи се Остојино дете Нешића, погребен се
 у порти, даде 3 оке воска у цркву.
 Декеврија 21. представи се Арсе Сечанска девојчица, плати за
 место и за звона 4 ф. 20 к.
 Декеврија 27. от Глигорије Вла за звона плати 1 ф. 25 к.
1766. Јануарија 26. представи се жена Јована катане, за звона 28 1/2 к.
 Јануарија 28. представи се Ника Герк, старац, 12 ф. 10 к.

⁹ Кувар епископа Синесија

- Того же дана [5. апр.] представи се Јакшиница, за звоно 1 ф.
 Априлија 10. представи се Николичиница, плати за звоно 2 ф.
 Августа 9. представи се девојчица Петра Божића,¹⁰ 1 ф.
 Августа 16. представи се дете код попадије Маре, 1 ф.
 Септемврија 26. представи се жена у Перњавору, за звона 1 ф.
 Октоврија 12. представи се дете попа Ђуке сина, 25 к.
 Того же дана [окт. 23.] представи се Петар Јанић, 12 ф.
 Октоврија 30. представи се Јерка, шумара кћи, плати 56 1/2 к.
 Декеврија 17. представи се Степан из Перњавора, 1 ф. 70 к.
 1767. Јануарија 5. представи се Михајло Гојков, плати за звона 5 ф.
 Ферфара 10. представи се господар Миша Чачић, даде 12 ф.
 Марта 17. представи се Марко Батањац, за мало звоно даде 25 к.
 Маија 3. представи се газдарица Остоје Дугачког, плати 1 ф. 50 к.
 Маија 15. за парастас Петра Јанића, 28 1/2 к.
 Маија 19. представи се дете Павла Божићавог, плати 1 ф.
 Јули 29. прими от Јове Ђурчије, Адамкова посинка, за звона 1 ф.
 Августа 3. представи се Дамјан мутави, плати за звоно 1 ф.
 Августа 17. представи се берберуша Ружа, плати за звона
 2 ф. 16 1/2 к.
 Септемри 8. представи се Клужановица, плати за звона 2 ф. 3 1/2 к.
 Ноеврија 25. представи се Павла из Перњавора газдарица,
 плати за звона 1 ф.
 1768. Јануарија 5. представи се Мара Слепа, плати за звоно 1 ф.
 Јануарија 28. представи се Јоса Свирац, за звона 85 к.
 Ферфара 1. представи се Илија Каплар, за звоно даде 6 ф.
 Марта 6. представи се Јоана Мишића дете мушко, 1 ф.
 Марта 10. представи се жена у Перњавору, за мало звоно 28 1/2 к.
 Марта 23. представи се Саве Бећароша газдарица, дадоше 4 ф.
 Априлија 20. представи се Петар Рус, дадоше у цркву 1 ф.
 Маија 3. представи се Николичинице дете, 1 ф. 78 к.
 Јуни 30. представи се Петра Савића мушко дете, даде 1 ф. 50 к.
 Јули 1. представи се и друго дете мушко Петра Савића, 1 ф. 50 к.
 Ноеврија 29. представи се Сима Јездивојев, даде за звона 1 ф.
 Декеврија 1. представи се Јанко шумар, даде за звона 66 1/2 к.
 Декеврија 13. представи се Стојана Бућкала жена, за звиона 4 ф.

2.2.2 Литургијски помен покојника

Сем парастоса, као посебан литургијски помен покојника у турском дневнику помињу се сарандар и парусија. За те верске обреде постојале су одређене таксе: 12 ф. за сарандар и 75 ф. за парусију.

¹⁰ Петар Божић (1744—1799), правник, градски сенатор, учесник Темишварског сабора 1790. Његов надгробни споменик уграђен је у јужни зид Текелијине цркве.

1756. јунија 9. од Стојана Оличко куће каде се продала примисмо један сарандар за јегова брата Јоана што је оставио на смрт, 12 ф.
1757. августа 6. прими од Г. Ристе Стојанова за преставлишују се прото[по]пиницу Иконију 18 ф.
Того же дна [20. марта] представи се Дима Манојлов и плати се храму сему чрез господина Николаје Константиновича једна парусија, то јест 75 ф.
1759. ноеврија 2. прими чрез Г. Јанка Мишича, за покојнога Живана Шарца и његове газдарице Живане, сарандар 12 ф.
1760. априла 28. прими за покојног Арсу Бирића један сарандар чрез Арсе Сечанског, то јес[т] 12 ф.
1760. декеврија 19. прими од госпође Нере, покојнога Јоана Манојловича газдарице, један сарандар, 12 ф.
1761. декеврија 24. представи се Дока, покојнога Боже Вуића газдарица, прими један сарандар чрез Г. Вуича Живана, то јест 12 ф.
1762. јануарија 26. прими од Стојана Дукина, за покојнога старца Дуку, 1 сарандар 12 ф.
1762. септеврија 9. прими од госпође Митре, покојнога Георгије Живкићева газдарице, 1 сарандар за покојнога Георгија, то јест 12 ф.

2.2.3 Од свадби

Неколико прилога од свадби забележени су током 1752. и 1753. године:

1752. Јенуарија 22. каде се Црвенога Николе син уженио, изпросисмо 23 1/2 к.
25. сего [јан.], каде отведоше девојку Јеврину у Темишвар, 2 ф. 20 1/2 к.
26. сего [јан.], кад се жени Сима Драгалов, изпросисмо 39 к.
30. сего [јан.], кад се жени бодрожки кувар, 10 1/2 к.
Февр. 1. жени се момак преко воде, 24 к.
Маја 3^о, кад се жени Пана[ј]от Димин, 19 к.
Окт. 11. кад се жени хаџи С[ве]томира син Кузман даде милостињу 51 к.
1753. Ферфуара 8. кад се жени Борђе Габоров, дође 48 к.

2.2.4. Од „штрова”

Средином XVIII века у арадској Великој вароши било је развијено занатство организовано по цеховима: ћурчијски, сабовски (кројачки), ка-памацијски и други. Занимљив је податак да су прекршиоци цеховских уредби новчано кажњавани, а црква је, као највиша инстанца српске заједнице у свим пословима, убирала тај новчани износ: „1752. марта 11. из цеха ћурчинскога дадоше што су Михаила штрофовали, 4 ф. 10 к.”

За недолично понашање изрицане су такође високе новчане казне: „1756. тога же [31. авг.] од Митра Сабова из Батање, плати штрова што се био свадио с Пером Васиним, што га је био псовао у Ђули, 6 ф.” То је ондашња вредност око десет јагањаца или шест кола дрва за огрев. Друге новчане казне (оне које су изрицале грађанске власти) варошки дом је такође уплаћивао Текелијиној цркви:

1759. априла 6. из варошка дома од штрова 1 ф.
1759. ијулија 4. из варошка дома примили 51 к.

2.2.5. Прилози из других места

Да је Текелијина црква била надалеко позната, потврђују и прилози православних верника из Кечкемета, Сентандреје, Великог Варадина и других места:

1757. октоврија 19. прими за покојнога Теодора из Вашарела,¹¹ преко Г. Лацка Симоновича, 50 ф.
1759. септеврија 1. од Радивоја из Торње за звона, 34 к.
декеврија 28. прими од Лазара из Јенове, за његову газдарицу чрез Чачића 16 ф. 7 1/2 к.
1760. марта 19. писа Павао Грк из Кечкемета један сарандар за спомен живи и усопши, 12 ф.
декеврија 20. прими од касапина исентандрие [из Сентандрије] милостиње 4 ф. 7 к.
1762. декеврија 30. прими чрез Павла Поповича из Варад[а] за покојнога Карежича Јоана 12 ф.

2.2.6. Новчани прилози

Као што се из ниже наведених уписа види, верници су у разним приликама, често наменски (за минеј, за посни триод), поклањали цркви извесне суме новца. Владика Синесије је такође био приложник или посредник у достављању прилога.

1752. јенуарија 11. представи се дете Новаково, дадоше на цркву 3ф.
јенуарија 15. даде Крекић господару Живану [Живан Стовлатов, први тотор] кад се је делио са сином 1ф.
1752. февр. 23. даде Марко Крекић 1 дукат (4 ф. 12 к.)
апр. 14. примисмо од Господина Синеси [владика Синесије]
6 ф.
дек. 20. примисмо от Арса Маринкова 2 ф.

¹¹ По свој прилици реч је о насељу Hódmezővásárhely, 25 км североисточно од Сегедина.

- дек. 30. примисмо от Петра Сапунције 20 ф. које јесу биле Теодора Поповича престављашагосја марта 26.
1756. јан. 14. за минеј од Г. Божје Вујина, 7 ф. 30 к.
јул. 24. паки за минеј од Николе, 7 ф. 30 к.
1757. август 24. плати Павао попа Миланков син за посни триод то јест 12 ф.
1758. септеврија 19. прими чрез Господина епископа Синесије за Павла, Г. Живана Вуића слуге, 6 ф.
1760. маија 25. од Јоце берберина, даде милостињу 4 ф. 12 к.
1761. јунија 5. прими за покојнога Јанка Божина чрез Г. Николаја Константинов 12 ф.
декеврија 15. каде се представи Марија, Живка Чанадца кћи, прими 8 ф. 30 к.
1762. февр. 10. од Павла Мојсина и Петра Божича, 34 к.
маија 2. прими од Петра Маркова милостињу 4 ф.
1763. ијулија 27. прими од попа Јоана Мијатова за оца 3 ф
ноеврија 17. прими од оца Петра Крстича за покојнога Теодора Вла Палинкаша 1 ф.
1766. септеврија 27. приложи Павел Божин милостиње 1 ф.
1767. јулија 10. представи се Јанко Герк, даде храму С[вја]тих апостол Петра и Павла 6 ф.
декеврија 1. даде Аксентија за престављашагоса оца његова Михаила и матере Јанке храму С[вја]тих апостол Петра и Павла 6 ф.
1768. декеври 29. Прими от господара Ђорђа Чачића за покојнога брата његова Лазара 12 ф.

2.2.7. Од камате на позајмљени црквени новац

Посебно се као извор прихода издваја камата на позајмљени црквени новац, што је само по себи необично и за цркву, и за тадашње време. Тутори су црквени новац издавали на зајам са годишњом каматом од око 10%, углавном, имућним парохијанима Текелијине цркве, по свој прилици занатлијама и трговцима Велике вароши. Да је новац коришћен за улагање у развој еснафских и трговачких радњи могло би се закључити и по томе што су зајмови достигали позамашне вредности, понекад и више од хиљаду форинти. Необично је и што се то догађало кад у Хабзбуршкој монархији још нису постојале ни банке ни штедионице, у доба феудалних друштвено-економских односа. На тај начин је, у српској заједници арадске Велике вароши, Текелијина црква била, поред осталог, и фактор економског развитака.

1756. јулија 1. прими од Деме Сечанскога што смо му били дали новаца црквени на интереси, 4 ф.
декеврија 30. што смо дали Остоји новаца на интереси 50 ф. за 3 месеца, својевољно даде интереса 2 ф. 45 к.

1757. *декеврија 14. од Јоана Милановића, од интереса 12 ф.*
1758. *декеврија 20. од Иоана Милановича, плати интерес на 100 ф. за 6 месеци, 6 ф.*
1759. *декеврија 14. прими од Саве Мојсина на сто форинти интереса, на 51/2 месеци, 5 ф. 30 к.*
1760. *декеврија 27. прими од Јоана Милованова интереса на 50 ф. за 6 месеци, 3 ф.*
1761. *јунија 22. прими на 100 ф. интереса за 5 месеци и 10 дни, 2 ф. 40 к.*
1762. *того же дна [30. дец.] од Г. Петра Васича, од интереса 12 ф.*
1763. *ијулија 19. прими од Г. Николаја Константиновича на 100 ф. за 2 године интереса 16 ф.*
1765. *декеврија 30. Прими от господина Чачића от интереса на хиљаду и две стотине форинти 96 ф.*
1765. *дек. 30. прими от господара Николае Костадиновича от интереса 16 ф.
От оца Петра Крстића прими 6 ф.
От кафеције прими от интереса 3 ф
Того же дна прими от господара Јанка Мишића на две стотине от интереса 12 ф.*
1766. *декеврија 24. Прими от оца Петра Крстића [интереса] на сто форинти 6 ф.
Прими от господара Ђорђе Чачина интерес на иљаду и две стотине 96 ф.*

2.2.8. Обредни предмети поклоњени цркви

Својој цркви парохијани су често поклањали богослужбене предмете: кандила, кадионице, звонца, сасуде (чаша-путир), покриваче (дарак, аер-воздух), одежде или само поједине њене делове (стихар, наруквице, епитрахил, појас, фелон), иконе, и друго:

1757. *јануарија 27. прими 1 фелон од бега, и 1 стихар паки од бега, и 1 петрахил од рајхцајха зелена од покојнога попа Георгија Поповића, како је сам оставио на смрти, који престави се 1757. јан. 16.*
1757. *октоврија 26. предложи Г[оспожа] Ева, покојнога Васила Румуна газдарица, 1 фелон од плаветне свиле, 1 патрихал од жуте свиле.*
1757. *ноеврија 18. предложи Марија, Санчакова кћи, 1 образ Матере Божије по стаклу.*
1758. *ијунија 20. преложи храму сему Г. Петар Крекић 1 петрихал од ачик свиле, [са] златним педицама.*
1758. *декеврија 6. предложи храму сему Г. Јанко Мишић 1 петрихал и 1 наруквице од црвене дамашке с белом чипком наоколо.*
1759. *априла 8. даде Дока Божина један чаршав бео с белом чипком.*

1759. *того же дна [10. апр.] предложи Марта Г. Арсе Ђирића газдарица фелон од бега бела.*
1759. *априла 11. даде Живана Петра Новковића један чаршав везен на престол.*
1760. *того же дна [26. марта] даде Петар Крекић један појас везен по свили са златом и павте метуте јеште што му дед дао у цркву.*
1761. *февруарија 23. прими једну чашу сребрну од 11 лота чрез здеишега магистрата, по тестаменти оставлена преставише се Иконије протопопице надлачке храму С[вја]ти апостол Петра и Павла.*
1761. *декеврија 22. даде Ана, Јоана Илинога жена, 1 стихар од бега.*
1763. *марта 20. даде Риста или ти Хариш Грк 1 чаршав на престол, полак од свиле а полак од рахисцајха.*
1763. *јунија 2. даде Живан Рузмиров 1 звонце.*
1763. *септеврија 13. даде Г. Константин Калинович један аер од бела рајхцајха храму сему.*
1763. *месеца марта 20. примисмо, вишеименовата лета, од цеха сабовска један чаршав на престол од жуте свиле, синцив плаветан изокола, чрез Г. цехмајстора Саве Кијурског и прочи мајстора.*
Того же лета [1763.] даде Стојан Дукин једно звонце од пиринча, везено с гранами, храму сјему, чрез оца Петра Крстича.
1764. *маија 8. преложу Сава Мојсин једну кадионицу жуту, храму Свјатих апостол Петра и Павла.*
1764. *ноеврија 1. даде Стојан Дукин један појас од црвена кумаша, златом везен, храму Апостола Петра и Павла.*
В дар преложу Господар Костадин Калиновић један прслук од кумаша црвена [са] златном чипком, храму Свјатих Апостол Петра и Павла за преставишагосја јего сина Ђорђа, декеврија 15. [љета] 1764.
1765. *априлија 1. преложу в дар Господар Костадин Калиновић храму С[вја]тих апостол Петра и Павла два кандила сребрна по от 20 1/2 лота једно.*
Того же дана [1. апр.] преложу в дар Иван Сабов храму С[вја]тих апостол Петра и Павла белу свилу за мали барјак.
1765. *Здје по обичају црковном протукулирати: изјавити свакому надлежашчему знати потребно како госпођа Дока Русмирова преложу в дар храму С[вја]тих апостол Петра и Павла једну одежду от зелене свиле [са] златним гранами и петрихаљ и наруквице, за спомен и душе спасеније преставишаго се јеја сина Живана, а именовата одежда и петрихаљ и наруквице предане суд [sic!] ктитором¹² то јест Николају Костадиновичу и Јоану Илину и Манојлу.*
1766. *декеврија 20. даде Петар Крекић једно звонце храму С[вја]тих апостол Петра и Павла.*

¹² У запису је погрешно наведено да су одежде предате на чување „ктитором”, уместо — „епитропом”, односно, туторима.

3. Расходи

Поглавље расходи садржи уписе свих трошкова за подмирење текућих потреба цркве: зејтин у кандила, тамјан, вино за причешће, брашно за „поскуре” (просфоре), угаљ и дрва за огрев, сапун за прање одежде, разне посуде и сл. Значајне ставке представљају трошкови за црквене одежде, утвари, богослужбене књиге, одржавање цркве, порте црквене и помоћне зграде, плата „црковном сину” (црквењаку), надокнаде свештеницима за одржавање посебних помена (сарандара и парусија), плата „магистеру” (учитељу) и други трошкови за школу при Текелијиној цркви, као и посебни издаци о црквеним празницима.

За 1752. годину ови трошкови уписивани су хронолошки под заглављем: „Протокол цркве арадскија великија вароши храма свјатих первоверховних апостолов Петра и Павла во којем расход или потрошак црковни начатсја записивати, когда что потрошисја како сљедујет от 1го јануарија [1]752го года”. На сличан начин књижени су трошкови за сваку наредну годину.

3.1 Редовни трошкови

1752. 17. [марта], 2 оке тамјана по 5 марјаша, 2 ф. 50 к.
 22. [марта], једна ока сапуна, 14 к.
 Једна кола дрва, 34 ф.
 Труд у кандила, 6 к.
 Меда за кољево, 6 к.
 28. [марта], 2 лота измирна, 34 к.
 Тенећета¹³ [тенекјета] у кандила, 7 к.
 31. [марта], за угљевље, 15 к.
 17. [априла], Паји Давидову платих тамјан, 21 к.
 26. [јуна], 25 ока брашна по 2 к, 50 к.
 26. [јуна], 5 1/2 ока зејтина, 2 ф. 52 к.
 24. [дец.], 1 ока свеће воштане, 2 ф.
 1753. *Декемрија 18го, дадо за дрва 1 ват [фат] 2 ф. 16 к.*
 1754. *Октомрија 25го, за једна кола угљевља дадо 1 ф. 54 к.*
 1756. *Того же [16. јуна], једна кола дрва у ћелију, 51 к.*
 Ијулија 1. две оке тамњана по 1ф. 25 к. — 2 ф. 50 к.
 Ноевр. 6. плати крчмару Манојлу за вино што је у цркву ношено за службу 2 ф.
 Декеврија 21. 11/2 шиник ћумура, 40 1/2 к.
 1757. *Того же [3. дец.] једна кола дрва у ћелију, 43 к.*
 1758. *Того же дна [16. априла], две оке зетина по 36 к. — 1 ф. 12 к.*
 Септеврија 4. једна кола дрва у келију за проскуре, 41 к.

¹³ *Тенеће* (збирна именица — *тенећета*) је вероватно комадић танког лима којим се прекрива „пловак” кандила, ради заштите од пламена жишка.

- Ноеврија 15. Авраму крчмару за вино што је ношено у цркву за службу сега лета, 2 ф.*
Декеврија 3. два ужишка у кандило, 10 к.
Декеврија 18. за ћумур плати 48 к.
 1759. *Феврара 26. по оке тамјана, 51 к.*
Марта 29. по оке сапуна што су прати стихари, 7 к.
Априла 2. једна кола дрва да се перу одежде, 41 к.
Априла 7. за 4 ице бела брашна за поскуре, 12 к.
 1760. *Јануарија 28. купи ћумура, 24 к.*
Марта 20. купи 10 ока зетина, а по 30 к. — 5 ф.
Јунија 28. купи 2 лота измирне, 36 к.
Септеврија 14. плати за 1 ицу вина за службу 7 к.
 1761. *Јануарија 31. купи ћумура, 1 ф. 58 1/2 к.*
Того же дна [9. окт.] плати за 1 ицу вина 5 к.
 1762. *Јануарија 30. купи 1 шиник ћумура, 43 к.*
Декеврија 24. купи ћумура, 41 к.
 1763. *Февр. 14. куписмо једна кола дрва да се перу фелони и чаршави и прочита, 1 ф. 3 к.*
Того же дна купи две руде сапуна, 16 к.
Ијулија 1. купи од Марка из града¹⁴ 15 ока зетина по 30 к. то јест 7 ф. 30 к.
Ијулија 18. купи 1 кола дрва за поскуре, 41 1/2 к.
 1764. *Априлиа 15. за со дадо што су поскуре месили, 3 к.*
Јулија 5. плати за вино за службу 24 к.
Того же дна [24. нов.] плати за тенеће у кандила 3 к.
 1765. *Јулија 18. купи 2 оке тамјана, 3 ф. 29 к.*
Јулија 23. плати за вино што су носили за цркву 75 к.
Септевра 20. плати 3 оке зетина 1 ф. 80 к.
Септевра 25. купи соли и чашу на проскомидију, 10 к.
Декеврија 16. купи угљевља и брашна за поскуре, 41 1/2 к.
Декеврија 18. купи сапуна да се перу одежде, 6 к.
 1767. *Ферфара 9. тамјана и зетина платисмо 2 ф. 3 1/2 к.*

3.2. Трошкови за црквене одежде

1752. 28. [апр.] *Два епитрахиља и три пара наруквици што направисмо, за чипку из клонц лајмета и за гајтани, и гамбару за ројте, и цигл-лајмет, и ибришим, 6 ф. 31 к.*
 15. [маја], *за одежде што смо и[х] крпили, 21 к.*

¹⁴ То значи да је речени Марко имао бакалницу унутар старе тврђаве, која је тада одбројавала своје последње дане јер је 1763. године, на супротној банатској обали у великом луку Мориша, отпочела градња нове терезијанско-јозефинске тврђаве по пројекту архитекте Фердинанда Филипа Харша (завршена 1783. постоји и данас), у чијим је бедемима порушена стара (леополдинска) тврђава уграђена као грађевински шут. Стару тврђаву саградиле су 1698—1702. граничари Јована Поповића Текелије, по наређењу Евгенија Савојског, а према пројекту Јохана Георга Харукерна.

20. [септ.] 1 1/2 рифа гајтана сребрна на одежду, 18 к.
1756. Марта 13. направисмо орар од картона, 1 ф. 28 1/2 к.
1757. Маја 29. за без, за стихаре детиње и чипке, 4 ф. 51 к.
Того же дна [29. маја], што су сашивени стихари, 1 ф.
Ијунија 7. за пантљике на стихаре, 20 1/2 к.
1758. Того же дна [16. априла], за ибришим што су крпљене одежде, 49 к.
1760. Августа 4. направисмо 1 орар од црвене свиле за жутом пантликом, 3 ф. 53 1/2 к.
1761. Ијулија 2. плати сабову што је сашио стихар од картона, 1 орар паки од доха, 2 ф. 36 к.
Того же дна [2. јула], паки плати сабову што је поправио стихар 1 ф.
Августа 20. направисмо 4 стихара ђачка, кошовало 14 ф. 10 1/2 к.
Октоврија 9. купи 4 рива гајтана за наруквице, 12 к.
1762. Јулија 1. купи 10 рива чипки бели на стихаре, 1 ф. 15 к.
1763. Марта 8. плати Живану сабову за 2 стихара што је сашио, од бега, 2 ф.
1765. Марта 31. плати от злата ројте на петрахил што је Калинових дао пруслу у цркву 8 ф.
Того же дна [31. марта], плати мајстору што је сашио 50 к.
Маија 22. потроши на петрихал и на појас 1 ф.
1766. Ноеврија 30. плати што ни је [нам је] стигло трошка на одежду, што је оставио Живан Русмаров 12 к.
1768. Јули 20. За одежду плати 1 ф. 8 1/2 к.

3.3. Издаци за утвари, црквени намештај и друге црквене предмете

1752. 28. [марта], тишлеру за анбон мали, 2 ф. 30 к.
За мали анбон што је донешен от тишлера, 10 к.
1754. Ферфуара 20. дадо за путир кусура што је било 8 ф. 50 к.

После канонске визитације 1754/55. године, владика Синесије бора-вио је у Бечу, највероватније ради решавања многих проблема везаних за одбрану православних верника Арадске епархије од унијаћења. Тада је за Текелијину цркву набавио сребрну кадионицу и петохлебницу:

1755. [љета], 21. декемврија доплатисмо Господину за кадилницу и петохлебницу 24 ф.
Что кадилница сребрена у Бечу здјелана 3 марке и 1 лот, по 26 ф. марка чини 79 ф. За петохлебницу от сребра 4 марке и 6 лота. За оба дато 180 ф. ... Епископу дара, 12 ф. 30 к.

Према запису протојереја ставрофора Драгутина Остојића, дугогодишњег пароха арадског, на овом свештеном сасуду био је угравиран следећи текст: „† Сија пјатохљебница цркве Катедралнија Арадскија С[вја]тих верховних апостолов Петра и Павла: устроисја во времја шчастливаго владјенија Франциска а^{го} [Перваго], императора Римскаго и Марији Терезији, Краљици Венгерскија, при архиеп[ис]к[о]пје и Митрополитје Карловачком кир Павље Ненадовичје и при еп[ис]к[о]пје Арад: Јенопол: Великоварадс: и Халмадском Синесији Живановичје, в Вјење 1755. †”, што додатно потврђује податак да је током његовог пастирствовања, извесно време Текелијина црква била саборна црква Арадске епархије. Нажалост, овај драгоцен обредни предмет, стар више од 230 година, нестао је из црквене ризнице 1986. године.¹⁵

Други издаци за црквене предмете:

1756. *Марта 14. направисмо два дарка од беца, 2ф. 15 к.*
 1758. *Того же дна [16. априла], позаради санетија, за свилу црвену и поставу и чипку, и мајстору што је сашио, 11 ф. 7 к.*
Маија 21. колунџија што је поправио путир, 18 к.
Ијулија 17. за леген и ибрик од коситера што се умева Господин платисмо 3 ф. 15 к.
Того же дна [17. јула], за свеће дрвене што су мововате, 1 ф. 19 к.
Декеврија 1. што су чишћене иконе потрошио 18 к.
 1759. *Маија 2. плати колунџији што је кртст поправио 51 к.*
Маија 8. колунџији што је поправио кандило, 12 к.
Септеврија 14. купи 1 сандук за потребу црковну, 45 к.
 1761. *Того же дна [5. марта], купи 1 комад картона за потребу црковну, за чаршав на престол, 8 ф.*
Априла 12. купи 1 каделницу од пиринча, 1 ф.
Априла 13. плати Мишку кулунџији што направил кашуку сребрну 33 к.
Априла 14. плати сабову што је сашио чаршав на престол, од картона, 39 к.
Декеврија 20. плати Филипу лакатушу што је направил два крака на певнице и што је поправио велике чираке 6 ф.
Декеврија 24. купи 2 стакла у кандила по 5 к. — 10 к.
Декеврија 31. што је направил Г. Георгија Чачић 1 стихар и 1 орар коштвало 65 ф. 29 к. и с тога покони речени Георгија 40 ф. а друго доплатисмо са црквени новци са 25 ф. 29 к.
 1762. *Декеврија 12. купи 8 рива картона позаради завеса, 5 ф. 46 к.*
 1763. *Марта 31. плати тишлеру за астал што се деца крсте и ноге под петолбницу и за крст што се прате мратавци (sic!) 4 ф. 30 к.*
 1764. *Маија 9. купи једну чашу на проскомидију, 3 к.*
Јуниј 27. Купи сандук шарен у цркву, 1 ф.

¹⁵ Божићар П а н и ћ, Стеван Рајић, *Најшиши на обредним предметима и споменцима арадске цркве Свештих ајосцола Петра и Павла*, Темишварски зборник, св. 2, Нови Сад 2000.

1765. *Марта 2. плати Мати кулунцији за кандило и копче што је направио 19 ф. 25 к.*
Маија 15. за иконе што је тишлер направио плати трошка које зашто 1 ф. 16 1/2 к.
Септембра 19. плати за мало звонце што су га оправили 25 к
Ноеврија 21. плати клоферу што је направио чираке 1 ф.
1766. *Јунија 15. за канап на кандила, 11 1/2 к.*
1767. *Октоврија 2. плати за керст што се погребаву мертви 2 ф. 40 к.*
Декевра 26. плати за 12 икона мали по 1 ф. — 12 ф.
1768. *Марта 10. плати шлусеру за клинце што су иконе прековали 1 ф. 20 к.*
Декеврија 13. купи кадионицу, 1 ф. 13 к.
Декеврија 14. за Господинов сто дадосмо 130 ф.
Декеврија 14. плати шлусеру за гвожђе на Господинов сто 4 ф. 40 к.

3.4. За богослужбене књиге

1752. *8. [јула], пролог што окрписмо, 15 к.*
1754. *Априлија 25^о платисмо за устав 18 ф.*
Месеца јулија прваго, дадо екларху господиновом за 11 минеја 82 ф. 30 к.
1756. *Маија 27. куписмо евангелије велико за 8 дуката (33 ф. 36 к.)*
Того же [маја 27.] За два триода, један цветни и један посни, 22 ф.

Владика Синесије поново је путовао у Беч 1757. године, вероватно истим поводом као и две године раније. Овога пута понео је са собом велико Јеванђеље Текелијине цркве, које је за цркву купио Рада Сапунџија, да га у „царствујушчем граду” бечки кујунџија окује сребром и златом. С тим у вези, на страни 116 турског записивач бележи:

Здје изјављују колико коштоје велико јевангелије сасвим:

1756. *[љета] маја 27^о купи га Рада Сапунџија, 33 ф. 36 к.*
1757. *што је оковано у Бечу чрез Господина владике нашего Синесије, плати се с црквени новци 305 ф. 24 к.*

Следећа два записа (стр. 147 и 156) односе се на исту богослужбену књигу и потврђују укупни трошак од 305 ф. 24 к. за кујунџијски рад:

1757. *Декеврија 22. за јевангелије велико што је оковато у Бечу чрез Господина владике нашего Синесије плати се са 300 ф. 24 к.*
1758. *Того же дна [20. марта], платисмо Г. Калиновичу што је био доплатио за јевангелије у Бечу 5 ф.*

Из претходног записа могло би се закључити да је Константин Калиновић, трговац арадске Велике вароши, боравио у Бечу кад и владика

Синесије и доплатио за Јеванђеље износ, који му је, по повратку у Арад, црква надокнадила.

1759. Маија 1. купи 2 октоиха, 1 апостол, 30 ф.
 Декеврија 17. за књиге што су опра[в]љате и крпљене плати 5 ф. 8 к.
1760. Априла 30. купи 1 псалтир и 1 молебноје пјеније, 4 ф. 49 к.
1761. Декеврија 23. плати лакатушу за кључ на јевангелије 18 к.
1762. Ноеврија 16. плати Господину Епископу Синесији за 2 књиге Служба Српским Светитељем¹⁶ 12 ф. 22 1/2 к.
 Декеврија 10. плати Мојси пупинтеру (sic!) што је оправио јевангелије са зеленом кадивом 4 ф. 12 к.
 Того же дна [10. дец.], за 3/4 рива кадиве зелене на јевангелија, 6 ф. 45 к.
 1/4 лота ибришима паки позаради јевангелија, 7 к.
 Того же дна [10. дец.], за 4 књиге на велико коло по 2 ф. 30 к.
 — 10 ф
 Две ермологоје, једна летургија по 1 ф. — 3 ф.
 Кулуницији што је поправио сребро на јевангелије, 1 ф. 30 к.
1768. Марта 11. плати за јевангелије толковано 8 ф. 5 к.

3.5. Расход на одржавање црквене зграде, порте и ћелије

3.5.1. Црквена зграда

За поплочавање црквеног пода забележени су издаци у више наврата:

1755. Дадо у Пешти за 100 камениј и 1 велики 21 ф.
 Дадо кирије што донеше 6 ф.
 Што патосаше цркву и другог трошка, 6 ф. 35 к.
1757. Ијунија 8. за 450 камена бела за патос, 81 ф.
1766. Маија 30. плати човеку што је донео камен из Пеште 1 ф.
 Јунија 15. плати за камен бели 70 парчета 12 ф. 60 к.
 Јунија 15. потрошисмо кад смо патисали у алтару 28 ф. 25 к.
 Ноеврија 30. плати Веселину што је патисао алтар 24 ф.
1767. Ферфара 14. платисмо Ђорђу Чачићу два балвана што су патисали пред олтаром 4 ф.

Мање оправке:

1757. Марта 23. што је покрпљено над артарем мајстором, 4 ф. 46 к.
1764. Октоврија 19. плати цимерману што је цркву керпио 3 ф.
 Декеврија 15. купи 50 дасака што смо крпили цркву, 6 ф. 22 к.

¹⁶ Владика Синесије приредио је рукопис *Србљака*, књиге у којој су сабране службе посвећене српским светитељима, и дао да се штампа у влашкој штампарији у Римнику 1761. године. (Др Сава Вукович, н. д., 457).

Неколико обимнијих радова обављено је 1765. године. Црква је окречана за Ускрс (слављен 3. априла), а на врх црквеног торња постављена је јабука с крстом и обновљен је кровни покривач:

1765. *Марта 30. плати Веселину што је кречио цркву 4 ф. 25 к.*
Августа 12. плати клоферу, а за јабуку под крст на цркву 3 ф 25 к.
20. дадосмо мајстором на вино што су крст наместили горе 75 к.
Декеврија 29. потрошисмо кад смо покривали цркву 364 ф. 40 1/2 к.

Значајне оправке црквене зграде обављене су 1768. када су уграђене и гвоздене решетке на прозорима:

1768. *Августа 1. плати за песак што су носили људи 1 ф. 30 к.*
3. плати људма што су износили камен из алтара 10 к.
12. купи 200 шлуснегл, 20 к.
18. дадосмо маором каде су свршили цркву на вино 2 ф.
Декеврија 14. маором што су орепарирали цркву, 210 ф.
Шлусеру за гвожђе на пенђере, 200 ф. 5 к.

Тутори нису пропустили да истог дана (14. децембра) заведу: „маором на трингл 2 ф.” што је заправо напојница (Trinkgeld) грађевинским мајсторима.

3.5.2. Црквена порта

1757. *Маја 23. за 400 дасака за порту, 38 ф.*
Ноеврија 3. за 16 комада дрва за порту, 13 ф. 1 к.
Декеврија 22. мајстором што смо погодили да заграђују порту дадосмо капаре 10 ф.
Декеврија 22. што су копали рупе за порту, 2 ф. 4 1/2 к.
1758. *Того же дна [16. априла], исплати мајстером што су заграђивали порту и рупе копали 10 ф. 14 к.*
Април 30. Купи 25 дасака позаради порте, 3 ф.
Маија 23. лакатушу што је оправео шарке и браве на врата портенска, 10 ф. 12 к.
Декеврија 12. дулђером што су правили врата на порту плати 10 ф.
Декеврија 13. плати за ексере које за порту, које и за врата, што је потрошено 7 ф. 44 к.
Того же дна [16. дец.], три локота за порту, 36 к.
Декеврија 20. што су насипали око порте, 2 ф. 16 к.
1760. *Јунија 25. плати лакатушу Филипу за шарке на портенска врата и канту што су оковали, што се полива црква, 12 ф.*
1763. *Марта 21. купи 16 дасака за кревете (sic!) пред цркву, 2 ф. 14 1/2 к.*
Того же дна, мајстором што су направили [кревете] и за ексере, 3 ф. 21 к.

1764. Того же дна [15. апр.], плати Веселину што је клупе правио код цркве 2 ф.
 1767. Августа 8. купи два дирека за врата портенска, 1 ф.
 Ноевра 20. куписмо 6 дирека за порту по 45 к. — 2 ф. 70 к.
 Ноевра 23. што су копали јаме за дирече и што су донели, 30 к.
 Ноевра 24. ексера стотину, 26 1/2 к.
 Декевра 16. плати мајстору што је пословао у порту 4 ф.

3.5.3. Ћелија

У црквеној порти, наспрам цркве с јужне стране, постојале су две зграде: ћелија и школска зграда. У ћелији (данас црквењачки стан) складиштили су брашно и со за просфоре, зејтин за кандила, вино за причешће, тамјан и све остало потребно за богослужење као и за одржавање чистоће. Ту су месили и пекли просфоре, прали одежде.

1752. 22. [марта], један котао гвоздени велик, 1 ф.
 10. [јула], за пећку што се поскури пече, на оправку, 51 к.
 22. [окт.], за пећку, начинисмо у келији, 1 ф. 6 к.
 1754. Јенуарија 1^о, дадо за ибрик и за леђен 30 к.
 1754. Марта 27. за једне клеште, 12 к.
 1756. Того же [30. нов.], један фењер у цркву, 12 к.
 1757. Ијулија 29. један котао гвоздењак, 33 к.
 1759. Марта 25. лакатушу што је оправео долав, 9 к.
 Маија 24. купи 150 дасака да се покрије ћелија, 13ф. 30 к.
 Декеврија 6. једну шерпењу гвоздену за ватру, 30 к.
 Декеврија 25. пинтеру за канту што се полива црква, 30 к.
 1760. Јануарија 4. плати Циганину што је окова[о] канту за воду 9 к.
 Марта 4. купи један астал у ћелију, 6 к.
 Того же дна [20. марта], купи једну решетку од пле[х]а да се полива црква, 30 к.
 Септеврија 20. куписмо 3000 цигли да опра[в]љамо ћелију, по 5 ф. [за 1000 цигала] — 15 ф.
 1761. Декеврија 31. куписмо дрва или ти грађу позаради ћелије за 14 ф. 36 к.
 Декеврија 31. дадосмо мајстором капаре да оправља[ј]у ћелију 2 ф.
 1762. Јунија 29. купи један ибрик, 2 ф.
 Декеврија 15. плати Павлу Нешичу што је правио ћелију 16 ф.
 Того же дна плати за ексере паки на ћелију 3ф. 15 к.
 Того же дна плати за 100 дасака паки на ћелију 11 ф.
 1764. Маија 25. плати за каблицу што брашно стоји 27 к.
 1765. Јануарија 17. плати Веселину што је оправео шавољ 25 к.
 Јулија 16. плати Веселину што је направео мердивене 20 к.
 Ноеврија 10. плати за фењер у цркву 26 к.
 Декеврија 15. шерпењу што у цркву ложе ватру, 70 к.
 1766. Јануарија 9. купи 2 метле у цркву, 13 1/2 к.

- Ферфара 15. купи сито за поскуре, 85 к.*
Ноеврија 8. потрошисмо што смо врата поправили у ћелији 85 к.
Ноеврија 20. плати за корито за поскуре 15 к.
Ноеврија 30. купи 200 ексера за врата на ћелију, 56 1/2 к.
Декеврија 31. купи стакла [боце] за зејтин, 16 1/2 к.
 1767. *Октоврија 26. што су ћелију покрили с рогозом, 50 к.*

3.5.4. Заједнички издаци за одржавање зграда и за црквену порту

1753. *Марта 17^о, кад смо правили басамаке, за циглу, за креч, за песак, 1 ф. 8 к.*
 1754. *Марта 18. дадо за браву и за кључ 30 к.*
 1757. *Того же [24. марта], што су донешени диреци од Мориша, 1 ф. 33 к.*
 1757. *Того же [23. маја], што су прате даске и донешене, 1 ф. 29 1/2 к.*
 1759. *Того же дна [24. маја], што су опрали даске плати 9 к.*
 1760. *Октоврија 1. платисмо клоселу што је оправио пенџер 16 1/2 к.*
 1760. *Декеврија 23. платисмо тишлеру што је направио басамаке на двери 2 ф.*
 1761. *Маија 16. плати Циганом што су оцак лепили 17 к.*
 1762. *Јунија 14. плати лакатушу за шарку на врата 14 к.*
 1764. *Марта 15. плати шлусеру за куке на врата 18 к.*
 1764. *Августа 13. плати шлусеру што је браве оправио 45 к.*
 1765. *Ноеврија 25. купи 1 1/2 века креча, 42 1/2 к.*
 1765. *Ноеврија 25. ексера 50 купи, 13 1/2 к.*
 1766. *Јунија 15. два балвана од Ђорђа Чачина, 4 ф.*
 1766. *Јунија 15. што су донели балване плати 21 1/2 к.*
 1766. *Јунија 15. кола песка, 1 ф. 90 к.*
 1766. *Ноеврија 13. један локот, 15 к.*
 1767. *Августа 29. плати Веселину што је правео врата 7 ф. 50 к.*
 1768. *Декеврија 14. платисмо тишлеру што је направио пенџере 36 ф.*
 1768. *Декеврија 14. клазеру за стакла, 33 ф.*
 1768. *Декеврија 14. за циглу плати 3 ф.*

3.6. Плата црквењаку

За послуживање у цркви, „црковни син” примао је новчану надокнаду од око 25 ф. годишње, уз то понекад и обућу:

1752. *31. [јан.], дадосмо Авраму 1ф. 42 к.*
5. [фебр.], паки Авраму, 51 к.
30. [јуна], Авраму 1 пар чизме, 3 ф. 24 к.
 1753. *Октоврија 3^о, дадо Авраму 2 ф.*
 1754. *Ферфуара 17^о, дадо Авраму за његову службу 2 ф.*

- Марта 24. Авраму дадо 5 ф.*
Октомрија 25^о, дадо Влајку за његову службу 5 ф.
Декемрија 22. дадо Влајку за његову службу 7 ф.
 1756. *Јунија 16. исплати Макси црквену сину 4 ф.*
 1757. *Јануарија 2. Авраму црквену сину за његову сл[ужбу], 3ф 36 к.*
Декеврија 22. Макси црквену сину за његову службу, 13 ф.
 1758. *Ијунија 11. исплати Максиму црквену сину до датума како се види са 11 ф.*
Декеврија 25. плати Максиму црквену сину за јегову службу 14 ф.
 1759. *Ијунија 11. исплати Макси црквену сину за јего службу до данашњег датума 5 ф.*
Декеврија 29. исплати Макси за службу на по године са 12 ф. 30 к.
 1760. *Јунија 11. исплати Макси црквену сину до данашњег датума са 12 ф. 30 к.*
Декеврија 23. платисмо Максиму црквену сину за јегову службу до последњаго декеврија 14 ф.
 1761. *Јунија 4. исплати Максиму за јегову службу до 11. јунија са 11 ф.*
Декеврија 30. плати Арси црквену сину за 5 месеци 11 ф.
 1762. *Јунија 30. исплати црквену сину Арси за службу 9 ф.*
 1763. *Августа 1. исплати Авраму црквену сину 13 ф. 36 к.*
 1764. *Августа 6. плати Авраму за 6 месеци 9 ф.*
[Крајем децембра], плати Лазару црквену сину 7 ф. 54 к.
 1765. *Декеврија 29. плати Лазару, црквену сину 18 ф.*
 1766. *Декеврија 31. плати Лазару црквену сину 18 ф. 50 к.*
 1767. *Декевра 29. Лазару црквену сину плати 17 ф.*
 1768. *Декеврија 29. Плати Лазару црквену сину 22 ф. 50 к.*

3.7. Послуга у ћелији

Тутори бележе да је просфоре месила извесна Јевра, која је вероватно радила и друге послове — прала одежде у ћелији, где је по свој прилици и становала. Веома ретко добијала је скромну новчану награду.

1757. *Марта 24. Јеври што је у ћелији дадосмо 34 к.*
 1763. *Декеврија 9. дадо Јеври што меси поскуре 1 ф.*
 1764. *Априлија 4. дадо Јеври што меси поскуре 1 ф.*
 1765. *Септеврија 19. претстави се Јевре из ћелије мати, плати за звоно 28 1/2 к.*

Претпостављамо да је у ћелији, као и ранијих година, било и неколико калуђерица:

1761. *Февр. 25. дадо калуђерицама 12 к.*

3.8. Надокнаде свештеницима за посебне црквене обреде (требе)

Није забележено да су свештеници Текелијине цркве (служило је више свештеника под началствованијем протопрезвитера Христифора Грчића) примали плату од цркве. Једино су за посебни литургијски помен покојника (сарандар) добијали новчану надокнаду:

- [1]756. окт. 23. *Что по дужностеј црковнеј сарандаре и пол предати храму сему јест одслужено од здешиаго свештенства, а то јест [сарандари] по имену: Макса Лијанин, Петар Новакович, Јоан што је убијен, Георгије Шћопул, Марта Божина, Божја Вујин, Петар Телечанин, Јоан Оличков, Михајло Живанов, Лазар Кишулов, Никола Јаковлич и цело је плаћено за 9 1/2 сарандара с готови новци, ... које новце јест предато Г. оцу протопрезвитеру Христифору Грчићу заради вишеписатога, то јест 19 ф.*
1757. *Того же [29. јула], свештеником за сарандар, 2 ф.*
1759. *Ијунија 17. Что по дужности црковни сарандар и пол предавати, јеште к тому ствари или ти јадићари предавати храму сјему јест ... исплаћено за вишеименовате сарандаре с готови новци ... које ... јесу примили отац Јоан и отац Петар Крстић, а то јест 34 ф.*
1760. *Септеврија 15. плати свештеником што су служили сарандаре црковне, то јест за Грка Павла из Кечкемета, и за Живана Шарца и његове газдарице Живане, и за Арсу Гирића, и за Јанка Божина, то јест за 4 сарандара — 8 ф.*
1763. *Јунија 27. плати свештеником што су служили црковне сарандаре, ... то јест плаћено здешним свештеником 12 ф.*
1765. *Јулија 10. плати свештеником што су служили сарандаре 6 ф.*
1766. *Јунија 26. плати свештеником за сарандар 2 ф.*
1767. *Марта 29. плати свештеником за сарандаре 5 ф.*
1768. *Јули 21. плати свештеником за сарандаре 9 ф.*

3.9. Школски трошкови

При Текелијиној цркви радила је основна школа, у згради до ћелије. Црква је обезбеђивала материјалне услове потребне за извођење наставе: одржавала школску зграду, опремала учioniцу (клубе, каљева пећ), плаћала учитеља. Наводи се поименично један од учитеља из тог периода — Јован Павловић. Године 1764. ђаке су подучавали свештеници: отац Петар [Крстић] и отац Манојло.

- На 1757. [лето], са готови новци и с трошком што је потрошено на школу и магистеру плаћено от црковни новац 38 ф. 8 1/2 к.*
1764. *Јануарија 25. купи от Алексе кафеције 13 даска, 2 ф. 41 к.*

- Того же дана [25. јан.], плати Веселину дулђерину што је пословао у школи, клупе и расрове (sic!) 2 ф. 37 к.
 Јануарија 27. плати Павлу Нешићу што је пословао у школи 1 ф. 30 к.
 Октоврија 14. плати за креч и за земљу на потребу школи 32 к.
 15. Купи каљеве у школу, 39 к.
 17. Плати човеку што је пећ правио 1ф. 8 к.
 18. Плати што су шиндру донели 54 к.
 22. Плати за креч што су собу подбили 25 к.
 Ноеврија 24. Плати Ники Црну што је лепо школу 1 ф. 8 к.

Крајем децембра заведен је издатак: „Плати оцу Петру [Крстићу] и оцу Максиму што су децу учили 36 ф. 40 к.”

1765. Октовра 2. дадо у школу хартије да залепе у пенцере, 12 1/2 к.
 Октовра 30. плати што су капке оправили на школи 28 1/2 к.
 Декеврија 17. дадо један коц хартије у школу, 16 1/2 к.
 Декеврија 29. плати магистру Јоану Павловичу 27 ф.
 1766. Јануарија 9. један шафољ у школу купи, 16 1/2 к.
 Декеврија 31. плати мађистору 17 ф.
 1767. Октоврија 15. купи креча што су школу мазали, 42 1/2 к.
 Октоврија 22. купи 4 даске што су врата направљена у школи, 1 ф.
 Ноевра 15. плати за браву у школи 1 ф.
 Декевра 29. плати мађистору 15 ф.
 1768. Маија 10. мађистору Јоану дали смо 25 ф.
 Ноеврија 18. плати људма што су копали јаму код школе 1 ф. 13 1/2 к.
 Декеврија 14. начинисмо долаф у школу мађистору, 7 ф. 50 к.

3.10. Посебни издаци о црквеним празницима

Постојао је обичај да се о великим црквеним празницима: Ускресу, храмовној слави Петрову дне, Великој Госпојини, Божићу, Новој години пуца из прангија за што су тутори куповали барут код домаћих трговаца Арсе Сечанског, Јоана Поповића, дрвене чепове код „пинтера” (бачвара) и плаћали војним лицима (Јоану пандуру, каплару) за руковање прангијама. За Бадње вече куповали су рибу за посну вечеру а за Ускрес — јагње.

1752. 28. [марта], за чепове пинтеру, 30 к.
 3. [априла], за јагње печено, 42 к.
 29. [јуна], за чепове у прангије, 15 к.
 24. [дец.], 17 фунти рибе сомове, 51 к.
 1756. Того же [13. априла], једну фун[ту] сира на Воскресеније, 8 1/2 к.
 Маија 18. пандуру што је потпаљивао топове, 21 к.

- Того же [1. јула], Јоану пандуру што је палио то[пове], 17 к.
 1757. Марта 30. за јагње на Воскресеније Господње, 22 к.
 Марта 31. пандуру што су поцижжали топове, 15 к.
 Ијулија 29. Јоану пандуру што је потпаљива топове, 15 к.
 Декеврија 25. на Рождество за барут, 2 ф. 28 1/2 к.
 1758. Априла 18. за јагње и сира на Воскресеније, 22к.
 1759. Того же дна [8. маја], Јоану пандуру, 12 к.
 Августа 15. плати за барут 3 ф. 10 к.
 1760. Марта 26. на Воскресеније Г[оспо]дње куписмо једно јадње, 36 к.
 1761. Того же дна [31. дец.], купи 3 1/2 фунте барута а по 42 к. — 2 ф. 27 к.
 1764. Јуниј 29. дадо каплару што је прангије пуштао 12 к.
 1765. Маија 15. плати Арси Сечанском за барут и за сир 2 ф. 55 к.
 1766. Јануарија 1. купи 5 фунти барута по 60 к. — 3 ф.
 И паки 6 фунти барута по 70 к. — 4 ф. 20 к.
 Јунија 15. за чепове пинтеру, 8 1/2 к.
 Ноеврија 30. 6 фунти барута по 60 к. — 3 ф. 60 к.
 Декеврија 31. купи 5 фунти барута 3 ф. 50 к.
 1767. Јуни 29. купи 6 фунти барута 3 ф. 90 к.
 Того же дна [29. јуна], плати што су отжижжали прангије 40 к.
 Јуни 29. за рибу плати што смо дали Господину 1 ф. 10 к.
 Декевра 25. купи 4 фунте барута по 56 к. — 2 ф. 26 1/2 к.
 1768. Марта 29. куписмо јагње у цркву на Воскресеније, 40 к.
 Марта 30. осам фунти барута по 60 к — 4 ф. 80 к.
 Тога же дна [30. марта], плати за гвожђе за прангије 1 ф.
 Октоври 20. плати Јоану Поповићу за барут 3 ф.

3.11. Други издаци

Овде су издвојени трошкови за одржавање звона, куповину некретнина и скупочених метала, поправку насипа на Моришу, чишћење бунара код цркве, дар епископу Синесију и друго:

1752. 28. [марта], лакатушу што стегну звоно, 15 к.
 1754. Априлија 25^о за три ужета на звона, 1 ф. 15 к.
 Влаом што су помагали о празнику, 12 к.
 Априлија 25^о и пак[и] Влајку ицу вина, 7 к.
 Септемрија 11^о, дадо за тасове што су калаисали 44 к.
 1756. Марта 23. што су поправили бент, 41к.
 Септевр 8. један коц артије, 7 к.
 1757. Августа 24. куписмо од попадије Маре и њене кћери Саре дом код цркве за 30 ф.
 Декеврија 22. Господину епископу дара 12 ф. 30 к.
 1758. Декеврија 5. за једно уже на звоно, 1 ф. 8 к.
 Декеврија 10. лакатушу што је попра[в]љао око звона, 18 к.
 1758. Јануарија 4. за један коц хартије, 10 к.

1759. *Априла 8. за 1/2 рива картона, 24 к.*
Априла 9. лакатушу што је поправљао звона, 12 к.
1760. *Марта 21. за једно уже на звоно плати штрангару 57 к.*
1761. *Того же дна [14. апр.], плати дулђером што су попра[в]љали 34 к.*
Априла 15. купи 1 уже на звоно, 54 к.
Маија 20. плати тишлеру за 2 носила 4 ф. 15 к.
Декеврија 31. куписмо 2 ужета на звона, 1 ф. 25 к.
1763. *Марта 22. купи једно уже за звоно велико, 1 ф.*
1764. *Марта 26. купи уже на звоно, 45 к.*
Априлиа 12. плати шлусеру што је оправио звоно 4 ф.
Августа 16. што су донели чамце код цркве, 48 к.
Декеврија 13. плати што су насипали бент 27 к.
1765. *Јануарија 4. артије беле на престол, 29 к.*
Априла 2. дадосмо Господину милостиње 3 дуката — 14 ф. 40 к.
Септевра 20. један паламар на бунар, 40 к.
Декеврија 16. плати што су бунар чистили код цркве 75 к.
1766. *Јануарија 7. плати шлусеру што је оправио клатно у звону 85 к.*
Ферфара 8. плати сарачу за каише на звона 56 1/2 к.
Ферфара 10. плати шлусеру што је клатно правио у звона 1 ф. 80 к.
Того же дна [20. нов.], артије беле, 3 1/2 к.
Ноеврија 23. потрошисмо на црковну потребу 91 1/2 к.
Ноеврија 30. плати лакатушу за звоно 1 ф. 25 к.
Декеврија 24. артије беле и пчиода у цркву, 4 ф.
1767. *Марта 18. куписмо от господара Павла сребра, 31 лот, 38 ф.*
1768. *Марта 12. плати Веселину што је направио умиваоницу 1 ф. 55 к.*
Ноеврија 13. плати за уже на звона штрангару 2 ф. 50 к.

4. Записи о историјским личностима

4.1. Текелије.

У овом делу турског дневника помињу се поједини чланови породице Текелија, чиме се потврђују и допуњују сазнања о њима и њиховим породичним односима.

Петар Текелија. Незадовољан што му је по повратку са ратишта 1748. отац Ранко одузео команду компаније, поручник Петар Текелија напустио је Арад и одселио се у Русију, где је наставио војну каријеру и убрзо стигао до капетанског чина. У два маха, 1751. и 1752. године, набављао је у Угарској опрему за руску војску и истовремено врбовао Србе за селидбу у Русију. Том приликом, тридесетдвогодишњи капетан руске царске војске Петар Текелија боравио је у родном Араду и уплатио парусију, по свој прилици, за помен оца Ранка, умрлог 1750. године:

[1752.] Септ. 9. Примисмо от капетана Петра Текелића фртал от парусије, 18 ф. 45 к.

Константин Текелија. Следећи запис односи се на Константина Текелију: „1757. јануарија 16. приложи Г. Марица и Г. Ана 1 фелон храму сему, од жуте свиле, за покојнога Г. Константина Текелића, у парусију”.

Константин Текелија (рођен после 1725. године) син је оберкапетана Јанка Текелије, заповедника Поморишке крајине 1731—1732. Мада није умро у Араду, у матичним књигама Текелијине цркве године 1755. забележено је: „Јулија 23го престави се благородниј Г. Константин Текелич и погребен бист у Будиму код храма С[вја]тија Тројици, у порти против олтара, с десне стране, тогоже месеца, 24го дна”.¹⁷ Константинова удовица, Ана из породице оберкапетана Вулина Илића, некадашњег заповедника Потиске милиције, преудала се 1757. за руског официра и одселила у Русију.¹⁸ Зато се са великом вероватноћом може претпоставити да су прилог за помен дале рођаке Константинове: Марија (Марица), супруга стрица Михајла (Мишка), и Ана, супруга стрица Ранка.

Ана Текелија, рођена Цветковић. Под ставком расход за 1763. годину забележено је:

*Октоврија 24. дадо Г. Ани, покојнога Г. Ранка Текелића жени, новаца готови 18 ф. 45 к. што јесте примњена јеште 1752. лета од Г. капетана Петра Текелића, 1 фртал парусије, и тако се саде обещчала Г. Ана да хоће направити 2 једнака фелона што ће кошовати до 2 парусије једна за Ранка а други за јегову жену Ану.*¹⁹

Посебно је значајан издвојени запис у турском дневнику на страни 184:

Здје по обичају црковном, протоколирати и изјавити всјакому надлежашчему знати потребно, како Госпожа Ана Текели приложи в дар храму С[вјат]и апостол Петра и Павла две одежде от которија једну за спомен и душе спасенија преставлиаго се јеја господара Бранка Текели, другују же за здравје јеја самија подарова на начин следујушчим да ашче јеј смерт прикључи се и неки будут за погреб јеја провидети да погребена будет где и прочија фамилији кости и телеса лежат, без всјакија противности ктиторов црковни који будут. Она же обещчајет, жива сушчи, всегда до смерти очим можно будет служити с милостињеју храму сему и именовате одежде предане сут ктитором, то јест Димитрију Мишичу, Николају Константиновичу и Петру Васичу. У Араду, 15. јануарија 1764. [љета].

¹⁷ Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Arad, Registre de stare civilă, Oficiul parohial Ortodox sârb — Arad, Registrul nr. 85, botezați-decedați, 1728—1774.

¹⁸ Александар Ф о р и ш к о в и ћ, *Текелије, Војничко њлемство XVIII века*, Нови Сад 1985, 269.

¹⁹ Ана Текелија, рођена Цветковић, била је другобрачна супруга Ранка (Бранка) Текелије. (Александар Ф о р и ш к о в и ћ, *н. д.*, 186.)

Ово је још један доказ да су чланови ктиторске породице Текелија сахрањени у цркви. Тудори су и овде, грешком или свесно, приписали себи звање ктитора.

Марија Текелија, рођена Миливојевић. На страни 216 забележено је:

На 1764. [љето], априлија 23. Здје, по обичају црковном, протоколирати и изјавити всјакому надлежашчему знати потребно, како Госпожа Марија Текелина преложи в дар храму С[вјат]ји апостол Петра и Павла једну одежду и петрихаљ и наруквице од раих цајха за помен и душе спасенија представшаго се Господара Мишка Текелина. Именовата одежда и петрихаљ преда[ти] сун ктитором то јест Николају Константиновићу и Јоану Илну и Манојлу.

Михајло-Мишко Текелија, син оберкапетана Јована Поповића Текелије, капетан и заповедник компаније у Сомботхељу, погинуо је на ратишту у Баварској око 1744. године. Марија, рођена Миливојевић, је удовица Михајлова.²⁰ Године 1767. умрла је и Марија и сахрањена је у Текелијиној цркви:

1767. декеврија 2. Престави се Марија, Господара Мишка Текелије газдарица, погребе се у женској цркви.

4.2. Стефан Тенецки.

У неколико записа помиње се „Стеван Молер” или само „молер”. Реч је о сликару Стефану Тенецком, познатом и као Стеван (Стефан) Молер, који је живео у арадском Ђуковцу. Био је парохијанин Светојованске цркве и, неко време, један од њених тудора.

1754. декемрија 7^а дадо молеру за књиге што је оправио 3 ф. 17 к.

1758. јануарија 7. прими чрез Стевана Молера за покојного Стоичка обешчати 12 ф.

1760. септеврија 16. платисмо молеру за кутију што је моловао 1 ф. 42 к.

1764. априлија 9. плати молеру за икону на барјак и гонбару за ројте за барјак и мајстору што је шио 10 ф. 18 к.

1765. август. 20. плати молеру што је бојадисао керст 5 ф.

4.3. Бесарско-краљевске крунисане главе

Франц I Стефан и Марија Терезија. На страни 106 тудорског дневника забележена је вест да је преко месне команде објављен указ царског

²⁰ *Истѳо*, 191.

брачног пара Франца I Стефана и Марије Терезије, који се односи на метални новац: *Здје записују у протокол храма Свјатих апостол Петра и Павла на знаније посљедњим, како при државје царског величества императора Францишка Прваго, императрице и краљице Марије Терезије, запо-вед поплцира се чрез здјешње команде за бакарне новце а то јест крајцаре, грешлике, и новчиће, и пол крајцаре, при архијереја Г.Г. Синесије Живановича, арадског, великоварадског и прочаја, и прочаја. 1763. Мјесеца Марта 17. д[не], у Араду.*

Реч је о некој врсти монетарне реформе што би се могло закључити по томе што је до краја 1764. године, однос форинта-крајцара био 1 ф. = 60 к. а од 1765. форинта је вредела 100 крајцара. То се јасно види код сумирања годишњих прихода/расхода.

Јосиф II. Пред Ускрс 1768. године, цар Јосиф II боравио је у Араду и поред осталих установа посетио је и Текелијину цркву. Тудори су на дан царске посете уписали рачун за тамјан: „1768. марта 13. купи измирне каде је цар био у цркви, 33 к.”, што значи да је том приликом служена литургија. Дан касније умро је владика Синесије.

5. Одједи развојачења Поморишке крајине и сеобе граничара у Банат и Русију

На страни 106 забележено је да је Поморишка крајина коначно укинута онога дана када су седамнаест војних барјака крајишких одреда, коњичких и пешадијских, предати на чување Текелијиној цркви:

1751^{оо} љета, у Араду, ијунија 13^{оа} донеше от Поморишке крајине 17 барјака коњички и пешачки у нашу цркву, то јест храма Свјатих апостола Петра и Павла и сије вписах посљедњим на спомен да [се] може знати каде је покварена Поморишка крајина. Од речени 17 барјака пак однесе у новонарежденој Милицији бана[t]ској 6 барјака из здјешње цркве ноеврија, 22 д[не], 1752. [љета].

Реч „посљедњим”, очигледно има значење — потомцима, будућим генерацијама. Њима на спомен и на знање. Тога дана, 22. новембра 1752. када је шест барјака однето у Банат на нову границу, била је недеља. У Текелијиној цркви служена је литургија. Сем редовног прилога у тасу (2 ф. 11 к.), тудори су укњижили посебан, необично велики прилог од присутног народа: „1752. Ноем. 22. Каде барјаке 6 однесе из цркве у Банат, изпросисмо 12 ф. 30 к.” што сведочи о великом одјеку овог догађаја међу Србима у читавом Поморишју, не само у Араду.

О присуству руских официра у Араду 1752. године говори и следећи запис: „1752. апр. 27. За проскомидију от Москала, 15 к.”²¹

²¹ Очигледно грешком, прилог од „Москала” уписан је под ставком расход. С обзиром на двојако значење термина „проскомидија” — место у олтару и први део литургије —

Од повратника из Русије у посети старом завичају већ је споменут Петар Текелија. Било је и других: „1757. ијунија 14. предаде Г. хаднађ Михаило Живановић из Русије за оца један сарандар и за матер, то јест 12 ф. 22 1/2 к.” Сасвим је могуће да су поменути хаднађ (заставник) Михајло Живановић и корнет Михајло Живанов из команде генерала Јована Хорвата, заповедника Нове Србије,²² једна те иста личност.

6. Разни записи

Од многих других занимљивих записа издвајају се следећи:

1752. 17. [апр.] Сари покритеници, 30 к.
 1755. 29. декеврија престаџи се мађија Архимандритова, 17 к.
 1758. Маија 1. Од бабе Селе каде се престаџила што се наило те смо испродавали које у чему 7 ф. 8 к.
 Декеврија 29. Прими од дулђера што су одпословали, што седе у црковној кући 4 ф.
 1760. Априла 3. Продадосмо Ђуки Божину ћурдију, Јоана Дракуле жене што је дала у цркву, 6 ф.
 Ноеврија 10. Од Јоанови кукуруза кад смо продали, 24 к.
 1761. Марта 9. Предадо башчу покојног Јоана свињара Петру Грачанов, 1 ф. 42 к.
 Марта 29. прими чрез магистрата за покојну Стану Мијаилову 6 ф.
 1765. Марта 30. Продадосмо башчу у Ади²³ баби Немици, 35 ф.
 Септ. 30. што смо продали златна дугмета с пруслука покојнаго Ђорђа Калиновића 60 к.
 1766. Јануарија 2. Продадо 1 1/2 чамац црковни, 1 ф. 50 к.
 Јунија 11. Продадо Јоану Мишићу гране, 28 1/2 к.
 Септеври 3. Престаџи се Вла у Ади, наћосмо код њега 10 к.
 Декеврија 31. Прими за аков вина, што је поконио Сава Мојсин у цркву, 3 ф. 25 к.
 1767. Октоврија 26. Дадо што су ископали раку једној сироти 30 к.
 1768. Марта 30. Трошка које зашто, 80 к.

Прилог 1

Јорамент или заклетва епитропов²⁴

Ја, имја: заклинајусја всемогушчем Богом во Свјатеј Тројице славимом, пречистоју Богородицеју и всеми свјатими, да хошчу и должен јесм по мојеју

овде је вероватно реч о прилогу за здравље живих и за спомен умрлих (поименце) кад у току проскомидије свештеник припрема часне дарове.

²² Љубивоје Церовић, *Срби у Украјини*, Нови Сад 2002, 64.

²³ На мапи Емерика Руткаја из 1755. године, око Арада виде се рукавци Мориша и неколико речних острва, ада. Овде поменута Ада вероватно је назив који су Арађани користили за једно од тих острва са обрадивим земљиштем, где су имали баште.

²⁴ Препис овог текста објавио је прота Стеван Рајић у напису: *Турорска заклетва*, Билтен Српског православног викаријата у Темишвару, X, 2 (38)/1981, 59—60.

христијанској совјести вовјеренују мње службу епитропства цркве сеја храма Свјатих славних и первоверховних апостолов Петра и Павла усердно и приљезно обслуживати, приходи и расходи церковнија совјестно и праведно записивати. Ничто јеже что по мојеју собственој вољи на потребу или непотребу церковнију истошчевати но всје со согласију дружини мојеја епитропов а најпаче с вопрошченијем преосвешчењејшаго господина епископа нашего подавати нам и јего преосвештенства всје чинити ураждати и о приходков и ползје церковнеј времено и безвремено настојати.

Ашче ли би безсовјестно и неправедно на убитак свјатија цркве что либо сотворио и приходке церковнија у новцу или у иному виду затаил и на своју потребу употребил и цркви не издал, да ми Бог не поможет и свјати апостоли да ми соперници будут на страшњем судје Христовјем и оно церковно имјеније что у дом мој отнесена и затаита буду да будету огњ и да все имјеније моје појаст и пожжет во истиноје.

Сего мојего јорамента цјелују Христа Бога крест, евангелије и образ свјатих апостолов иже да будут мње на всјако времја помошчници.

Прилог 2

Преглед имена

1. Приложници

Иоан Аваз	Никола Боганић	Глигорије Вла
Јанко Аврамов	Павле Богињави	Данило Вла
Адамко	Павао Бодрожанин	Борђе Вла
Илија Адамов	Тома Бодрожанин	Јоан Вла
Илија Адамовић	Божа	Микора Вла
Аксентије	Арса Божин	Мојса Вла
Јовица Алас	Ђука Божин	Онул Вла
Алекса	Јанко Божин	Петар Вла
Ника Алексин	Павле Божин	Преда Вла
Тома Алексин	Пера Божин	Тођер Вла
Ана, из Печке	Дока Божина	Флоре Вла
Андреја	Ека Божина	Влајко
Ариш	Марта Божина	Живан Влајков
Сима Арнаут	Петар Божић	Неца Влајковић
Коста Арнаутин	Тодор Боканић	Ревка Влах
Петар Арнаутин	Живана Бошњак	Тодор Влашки
Арса	Павле Бошњак	Иван Воденичар
Петар Арсин	Петар Бошњак	Петар Воденичар
Марта Арсина	Тодор Бошњак	Стојан Воденичар
Штеван Арсић	Лаза Брзаков	Тода Воденичар
Јова Балаћуша	Стојан Бућкал	Тођер Воденичар
Јоан Балашев	Мија Бућкалов	Михајло Вујин
Живан Барјактаров	Пера Васин	Стоја Вујин
Јанко Батањац	Петар Васић	Божа Вујић
Илија Бенда	Јоан Васиљев	Дока Вујић
Јанко Берар	Марта Васиљев	Живан Вујић
Јоан Берарски	Вевка	Стефан Вујић
Мила Берарски	Ђока Величков	Живан Вујич
Јоца Берберин	Веселин, дулђерин	Живан Вујичин
Ружа Берберуша	Алекса Вла	Остоја Вујичин
Сава Бећарош	Василије Вла	Пера Вученов

Гаврило	Влајко Игњат	Ката
Ђорђе Габоров	Иконија, протопопина	Јован Катана
Ђука Габоров	Илија	Петар Катин
Петар Гаврилович	Јова Илијин	Кербалта
Јоан Гелин	Ана Илин	Јоан Кережан
Јанко Герк	Иоан Илин	Рака Керић
Мијаило Герк	Иоан Илин	Сава Киура
Ника Герк	Марта Илина	Сава Киурски,
Палков Герк	Илуна	Кишбирив
Мија Главати	Николај Јаковљевич	Адамак Кишбирив
Михајло Гојков	Јакшеница	Ђорђе Кишбирив
Арса Гранатиров	Јанаћ	Лазар Кишулов
Пера Гранатиров	Јанка	Ника Клајић
Петар Грачанов	Јанко, шумар	Нинко Клајић
Павао Грк	Петар Јанић	Павле Клаић
Теодор Грк	Јова Јанишин	Иоан Клужан
Хариш Грк	Јован Јаношев	Марко Клужанов
Грубан	Радивој Јанчкин	Клужановица
Деша Груин	Павле Јаншин	Јанко Колар
Пера Груин	Петар Јаншин	Марјан Коларов
Теша Груин	Јевра	Мија Костадиновић
Степан Грујић	Јекта Јездивоје	Ника Костадиновић
Лазар Давидов	Мија Јездивоје	Николај Константиновић
Дамаскин	Сава Јездивоје	Јоса Кошничар
Лаза Дамјанов	Сима Јездивоје	Петар Кошничар
Сава Дивнин	Сима Јездин	Крекић
Панајот Димин	Мијат Јеремијак	Лазар Крекић
Павле Дмитров	Павле Јеремин	Лена Крекић
Сима Драгалов	Јова Јеремински	Маринко Крекић
Јоан Дракула	Јерка	Марко Крекић
Мија Дрбић	Јерко	Марта Крекић
Павао Дрпаћев	Јерко, шумар	Петар Крекић
Живан Дрпић	Јова Јерков	Трифун Крекић
Остоја Дугачки	Манда Јеркова	Крбалта
Остоја Дудликапа	Јоса Јерковић	Кузман
Ђука, старац	Јоан	Петар Кулунџија
Живан Дуин	Илија Јоанин	Лазар, из Јенове
Стојан Дукин	Мија Јоанов	Марија Лазарева
Пеја Дулђерин	Сава Јоанов	Григорије Лазаров
Андреја Ђермек	Сима Јоанов	Макса Лазаров
Сава Ђермеков	Јоан, шумар	Сава Лазин
Живан Ђорђе	Алекса Јоанович	Лападат
Ђука	Петар Јовичин	Лека
Јоса Ђукин	Јоса	Макса Лијанин
Ђура, дулђерин	Јоца, берберин	Јоан Литричин
Јанко Ђурђе	Ника Казанџија	Павле Литричин
Јова Ђурђе	Тома Казанџија	Коста Лупшић
Митар Ђурђе	Кајица	Макса
Пера Ђурђе	Ана Калинович	Андрошић Мали
Аврам Ђурин	Ђорђе Калинович	Јакша Мали
Арса Ђуцин	Костадин Калинович	Манојло
Живан	Константин Калинович	Дима Манојлов
Михајло Живанов	Аврам Капамаџија	Јоан Манојлович
Михајло Живановић	Јова Капетан	Нера Манојловић
Георгије Живкићев	Сара Капетанова	Мара, попадија
Митра Живкићев	Илија Каплар	Живан Марин
Ђука Живојнов	Јован Каплар	Арса Маринков
Стојан Зарубленић	Мијаило Каплар	Марко
Тођер Зимандан	Петар Капра	Мија Марков

Павле Марков	Стојан Оличков	Арса Сабов
Петар Марков	Оличковица	Живан Сабов
Мија Маркучанов	Остоја	Иван Сабов
Недељко Мезимкин	Павао	Митар Сабов
Мерша, син Јакова	Павле, из Перњавора	Петар Савич
Мија	Павле, касапин	Живан Савчев
Стана Мијаилова	Павле, слуга	Живана Сантрачева
Пера Мијатићев	Глигорије Павлов	Марија Санчакова
Пера Мијатов	Палинкаш	Иоан Сапунџија
Павле Мијин	Борђе Палинкаш	Јова Сапунџија
Павле поп-Миланков	Јова Палинкаш	Михаило Сапунџија
Иоан Милановић	Лука Палинкаш	Павле Сапунџија
Јова Милићев	Миклеуш Палинкаш	Петар Сапунџија
Јоан Милованов	Теодор Вла Палинкаш	Рада Сапунџија
Нинко Милосављев	Панајот	Риста Сапунџија
Јоса Милошев	Мишко Пејин	Тодор Сапунџија
Милутин, дулђерин	Петар	Сара, покрштеница
Јоан Миоков	Стана Петкова	хаџи-С[ве]томир
Јоан Митров	Петран	Јоан Свињар
Лука Митров	Иоан Петров	Јоса Свирац
Сава Митров	Јова Петров	Ђука Седи
Јова Михоков	Јоса Петров	Ивко Секерушевић
Димитрије Мишин	Марко Петров	Штефан Секретар
Митар Мишин	Ана Петрова	Села, баба
Андреја Мишић	Марко Петровић	Арса Сечанац
Димитрије Мишић	Павел Петровић	Арса Сечански
Јанко Мишић	Јоан Пивар	Дема Сечански
Јоан Мишић	Никола Попов	Илија Сечански
Пера Мишић	Пера Попов	Сибинка
Јелка Мишићева	Дамаскин Поповић	Живан Сивчев
Јова Мишков	Иоан Поповић	Јова Симиун
Мишковица	Пера Поповић	Аврам Симиџија
Михаило	Теодор Поповић	Борђе Симиџија
Павле Мојсејев	Тођер Поповић	Лацко Симонович
Павао Мојсин	Јоан Попович	Ђука Слатинаш
Павле Мојсин	Николај Попович	Мара Слепа
Сава Мојсин	Павле Попович	Живан Сокерић
Јовка Мојсина	Иоан Првулов	Станко Сокерић
Стеван Молер	Путиница	Солак
Степан Момиров	Јоан Рагич	Андрија Станков
Момчило	Радивој, из Торње	Јевта Станковић
Дамјан Мутави	Мија Радованов	Риста Станковић
Неда	Радојица	Мијаило Старац
Неца	Рајица	Стеван, капамација
Јова Нешин	Новак Ранисављев	Стеја, из Ђуле
Остоја Нешић	Ревка, старац	Сава Стејин
Павле Нешић	Макса Ревкин	Степан, из Перњавора
Никола	Риста	Степанов
Георгије Николин	Марко Ристин	Суба Степанов
Јова Николин	Јанош Роми	Живан Стовратов
Ана Николина	Јевта Роми	Марко Стовратов
Ана Николичина	Јоса Роми	Павао Стовратов
Николичиница	Милић Роми	Штеван Стовратов
Нинко	Василе Румун	Јелка Стојановић
Новаков	Ева Румун	Лазар Стојановић
Живана Новаковић	Иоан Рус	Риста Стојановић
Петар Новаковић	Петар Рус	Стољко
Андреја Окалович	Живан Русмиров	Стоичко
Јоан Оличков	Дока Русмирова	Јова Субин

Јоса Субин
 Јоан Телечанин
 Петар Телечанин
 Теодора Телечанин
 Ана Телечка
 Ана Текели
 Бранко Текели
 Јоан Текели
 Марица Текели
 Марија Текелија
 Мишко Текелија
 Марија Текелина
 Ана Текелић
 Константин Текелић
 Петар Текелић
 Теодор, из Вашарела
 Ника Теодорович
 Тодор
 Јоан Тодорчев
 Живан Тодорчев
 Јован Тодорчев
 Тођер, крчмар
 Коста Томин
 Ђира
 Арса Ђирић

Арсеније Ђирић
 Кузман Ђорави
 Живан Ђурчија
 Јова Ђурчија
 Марко Ђурчија
 Митар Ђурчија
 Михаљ Ђурчија
 Сава Ђурчија
 Тода Ђурчија
 Ђира Ђурчић
 Иоан Ђућулов
 Ана Ђућулова
 Арса Ђуцин
 Живан Ђуцин
 Митра Фицковљева
 Живана Флајна
 Стоја Форгић
 Марко Фугић
 Јова Хадваз
 Мирко Хаднађ
 Бука Хаднађев
 Хариж
 Риста Харижа
 Бука Харнађев
 Јова Хинвазов

Јерко Циганин
 Лападат Циганин
 Мана Циганин
 Никола Црвени
 Цвеја Црни
 Живко Чанадац
 Марија Чанадац
 Јова Чачин
 Лазар Чачић
 Георгије Чачић
 Миша Чачић
 Чизмеџија
 Јован Чизмеџија
 Митар Чизмеџија
 Тоша Чоаћин
 Јован Чоконљев
 Чониница
 Живан Шарац
 Живана Шарац
 Шандић
 Рака Шарени
 Сима Шипош
 Павао Шипошев
 Штеван
 Георгије Шћопул

2. Свештенство и монаштво

Христифор Грчић
 Бука
 Јоан
 Максим
 Јоан Мијатов

Петар Крстић
 Мијат
 Миланко
 Георгије Поповић

Синесије (Живановић),
 владика
 Јоан (Фелдвари), јеродија-
 кон

3. Учители

Јоан Павлович

отац Петар Крстић

отац Максим

4. Црквењаци Аврам

Арса
 Влајко

Лазар
 Максим (Макса)

5. Бакалничари и крчмари

Алекса, кафеџија
 Аврам, крчмар
 Ариж, крчмар
 Влајко

Гаврило
 Дамаскин
 Паја Давидов
 Марко

Манојло, крчмар
 Јоан Поповић
 Арса Сечански, трговац

6. Надничари

Јоан Дракула

Павле Нешић

Ника Црни

7. Занатлије и војна лица Веселин, дулђерин

Живан, сабов
 Јоан, пандур
 Марко, сабов
 Мата, колунџија

Мија, берберин
 Мишко, кулунџија
 Мојса, пупинтер
 Павле, сапунџија

Ружа, берберуша
 Рада, сапунџија
 Филип, лакатуш

THE FIRST TRUSTEE DIARY OF TEKELIJA'S CHURCH IN ARAD
 (PART THREE, 1752—1768)

by

Božidar Panić

Summary

This part of the presentation of the first trustee diary of Tekelija's church discusses the main items related to income and expenses from 1752 to 1768, when the throne of the Arad Eparchate was held by the Bishop Sinesije (Živanović). Short notes of the trustee in the vernacular Serbian language of that time reflect many details from everyday life of the inhabitants of the great town of Arad in mid-18th century: folk customs, professions of the inhabitants of Arad of that time, organization of the religious school, relations with the representatives of the Serbian nation from other places, common life with the inhabitants from other nations. It also mentions ordinary inhabitants of the great town of Arad, as well as renowned historical figures — members of the Tekelija family, Stefan Tenecki and others. By his dedication to his mission, engagement in all church activities, even in the administrative ones, there stands out the extraordinary figure of the Bishop Sinesije (Živanović).

Стеван Буџарски

О БОРАВКУ И ГРОБУ ПРОТОСИНЂЕЛА КИРИЛА (ЦВЕТКОВИЋА) У МАНАСТИРУ БЕЗДИНУ¹

САЖЕТАК: Протосинђел Кирило² (Цветковић) провео је последње године живота у манастиру Бездину (сада у Румунији, Епархија темишварска). Из до сада непознатих бележака бездинских монаха долази се до нових сазнања о доласку протосинђела Кирила у Бездин, о условима његовог боравка и о гробном месту.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Протосинђел Кирило, манастир Бездин

О боравку протосинђела Кирила у манастиру Бездину и о његовој смрти дознао сам понешто из писања старих бездинских монаха, до којих сам дошао више игром случаја.

Дугогодишњи бездински старешина игуман Пантелејмон (Дошен)³ оставио је биографске белешке о многим бездинским монасима,⁴ па и о протосинђелу Кирилу. Према његовој белешци, долазак протосинђела Кирила у Бездин збио се овако:

¹ Овај се напис надовезује на прилог Горана Комара: *Бокешки и далмајински исповједник Православља протосинђел Кирил Цвјетковић (1791—1857)*, Зборник Матице српске за историју, 77—78/2008, 69—75.

² У бездинским записима води се претежно као Кирило, али и као Кирил.

³ Рођен у Почитељу (жупанија Личко-Крбавска) 1875, свршио је Монашку школу у манастиру Хопову 1898, замонашен је у манастиру Бездину 1899, рукоположен исте године. Боравио је у више манастира Темишварске епархије, најдуже у свом постригу, и опслуживао разне парохije; године 1945. враћен је у Бездин и ту као старешина остао до смрти 1960. године.

⁴ У ствари, он је исписао два регистра великог формата, скоро истоветна по садржају; један је насловљен „Белешке о братству и манастиру Бездину”, а други — „Опис манастира Бездина од 1529. год.”. По изгледу, почео је писати у једном регистру око 1920, а дописивао је после 1945; сређени и незнатно допуњени текст преписао је затим у други регистар. Ниједан није потпуно сачуван, него им је истргнуто по више десетина листова. Део сачуваних биографских белешки, према новијем препису, почео је објављивати јереј Благоје Чоботин под насловом *Биографије бездинских монаха*, у публикацији „Гласник. Црквени часопис Српске православне епархије темишварске”, број за годину 2005 (изашао 2006), 78—90 (текст о протосинђелу Кирилу на стр. 82—85); *истио* за 2006 (изашао 2007), 124—130.

Године 1842. помилван је од Фрање Јосифа I, с њим да даље робовање настави у једном од српских манастира; одређен му је манастир Бездин.⁵

Братство манастира Бездин одржало је 13. августа 1842. братску седницу, на којој је протосинђел Кирило примљен у манастир:

Бр. 10/842.

Записник братске седнице братства манастира Бездина од 13. августа 1842. године.

Јеромонах, парох шибенички, Кирило (Цветковић), бивши иногда у Далмацији, свевисочајшим помилванијем из Глубическаго, в њемже пребиваније затвора отпушчен и в манастирје свевисокијем расположенијем преваходитељственаго господина Графа канцелара, прочеја казни својеја времја издржати имушчи, упутствујетсја сјемо милостивијем писанијем Јего Високопреосвештенства Епископа нашего од 12. маја т.г.

Закључено јест: Сходнија ради вједомости и управљенија нашего, сије истоје зде назначити.

Не откривајући извор, игуман Пантелејмон наводи и детаље о казненем чамовању протосинђела Кирила у Бездину:

Кад је протосинђел Кирило (Цветковић) дошао у Бездин да и даље робује, браћинство манастира Бездина сазидало му је једну малу собу на шавану манастирском са северне стране: 2 м широку, 3 м дугачку, 2 м високу, са два мала прозорчића од шаванског зачеља, а у једном крају клозет.⁶ И овде је чамео мученик српски... њуне три године дана.

Као допунску потврду чињенице да је протосинђел Кирило већ 1842. био у Бездину, игуман Пантелејмон помиње писмо професора Задарске богословије Петра Лупулова упућено архимандриту Самуилу (Маширевићу)⁷ 23. марта 1843, у којем, између осталог, стоји: „Поздравите протосинђела Кирила (Цветковића), хероја и мученика за Православље у Далмацији”.

Протосинђел Кирило је тако робовао до 12. фебруара 1846. године, а затим је остао у Бездину као житељ и сабрат; године 1847. године коначно је примљен у братство.⁸

⁵ Наводи у овом напису за које није назначен извор потичу из рукописа игумана Пантелејмона. При навођењу је примењен савремени правопис и исправљене су очиглене грешке, али су задржане ауторове особености, па и недоследности у преписивању старијих текстова из манастирског архива.

⁶ Та просторија и сада постоји на тавану манастирског конака.

⁷ Рођен у Сомбору 1803, свршио је права и богословију; замонашен 1826. у манастиру Крушелол; био је професор Богословије у Вршцу, затим у чину архимандрита управљао манастиром Светога Ђурђа на Брзави 1834—1839. и Бездином од 1839. до рукоположења за епископа темишварског 1853; изабран 1864. за митрополита карловачког и патријарха српског. Умро је 1870.

⁸ *Автобиографија протосинђела Кирила Цветковића и његово страдање за Православље*, Београд, 1898 (у даљем тексту: *Автобиографија*), 247.

Игуман Пантелејмон оставио је података и о даљем боравку протосинђела Кирила у Бездину:

Актом 69/1849. од 19. фебруара 1849. Преосвећени епископ темишварски, „по налогу Јего Свјатости господина патријарха нашего⁹ од 17. текућих, јеже известије Чесности Вашеја Цветковића протосингела поведенија за целоје време од којего он в Бездиње находитсја прислати му, сим препоручјем Чесности Вашеј да нам вопросноје известије поднети ускорите”.

Архимандрит бездински 1. марта 1849. године одговара Преосвећеном епископу Пантелејмону (Живковићу) између осталог, следеће:

*„Пробављеноје Јего протосингела Цветковића в Бездиње време на два периода узоб разделити се может, и убо: **Перва**, на четири љета, јаже он под видом всевисочајшеје умекшаније јего казни провел; **Второје**, на посљеднији три љета, јаже јако свобод и и после сви времење братству ма-настирскому причисљени собрат пробавил јест.*

О поведени убо често поминајемаго протосингела Цветковића в пер-вом периоду спадајущем, имате, Ваше Високопреосвештенство, покорњеј-шеје моје под 3. фебруара 1846. љета поднесеније и на похвалу касајушчеје чин служащчеје известије.

Не могу ни о сем, јаже теченијем посљедња три љета имјејаше пове-дени јего оно развје добро решчи: повнегда тојже по первом известију, ми-рољубиви, чесни и примјерни Цветковић, от посљедујущим времени сам се-бје подобен остал и новија о имже украшен јест добродјетель открил јест. А тија сут: искреност, вјерност и приљезеније, с којими и служба церков-наја повјерена јему соборни струки икономическија, од времени причисљени-ја својего братству бездинскому даже до сего дне отправљајет” итд.

Свакако је на основу оваквог и сличних извештаја протосинђел Ки-рило 1852. године награђен правом ношења црвеног појаса.¹⁰

Претпоставка је да је протосинђел Кирило као сабрат бездински предузео и поклоничко путовање у Фрушку гору; за то је добио дозволу од епископа темишварског Пантелејмона (Живковића); у писму архи-мандриту Самуилу (Маширевићу), који се тада службено бавио у Пла-шком, он се извињава што је дозволу и благослов узео од владике, а правда се архимандритовим одсуством („били сте далеко”). Пошто се он Самуилу обраћа као архимандриту, ово писмо мора да је писано најка-сније 1852. године, јер је непосредно затим овај постао темишварски епископ.¹¹

Од архимандрита бездинског Исака (Дошена)¹² дознао је прота Димитрије Руварац датум смрти протосинђела Кирила: 28. септембар

⁹ Реч је о митрополиту и патријарху Јосифу (Рајачићу).

¹⁰ *Автобиографија*, 248—249.

¹¹ Игуман Пантелејмон вели да је поменуто писмо „било и последње у његовом [то јест Кириловом] животу”, што не стоји, с обзиром да је и у години своје смрти писао си-новцу поп-Николи.

¹² Рођен у Почитељу (жупанија Личко-крбавска) 1850, свршио је Гимназију и Бого-словију у Сремским Карловцима; замонашен је у манастиру Гомирје 1876. и рукоположен

1857.¹³ Игуман Пантелејмон наводи 29. септембар, али су му познате по-дробности око сахране:

Сахрану је извршио један јеромонах из манастира Бодрога¹⁴ са братством манастира Бездина; погребу је присуствовао ђакон варјашки Зака Стојановић и румунски свештеник из Секусића, поп Коста.

Исто је архимандрит Исак саопштио проти Димитрију Руварцу информацију (према једном писму архимандрита бездинског Сергија (Кашанског)¹⁵ од 9. октобра 1857), да је протосинђел Кирило сахрањен у манастирској порти, уз своју назнаку да споменика никаквог нема; такође је, позивајући се на казивање братства, саопштио да је протосинђел Кирило положен „у малу костурницу до јужнијех врата, јер ми млађи рекоше да су ту и покојног игумана Никанора сахранили, и да се види још сандук унутри”.¹⁶

Приређујући књигу *Автобиографија протосинђела Кирила Цвјетковића и његово страдање за Православље* (Београд, 1898) прота Димитрије Руварац је, између осталог, навео следеће речи Тома Крстова Поповића:

Но ако Цвјетковић за живота не би те среће да његова постојбина „Прими опет своје дјете” и по самрти „У свом пољу да му гроба, својим цвјећем гроб му кити”, то сада, послје толико година, кад се бура сасвим утишала, дугује му својта, дугује му манастир Савина, дугује наш дијецезални владика и цијела опћина херцеговска, да му кости, без сваке хуке и буке, баш као што је владика Петрановић пренио оне архимандрита Зелића, пренесу у отаџбину и сахране крај манастира Савине, коме је покојник придружен био.¹⁷

У вези с тим, а имајући у виду саопштење архимандрита Исака, устврдио је „да се та родољубива жеља г. Томина не да извести, јер се управо не зна место где је положено измучено тело Кирилово”.¹⁸

Међутим, изгледи су да саопштење архимандрита Исака о гробу протосинђела Кирила није поуздано.

исте године. У чин архимандрита унапређен је 1893; био је настојатељ манастира Гомирја 1876—1889, Хопова 1889—1895, Бездина 1895—1919, када је пензионисан. Од тада је живео по разним манастирима, а умро је у Бездину 1928. године.

¹³ *Автобиографија*, 254.

¹⁴ Манастир Бодрог налази се на свега петнаестак км од Бездина, и до јерархијске поделе (1864) припадао је Карловачкој митрополији у оквиру Арадске епархије.

¹⁵ Рођен у Сентомашу (сада Србобран) 1813, свршио је Филозофију и Право у Пешти и Пожуну и Богословију у Сремским Карловцима; замонашен је и рукоположен 1839; управљао је манастиром Беочин, био патријаршки мандатар у Будиму 1848—1853. У Бездину је преузео управу 1853, али је од 1855. администрирао и Горњокарловачку епархију. Изабран је за епископа горњокарловачког и рукоположен децембра 1858, умро је јануара 1859. године.

¹⁶ *Автобиографија*, 255.

¹⁷ *Автобиографија*, 256; навод из књиге *Херцег-Нови у спомен петстогодишњице му*, Задар, 1884.

¹⁸ *Автобиографија*, 256.

Први који је посумњао у његову поузданост био је бездински игуман Јосиф (Протић).¹⁹ Он је имао *Автобиографију* одмах чим је изашла и потписао се на њој: „Својина Јосифа Протића, Кетфељ, 1898”, а о гробу протосинђела Кирила оставио је на неком листићу следећу забелешку:

По казивању манастирске старе и дугогодишње куварице Јулке Поповић рођене у Печки, прозване Мамика, протосинђел Кирил (Цветковић) је сахрањен са северне стране поред цркве, где има камени крст без постоља, који крст означаје да је ту протосинђел Кирил Цветковић сахрањен, а не у гробници до јужних врата, као што пише у Автобиографији протосинђела Кирила Цветковића, страна 255.

У гробници до јужних црквених врата сахрањен је архимандрит Геддеон (Цветић), који је 6. новембра 1878. умро у 60. години живота, и игуман бездински Никанор (Недељковић), који је умро 23. августа/4. септембра 1894; живео је 47 година.

Потписан је био тада у манастиру када је игуман Никанор (Недељковић) умро и у гробници до јужних врата сахрањен. Та гробница је тако мала, да није могло бити више сахрањених осим архимандрита Геддеона (Цветића) и игумана Никанора (Недељковића).

Ово је братству било знано и преносило се с нараштаја на нараштај. Јеромонах Мирон (Ненадов),²⁰ пишући 1932. о манастиру Бездину, напоменуо је:

Вредно је споменути име једног заслужног Србина, протосинђела Кирила (Цветковића)... Умро је овде, у манастиру Бездину... а сахрањен је поред манастирског храма према звонику са северне стране, без да има какво обележје или спомен-плочу... Писац ових редова, као сабрат манастира Бездина, више пута му је гроб тамјаном окадио, вином прелио и опојао молитвама за упокојене.²¹

Из овог казивања јеромонаха Мирона произилази да је у међувремену с гроба нестао „крст без постоља”, на који се својевремено позивао игуман Јосиф (Протић).

Слична тврдња налази се код игумана Пантелејмона, али изражена прецизно и без сваког двоумљења:

¹⁹ Рођен у Кикинди 1867, замонашен у Бездину 1892. и рукоположен исте године. Рукопроизведен је за игумана 1924, служио је на парохијама и при Епархијској управи; манастиром Бездин управљао је 1928—1944. Умро је 1949.

²⁰ Рођен у Кетвељу 1889, замонашен у манастиру Раковцу 1915, свршио је Монашки течај у Сремским Карловцима. Рукоположен је за јерођакон 1919, за јеромонаха 1920. године. Тада се вратио у Епархију темишварску и служио углавном на парохијама; 1930. За намесника је постављен у Бездину, а касније је опет опслуживао парохије. Умро је 1949.

²¹ *Прилози за јовесит манастира Бездина у Банашу*, Духовна стража, V, 4/1932, 218.

*Протосингел Кирило сахрањен је у манастирској порти с леве стране женске препрате, 3 м далеко од зида.*²²

У то је он био убеђен, па се с протом темишварским Слободаном Костићем договарао „да му се подигне споменик, као и архимандриту Исаку (Дошену)”.

Своју белешку о протосинђелу Кирилу завршио је следећим речима:

Године 1913. примила је управа манастира Бездина једну молбу од управе манастира Савине, у којој се моли управа манастира Бездина да извести управу манастира Савине да ли се зна за гроб мученика Кирила (Цветковића), јер би далматински народ српски желео да сина свога Кирила пренесе кости у његов рођени завичај.

Због заплета на Балкану ствар је легла.

Према томе, из бележака бездинских монаха произилази:

— да протосинђел Кирило (Цветковић) није стигао у Бездин 1846, како се до сада тврдило, него 1842;

— да није дошао у Бездин по издржаној двадесетогодишњој робији, него да последње четири године одлежи у манастиру као затвореник;

— да му је у Бездину ограђен посебни простор као затворска соба, на тавану конака;

— да је 1846, по навршењу двадесет година робовања, изашао из затворске собе и даље остао у манастиру;

— да је 1847. коначно примљен у манастирско братство;

— да је од свога доласка па до смрти био примерног владања, те да су о томе бездински архимандрити похвално писали темишварским владицима, а ови карловачким митрополитима;

— да је он, ипак, и по свом ослобођењу био под некаквом присмотром државних власти; то произилази из тона писма архимандрита бездинског Сергија (Каћанског), упућеног из Плашког намеснику бездинском („Ви знате бивше изванредно стање покојнога Протосинђела, зато је нужна сва предострожност”²³), али и из чињенице да нико од епархијских достојанственика није дошао на његову сахрану, као, уосталом, ни православно свештенство из околних места;

— да је гробно место протосинђела Кирила познато, да је у старијим било обележено крстом без натписа, али је то обележје, највероватније почетком XX века, уклоњено;

— да је манастир Савина 1913. године намеравао да изврши пренос посмртних остатака протосинђела Кирила из Бездина у његов родни крај, али због ратова који су тада вођени, то није учињено.

СТИЦАЈЕМ разних неповољних околности, архив манастира Бездина само је делимично сачуван. На иницијативу Темишварског одбора Матице српске започето је пре неколико година сређивање архива Епархије

²² У тексту који је објавио јереј Благоје Чоботин (*наведено дело*, стр. 85) стоји (погрешно рашчитано или погрешно одштампано) 8 м.

²³ *Автобиографија*, 255.

темишварске. Белешке бездинских монаха, до којих се дошло више случајно, драгоцене су, али сви су изгледи да ће се, по сређивању манастирског архива, наћи и други подаци о овом предмету.

ON THE STAY OF PROTOSYNGELLOS KIRILO (CVETKOVIĆ)
IN THE BEZDIN MONASTERY

by

Stevan Bugarski

Summary

Protosyngellos Kirilo (Cvetković) spent the last years of his life in the Bezdin Monastery (now in Romania, the Eparchate of Timisoara). On the basis of the so-far unknown notes of the Bezdin monks, one gets new insights into the arrival of Protosyngellos Kiril to Bezdin, into the conditions of his stay and the place of his grave.

Жарко Димић

ПОПИС ЦАРСКО-КРАЉЕВСКОГ СЛОБОДНОГ ВОЈНОГ КОМУНИТЕТА КАРЛОВАЦА ИЗ 1840. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: У овом раду аутор објављује један попис стања Војног комуитета Карловаца из 1840. године. Документ је преведен са немачког језика. У њему је сажето пописана комплетна администрација комуитета, са списком имена чиновника, православних и католичких свештеника, житеља, чувара, лекара — физика варошких, ранара — хирурга итд.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Извештај војног комуитета Карловаца, др Константин Пеичић, Илија Округић, бројно стање становника, бројно стање стоке, број кућа, општинске зграде и др.

За изучавање прошлости наших градова и насеља, од изузетног су значаја пописи истих, који су сачињавани у одређеним временским периодима, најчешће сваке 3—4 године, некада и чешће. Када се радило о ванредним ситуацијама (ратови, елементарне непогоде, пожари и заразне епидемије, као што су куга и колера), тада су ови пописи прављени сваке године, ретко два пута годишње. Ови извештаји рађени су прилично прецизно и служили су као преглед, тј. статистички подаци и вишим институцијама — властима у Монархији.

Један такав редован попис, који се односи на Сремске Карловце потиче из 1840. године. Оригиналан документ писан је немачким језиком на шест страна, увезан у 4 листа или осам страна, 39 x 24 см формата.¹ Посебно је вредан и због тога што је попис извршен уочи значајних догађаја који су, за непуну деценију уследили и оставили дубоког трага како на становништво Карловаца, тако и на саму варош Сремске Карловце. Реч је, дакако, о догађајима из Народног покрета 1848/1849. године у коме су се Карловци и Карловчани нашли у његовом средишту, тј. епицентру.²

До 1835. године на Хабзбуршком престолу налазио се реакционарни Фрања I,³ кога на престолу наслеђује, све до револуционарних збива-

¹ АСАНУК (VARIA) 1840.

² Коста Петровић, *Сремски Карловци кроз историју*, Календар Матице српске 3, Нови Сад 1957, стр. 49.

³ Франц II (I) (1768—1835) — Цар Светог римског царства 1792—1806. и цар Аустрије до 1835. као Франц I.

ња из 1848/49, слабоумни и неспособни Фердинанд.⁴ Државни апарат је био неефикасан, администрација гломазна и трома, најчешће зависна од зајмова финансијских магната, којима је морала да прибегава због сталне финансијске кризе и пораста државних дугова⁵ из којих се царевина тешко извличила још од ратова са Наполеоном. Сваки покушај реформе сударао се са непремостивим препрекама. Врхунац ових криза десиће се у 1846. години, када је неродица изазвала глад скоро у целој држави. Последице су биле банкротирање, побуне гладних и осиромашених у целој монархији. Државни дуг тада се попео до, за тадашње прилике, баснословних 748.000.000 шилинга, а папирни новац је преплавио земљу.⁶

Економско-социјални и политички развитак Срема у XVIII и XIX веку одражавао је стање и у осталим крајевима Угарске и поред тога, што се налазио у тзв. провинцијалу. Бројно стање становништва у Сремској жупанији од краја XVIII века, када је био на најнижој тачки (1789. године било је 82.151 становника), да би тај број 1834. године био 92.560, 1835. године 94.011 становника и 1840/41. око 96.058 становника. Дакле, број становника је, после 1835. године, био у лаганом порасту, да би, уочи Српског народног покрета или револуције 1848. достигао број од 102.202.⁷ У Карловцима у овом периоду бележи се опадање становништва: 1831. броји 4.098 становника, а први следећи објављени попис потиче из 1854. године и у Карловцима се бележи податак о 3.559 становника.⁸ Узрок оваквом стању нађен је у неколико чињеница: иселјавање због слабог материјалног стања и лоших здравствених прилика које, су колико је за сада познато, веома утицале на број становника у Карловцима. У годинама 1830, 1831, 1832, 1842, 1850, 1854, 1858. забележено је више умирања него рађања становника, а у годинама 1833, 1837, 1838, 1844, 1855, 1856, 1857. природни прираштај је просечно био 33. Од 1836. до 1850. године умрло је 2.027 становника, међу којима близу 800 деце до десет година. Зачудо, статистичке таблице изричито напомињу да тих година није било никаквих епидемија.⁹ Ипак, у болничким протоколима Градске болнице, у периоду од 1838—1845, забележене су следеће болести: богиње, сушица, маларија, црвени ветар, трбушни тифус, срдобоља, скорбут, црвени катар, запаљење плућа, запаљење поребрице, сифилис, гонореја, реуматизам, реуматична грозница. Потребно је нагласити да су велики број болесника у болници били странци. У Карловцима је три пута харала и колера, у два наврата у овом периоду 1831, 1849. године и касније 1866.¹⁰ Веома је важан овај извештај из 1840. године, који у једној ставци обухвата и бројно стање домаћег становништва.¹¹ Према по-

⁴ Фердинанд I (1793—1835) — Цар Аустрије 1835—1848

⁵ Славко Гавриловић, *Срем у револуцији 1848—1849, САНУ ка 43, Београд 1963, сџр. 2.*

⁶ Славко Гавриловић, *истио ...*, сџр. 2.

⁷ *Истио ...*, стр. 3.

⁸ *Истио ...*, стр. 7.

⁹ Др Ристо Јеремич, *Прилог историји здравствене културе Сремских Карловаца од 1772. до 1872. године, Београд 1940, сџр. 8—9.*

¹⁰ *Истио ...*, сџр. 9.

¹¹ *Истио ...*, сџр. 10.

пису из 1839. бројно стање домаћег становништва износи заједно 4.661, од тога мушких становника 2.200, женских 2.150 и странаца 311. Карловчана има 4.350, што представља значајан пораст уочи наступајућих ратних догађаја. Овај попис, поред броја становника, обухвата и следеће пописе: магистратско, полицијско, безбедоносно и санитетско особље, затим свештенике православне и католичке, учитеље, шумаре, путаре, оџачаре, шинтере, чуваре, четвртинаре, спољно већнике, број кућа, општинске зграде, поседе, бројно стање стоке, годишње обавезе у новцу и натури, знаменитости, школе, објекте у власништву вароши и магистрата, све до варошких затвора. На овом попису нема професора и учитеља Карловачке гимназије, Богословије и Цртачке школе и службеника на Митрополијском двору јер нису под ингеренцијом магистрата, већ под ингеренцијом Српске православне цркве и митрополита, касније патријарха.

ПОПИС ЦАРСКО-КРАЉЕВСКОГ СЛОБОДНОГ ВОЈНОГ КОМУНИТЕТА КАРЛОВАЦА¹²

Магистратско особље

1.	Капетан градоначелник Георг Клуновић фон Кампфберг	1
2.	Синдикус Хајнрих Лампел ¹³	1
	Синдикус Франц Коска—1	
	Градски писар Елијас (Илија) Округић ¹⁴	1
4.	1. Магистратски већник Јован Јовановић	1
	2. Магистратски већник поручник Максим Секулић	1
5.	1. Канцелист Мојсије Стаматовић	1
	2. Канцелист Франц Тупшек	1

Полицијско и безбедносно особље

1.	Полицијски комесар Лазар Стоичевић	1
2.	Полицијски адјункт Петар Вомовић	1

¹² АСАНУК (VARIA) 1840. Преглед (попис) царско-краљевско слободног војног комуниитета Карловаца.

¹³ Хајнрих Лампел, синдикус — привремени старешина Карловачког магистрата. Пре 1839—1842. боравио на служби у Карловцима, понашао се аутократски, није волео Србе, уз то и отворени непријатељ др Константина Пеичића варошког физика, кога је стално тужакао Генералној команди за несавесан рад, честог избијања из места, угрожавања пацијената, тужи га да је „испицавао” синдиков, тј. његов рад, да наводи магистратске чиновнике на издају службених тајни, тужио га је и за немарност и сл. Пеичић је ово тешко подносио па је покушао да замени радно место са панчевачким физиком Василијем Петровићем и напусти Карловце. Како је Хајнрих Лампел већ досадио и Генералној команди брзо је, већ 1. јануара 1842. премештен са службом из Карловаца у Ердeљ.

¹⁴ (Елијас) Илија Округић, градски писар, отац потоњег књижевника и католичког свештеника Илије Округића Сремца (1827—1897).

3.	Градски наредник	1
4.	Градски каплар	1
5.	Обични градски војници	10

Санитетско особље

1.	Комунитетски физикус Константин др Пеичић ¹⁵	1
2.	Комунитетски ранар Петар Гелинек ¹⁶	1
3.	Комунитетска бабица Антонија Рувачевић ¹⁷	

Духовници и учитељи

1.	Католички жупник и декан Јохан Филипан	1
2.	Православни протопрезвитер (протопоп) Јован Максимовић	1
3.	Православни свештеник Симеон Јовановић	1
4.	Православни свештеник Пане Малетић	1
5.	Православни свештеник Мојсеј Стаматовић	1
6.	Православни свештеник Атанасије Поповић	1
7.	Православни свештеник Пане Николић	1
8.	Католички капелан Лудвиг Гецер	1
9.	Надучитељ Андреас Косијак	1

¹⁵ Константин др (Пејчић) Пеичић (1802—1882), лекар, писац, јавни и политички радник. Један је од последњих следбеника Доситеја Обрадовића. По професији је лекар. Службовао је између осталих места и као градски физик у Карловцима, где је на службу званично постављен 16. маја 1835, а већ у септембру 1835. купио кућу у Карловцима од Константина Јанка Антуле и постао карловачким грађанином. За депутата у циљу избора архиепископа и митрополита изабран је 1837. Био је лични лекар тројици карловачких митрополита: Стефану Стратимировићу, Стевану Станковићу и патријарху Јосифу Рајачићу. Патријарх Рајачић га је поставио за надзорника карловачких српских школа и за члана патроната Српске велике карловачке гимназије. Пеичић је том приликом, тада још увек митрополиту Рајачићу поднео нацрт за реорганизацију наставе. Карловце је са службом напустио и прешао у Панчево 1844, где је са Љ. Ненадовићем уређивао и издавао популарно — медицински часопис „Домаћи лекар”. Активни је учесник Српског народног покрета 1848/1849. Иза себе је оставио богату каријеру и читав низ значајних дела међу којима и *Жишције Теодора Павловића, Грађа за историју српског јокреша у Угарској* и др.

¹⁶ Петар Гелинек, градски карловачки хирург или комунитетски ранар. Гелинек се помиње да је као хирург радио у Карловцима од 1837—1847. године

¹⁷ Антонија (Галушек) Рувачевић (1778 — 26. априла 1854). Курс за бабицу завршила је у Бечу октобра 1812. и у Броду након тога чекала на ред за посао. Први пут се удала за потхирурга Галушека (Gallushek), као удовица преудала се касније за учитеља Рувачевића. Константин Пеичић је октобра 1838. године предлаже за пензију због њене старости — има тада 60 година. Али, због тромости и полуокочености зглобова, услед чега је служба за њу била напорна. Против овог Пеичићевог става су хирург Гелинек и Штабнолекарска дирекција. Бабица Антонија Рувачевић остаје у служби, тек су је физик Василије Петровић и хирург Петар Гелинек 10. јула 1846. предложили најзад за одлазак у пензију. Види: др Ристо Јеремић, *Прилог историји здравствене културе у Сремским Карловцима од 1772. до 1872. године*, Београд 1940, стр. 23—41 и Коста Петровић, *Здравствене прилике у Сремским Карловцима у XVIII, XIX и XX веку*, Рад војвођанских музеја, Нови Сад 1962, стр. 60—63.

10.	Подучитељ Михајло Стаматовић	1
11.	Школски помоћник Петар Кукуљан	1
12.	Девојачка учитељица Елеонора Дамјановић	1
13.	1. српски учитељ Григорије Авакумовић	1
14.	2. српски учитељ Александар Остојић	1
15.	3. српски учитељ Димитрије Аранички	1
16.	Органист Адам Федер	1

Шум[ар]ски надзор

1.	Шумарски надзорник Матија Филиповић	1
2.	Шумарски надзорник Паул Шуцман	1
3.	Шумарски надзорник Сима Илић	1

Путарски надзор

1.	Тарацар и складиштар	1
2.	Тарацар и складиштар	1

Надзор Јарковачке пустаре

1.	Надзорник пустаре Јосиф Симеоновић	1
2.	Предијумски пољар	4

Чистачко особље

1.	Оџачар Јакоб Фукс	1
2.	Стрвинар Лоренц Михаљић	1

Осим тога:

1.	Спољни већници	12
2.	Четвртинар	27
3.	Чувари винограда	6
4.	Чувар стоке	2
	Укупно:	100

Број кућа

1.	Ерарских	
2.	Комунитетске зграде	

3.	Градска кућа	1
4.	Школа	1
5.	Градска болница	1
6.	Католичка жупна црква са жупниковим станом	1
7.	Католичка капела Марије од Мира са станом црквеног служитеља	1
8.	Православне цркве са по једним станом	3
9.	Граничарске куће	2
10.	Станови за чувара стоке	2
11.	Склониште реквизиата за изградњу путева	1
12.	Склониште реквизиата за ватрогасце	3
13.	Објекат за вагу	1
14.	Стан за стрводера	1
15.	Каптажни бунари пуњени водом са извора	8
16.	Бунари	8
17.	Стан за надзорника пустаре Јарковци	1
18.	Економске зграде на пустари Јарковци	2
	Укупно:	37

Општинске зграде

1.	Приватне куће	
2.	Ту постоји	941

Бројно стање домаћег становништва (према попису из 1839.

1.	Мушких	2200
2.	Женских	2150
3.	К томе странаца	311
	Заједно:	4661

Посед

1.	Оранице, ливаде, пашњаци на пустари Јарковци	4660	1524/1600
2.	Ливада у сену	694	283/
3.	Куће у воћњацима	489	125/
4.	Виногради	2351	1525/
5.	Пашњаци	1640	400/
6.	Неурбарски раштркани посед између винограда рр.	1744	284/
7.	Шуме у планини	737	1530/
8.	Острва на Дунаву		522
	Укупно јутара:	12840	871/1600

Примедба: Од 4660 1524/1600 јутара пустаре Јарковци, општина Голубинци у Петроварадинској граничној регименти ужива 589 1524/1600 јутара.

Бројно стање стоке:

1.	Коњи за рад	284
2.	Коњи за приплод	108
3.	Волови	194
4.	Бикови	10
5.	Краве за приплод	811
6.	Телад	125
7.	Овце	835
8.	Козе	60
9.	Свиње	423
	Укупно:	2850

Годишње обавезе у новцу и натури

1.	На законски порез	13.584 ф. 52
2.	На разне аренде	5.748 ф. 10
3.	На случајне приходе приближно	2.335 ф. 46
4.	Укупна сума касе граничарских прихода	21.668 ф. 48
5.	Разни приходи у градску касу	2.331 ф. 59
	Укупно:	24.000 ф. 47

Рад

1.	Заједнички ручни	6.648
2.	Заједнички возни (вуча)	1.612

Знаменитости

Карловци су седиште православног митрополита и под својим патронатом имају Алумнеум и Конвикт, затим Гимназију. Даље, Карловци имају државни споменик Капела Марије од мира, где је 14. марта 1699. закључен мир са Турцима.¹⁸

Најзад, Карловци су познати због својих одличних белих и црвених вина. У добрим годинама има племенитих сорти, наиме Тропф вермута (бермета) и Аусбруха.

¹⁸ Након завршетка Великог бечког рата (1683—1699) склопљен је мир између Хришћанске алијансе (Аустрија, Пољска, Венеција и Русија) и Турске у Карловцима 26. јануара (а не 14. марта — како грешком у документима наводи писар) 1699. год.

Граница

Према истоку су Чортановци Петроварадинске граничне регименте. Према југу места Провинцијала: Марадик, Крушедол, манастири Ремета и Гретег. Према западу су Буковац и Петроварадин. Према северу Дунав и Шајкашки батаљон.

Садржај површине целе територије

Састоји се од 14.349 јутара. Цела област Карловаца има у обиму приближно 10 миља и на главном поштанском путу од границе са Петроварадином до 3 хумке на Банстоу са Петроварадинском граничарском региментом и Провинцијалом броји 4.730 хвати.

Исказ

Име објекта и градње	Датум и број добијених одобрења	Одобрено или тражено	Примедба
Градска кућа			Испословано у оглашеној години
Школа	24. јун		Испословано у оглашеној години
Колиба за вагу	??Р		Испословано у оглашеној години
Горња граничарска кућа	1245		Испословано у оглашеној години
Доња граничарска кућа			Испословано у оглашеној години
Главни бунар	15. 10. 1839. Р.3775		исто
Поплочавање главне улице града	06. 04. 1840. Р.1221		исто
Сума:		1.259 24	

Школе

Школе године 1840. имају следећи број ученика:

1.	Немачка главна школа	117
2.	Немачка девојачка школа	76
3.	Српска школа има: 111 дечака и 18 девојчица	129
	Укупно:	322

Затвори

У затвору се налазе две особе, већ осуђене, а акти високог суда су поднети.

Карловци, 3. јул 1840.

Илија Округић
(градски писар)

CENSUS LIST OF IMPERIAL-ROYAL FREE MILITARY COMMUNITY
OF KARLOVCI FROM 1840

by

Žarko Dimić

Summary

In this paper the author publishes a census list which shows the situation in the military community of Karlovci from 1840. The document is translated from the German language. It briefly mentions the complete administration of the community, with the list of the names of clerks, Orthodox and Catholic priests, inhabitants, guardians, doctors — the town physicians, wound-healers — surgeons etc.

Пеџар В. Кресџић

УСПОМЕНЕ КАПЕТАНА АДАМА КОСАНИЋА

САЖЕТАК: У раду су представљена сећања Адама Косанића, капетана у аустријској војсци, која се односе на Револуцију 1848—1849, посебно на ратне операције у Банату током 1849. године, као и његову улогу у тим преломним тренуцима по српски народ у Угарској. Посебну тежину његовим записима даје чињеница да је реч о једном од непосредних учесника, и то командујућем кадру, у ратним операцијама које су за дужи период времена одредиле судбину Срба у Монархији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Срби у Угарској, Банат, Револуција 1848—1849, Стеван Книћанин, Адам Косанић, генерал Мајерхофер.

Капетан и геометар Адам Косанић (Избиште, Банат, 6. IV 1802—Панчево, 4. VII 1875) потекао је из српске официрске породице која је служила у аустријској царско краљевској војсци. Његов прадеда надпоручник Михаило Косанић борио се под принцом Евгенијем Савојским. Михаилов син Стефан служио је као капетан у Румунско-банатској пуковнији. Адамов стриц Лазар био је натпоручник, погинуо 1799. као доброволац код Дутлингена, у Немачкој.

Стефанов син и Адамов отац Михаило (1759—1828) рођен је у Раћи. Био је капетан. Адамова мајка Марија (1763—1832), пореклом из породице Михаиловић из Белегиша, у Срему, удала се 1786. за Михаила Косанића. Адам је основна знања стекао у немачкој школи у Хомолићу. Бавио се спортом и већ у раној младости био је добар рвач и тркач. Од детињства је волео војску и оружје, и био добар ловац.

Када је отац 1808. пензионисан породица се преселила у Баваниште, где су купили кућу. Адам је прешао у српску школу. Нормалну школу у Панчеву уписао је 1813, где је исте године пребачен из трећег у четврти разред. У то време за бригадира је у Панчево дошао генерал Михаило Михаиловић,¹ који је 1819. по одобрењу Дворског ратног савета (Hofkriegsrath) подигао математички (војни) завод, за чијег питомца је изабран и Адам. Као најбољи од шездесет питомаца, ради премеравања и насељавања Мраморка, Адам је додељен геометру натпоручнику Три-

¹ Михаило Михаљевић (1770—1837), царско краљевски фелдцајгмајстор и барон. На-лазио се на положају бригадира у Панчеву од 1815. до 1831.

фуну Тодоровићу. Већ 1820. био је произведен за пуковничког кадета, а школовање је завршио 1822. као геометар. Потом је са звањем самостални земљомер био одређен да ради на премеравању терена у Кушићу. Касније је пребачен на хидрометријске радове у Хомилић. Генералштабном официру Димитрију Стојићу за тригонометријско премеравање на Дунаву додељен је 1823, да би следеће године, ради триангулације прешао на Приморје, Хрватску и Крањску. Одатле је враћен у Банат, где је радио на премеравању земљишта све до 1831. Те године постао је заставник, наредне потпоручник, 1841. напоручник, а крајем 1848. произведен је у чин капетана. На сопствени захтев 1849. је пензионисан.

Био је ожењен Александром, кћерком капетана Јована Радића, из Баваништа, с којом је имао шесторо деце, три сина и три кћери.

Добио је титулу витеза реда Гвоздене круне III степена. Одликован је ратном медаљом и официрским службеним знамењем. Био је почасни грађанин Панчева.

Успомене катеџана Адама Косанића налазиле су се у поседу Софије Дрндарске, кћери покојног царско краљевског капетана Адама витеза Косанића. Она је уступила препис очевих белешака генералу Ђорђу Стратимировићу,² с молбом да се овај постара да се *Успомене* сачувају за историју и публиковањем приближе јавности. Рукопис, који је данас похрањен у Архиву САНУ, у Историјској збирци под бројем 9.247, са немачког је превео Ђорђе Стратимировић, син генерала Стратимировића.

Реч је о Косанићевим забелешкама у којима је описао своје доживљаје за време Револуције 1848—1849, ток ратних операција у Банату 1849. године, као и своју улогу у тим преломним тренуцима по српски народ у Угарској. Иако сећања из поменутог времена нису тако ретка и спорадична, свако ново је веома драгоцено за стварање заокружене слике о догађајима и личностима који су обележили ова бурна и смутна времена.

Како не постоји сачуван Косанићев аутограф није могуће утврдити време настанка рукописа. По свему судећи, реч је о последњој деценији његовог живота, а веродостојност и пластичност изражавања, као и прецизност у излагању и велики број детаља писаца ових сећања највероватније дугује неким својим белешкама које су записивана недуго пошто су се догађаји збили.

У тексту превода, који је прилично уредан, нису вршене језичке и ортографске измене, осим неопходних интерпункцијских преправки, учињених ради његовог лакшег разумевања. Мање допуне и објашњења стављени су у угласте заграде, док су напоменама пружена разрешења личности и тумачења непознатих термина. Напомене означене звездицама (*) припадају преводиоцу Ђорђу Стратимировићу, сину генерала Стратимировића.

² Ђорђе Стратимировић (1822—1908), аустријски генерал, председник Главног одбора народа српског, изабраног на Мајској скупштини у Сремским Карловцима 1848. и војни заповедник Срба из Угарске у револуцији 1848. године.

* * *

У почетку револуције године 1848. постадох капетан-лаћманом³ и бих одређен с I батаљоном за одлазак у Италију, мада према тадашњим прописима није био на мене ред. При корпусу ф[елд] м[аршал] л[ајт-нанта] грофа Нужана (Nugent),⁴ у Миланском предјелу, бих готово сваки дан одашиљан к предводници. При нападу на Вићенцу, будем ја, као и више њих мојих другова, рањен, и то у десни кук. Након 10[-то] недјељнога боловања у главној болници у Верони, дођем као реконвалесцент с још 1.000 момака реконвалесцената к регименти у Куђоне, па оданде до швицарске границе. У Ловену⁵ на Већем језеру (Lago Maggiore) будем с I и II компанијом додијељен бригади Мауерер.

Моја у Италији извршена дјела бише по бригадиру г[нерал] м[ајору] Мауереру у „заповијести” припозната, а и мени лично једним његовим својеручним писмом потврђена. Пошто склопљено би примирје, примих ја и још њих 12 официра у Сондрију⁶ заповијест да одемо к угарској српској војсци, те након 10[-то] дневног марша, преко Трста, стихох у Панчево. Тамо затечем честитога старца бригадира Луксетића (Luxetich) и војводу Шупљикаца⁷ са честитим потпуковником Озвареком (Ozwarek).

Од војводе Шупљикаца добих заповијест да најприје приправим народски устанак (Land sturm) у Јабуци, Глогоњу, Севкерину, Хопову, Баранди и Сакули, што за неколико дана поизвршим. Затим бих определијељен да примим у Црепаји од натпоручника Тодора Лазића III пољски батаљон, који да се тамо био устројио, пак да се сјединим с тадашњим српским пуковником Стефаном Петровићем Книћанином,⁸ који се наодио са својим Србијанцима у Црепаји.

Кад у Црепају стихох, нађох тамо умијесто батаљона тек гомилу нерегуларних људи под командом реченога Лазића. Већина их је била наоружана с вилама, батинама, такозваним копљима, а само мало њих имађаху старе ресервне пушке, без бајонета, неколицина имађаху нешто мало муниције, пушке бијаху већином неупотребљиве, не могаше се с њима пуцати, а пушкара не бијаше да их оправи.

Овај тобожњи батаљон, или боље рећи ова неувјежбана и недисциплинована гомила бијаше намјесто 1.308 само 216 момака, на окупу дакле бијаше само једна компанија.⁹

Пређашњи заповједник те гомиле, Т[одор] Лазић, борио се још прије мога повратка из Италије под Книћанином и његовим Србима против Маџара код Томашевца, а послје свршена боја оде већи дио Лазићевих људи кући тј. у своје штације.

³ Потпоручник.

⁴ Алберт Нужан.

⁵ Односи се на место Laveno-Mombello на језеру Lago Maggiore.

⁶ Сондрио (итал. Sondrio) је град у северној Италији, средиште истоименог округа у оквиру италијанске покрајине Ломбардија.

⁷ Стеван Шупљикац (1786—1848), пуковник аустријске војске, српски војвода 1848. године.

⁸ Стеван Петровић Книћанин (1807/1809—1855), пуковник, војвода, државни саветник, командант добровољаца из Србије током револуције 1848—1849. у Војводини.

⁹ Чета.

Пошто хтједох да имам свој потпуни батаљон то исках од Книћанина и од земаљске пуковничке команде васцијелу своју момчад, пак једнога бар лекара, свећеника, надфурира,¹⁰ пушкарка итд. што припадаху к моме батаљону, и тек с великим трудом могло се све то прикупити. Кад све прикупљено бијаше, почесмо вјежбање све по компанијама, при тадашњем страшном мразу; а ноћу се оправљало оно мало пушкарка што имађасмо.

На удивљење Книћаниново и свих струковњака, бијаше мој батаљон послје 10 дана сасвим извјежбан и справан за бој. Снабдио сам и народњу и ерарску¹¹ касу батаљона са свима требитним¹² благајничким журналијама¹³ и исправама — тако да се право могло рећи да овај батаљон не уступа никојем другом пољском батаљону.

Тек што све то до конца децембра 1848. учињено би, а војвода Шупљикац умрије пријеком смрћу у Панчеву, при пријаму њеколицине оностраних Срба.

На његово мјесто прими, док се не би именовано други војвода, по заповјести тадашњег царског комесара, српског патријарха, а умјесто панчевачког бригадира Луксетића управу цијелога српског корпуса пуковник Мајерхофер¹⁴ (Mayerhofer), који је из Биограда прешао био, гдје бијаше консул.

Наједанпут и изненада доби, послје некога војенога вијећа у Панчеву, пуковник Книћанин заповијест да с његовом српском војском, с мојим батаљоном и с оном једном батеријом, сутрадан тј. 1. јануара 1849, из Црепаје пут Новог Села маршира, и да образује лијево крило српског војеног корпуса који из Панчева наступаше, еда би се на сусрет изашло мађарској војсци ђенерала Киша,¹⁵ која из Вршца преко Петрова Села долазише. Ја с мојим батаљоном бијех скрајње лијево крило.

Тек што сам свој батаљон и мени придружену батерију како ваља у пољу намјестио био, опазим да је наша згодно смјештена предводница одмах иза првога насртаја мађарске предводнице, узмицати, а послје и бјежати стала, те војску што за њоме стојаше са собом потегла, а уз њу пристане и војска Книћанинова (Србијанци); тако останем ја са својим батаљоном, с два 6-фунташа и 3-фунташа, сам на бојишту.

Пошто моја четири топа не имађаху више муниције до за 20 метакка, а пошто се поред тога и њихова послуга састојала од наимљених Турака и Цигана, то одмах одлучим да се под заштитом батерије одступање дадем, те тако не само своје него и одступање цијелога корпуса маскирам.

¹⁰ Фурир — војнички писар, подофицир који надгледа намирнице и брине се за преноћиште војске.

¹¹ Државну.

¹² Потребним.

¹³ Дневницама.

¹⁴ Фердинанд фон Гринбил Мајерхофер /Ferdinand von Grünbühel Mayerhofer/ (1798—1869), аустријски генерал — мајор, генерални конзул у Београду.

¹⁵ Ерне Киш, генерал.

У томе критичноме тренутку заповједих да батерија сад више не пуца на непријатељску батерију и коњицу, него на пјешадију која за овом наваљиваше. Мој батаљон, који бијаше постројен у три дивизијоне масе, заустави се; непријатељ сад се тргне и обустави наступање, а пошто не знадијаше како је у нашем корпусу, то концентрује ватру из свих својих топова на мене; ја се тим тренутком, а и већ насталом помрачином послужим, те потегнем своје дивизијоне масе на узбрдицу (*rideau*), која је била за мојим леђима а једно 500 корака удаљена од нас; тамо намјестим своје топове, а под њиховом заштитом продужим одступање до мјеста Францфелда,¹⁶ пак онда дам уречени знак, те се моји топови у великом касу мени придруже.

Тек што се моја батерија уклонила, појаве се на узвишици коњичке патроле¹⁷ које дозову своје батерије. Батерије нас и село гранатама обасипаше, а село се запали. Ја с 2. и 3. дивизијом сретно прођем кроз горуће мјесто; 1. дивизија под командом натпоручника Лазића и ађутанат пуковника Книћанина, Миливоје Петровић,¹⁸ изгубише се. Сумраком се користећи, стигнем касно ноћу на Наделу¹⁹ код Панчева, на Црепајски мост, гдје затечем цијели српски војни корпус, па и изгубљеног натпоручника Лазића с 1. дивизијом и с мојом батеријом, а исто и Книћанина.

Тек што сам сιο, ето стигне из вароши Панчева, која на сахат далеко за нашим леђима бијаше, један побочник²⁰ на саоницама, јављајући Книћанину да по усменој заповјести корскога²¹ заповједника одмах с њиме у Панчево иде на ратно вијеће.

Книћанин, хотећи се одазвати заповијести, преда мени команду цијеле војске. Али пошто сам још отприје опазио непослушност натпоручника Лазића и побочника Петровића, кано и заповједника Петроварадинскога батаљона, капетана Мих[аила] Јовановића,²² који ни самога Книћанина није хтио слушати, а пошто поред тога и капетан Шарић,²³ заповједник Српско-банатског батаљона, старији од мене бијаше — то се не примим команде, већ свјетовах Книћанина да у овоме критичноме тренутку не оставља војску, него да заиште да се ратно вијеће на очи непријатеља, који се услијед настале ноћи примирио, ту на Надели одржи. Книћанин послуша мој савјет, те тако након једва једног сахата дође корски заповједник пуковник Мајерхофер.

Посиједасмо око ватре, те отпоче вијећање. Пуковник Мајерхофер предочи нам данашње неуредно одступање, и изјави мишљење да се и у

¹⁶ Данашње Качарево.

¹⁷ Патроле.

¹⁸ Миливоје Петровић Блазнавац (1824—1873), управник Тополивнице, министар војни, први намесник 1868—1872, председник Министарског савета. У овом периоду ађутант војводе Книћанина.

¹⁹ Речица Надел тече од Ковачице кроз јужне крајеве Јужнобанатског округа до ушћа код Панчева.

²⁰ Офицер који служи код неког вишег старешине.

²¹ Велика војна јединица састављена од неколико дивизија, корпус. Кор се обично састоји од 2—3 војне дивизије.

²² Михајло Михл Јовановић (1815—1849), граничарски капетан, народни мајор.

²³ Филип Шарић.

будуће против добро наоружаног непријатеља нећемо одржати моћи, те предложи да се повучемо или у Земун, или дуж Дунава пут Базјаша, а оданде пут Велике Влашке.

Овај предлог одобрише необуздани капетан Михл Јовановић и храбри честити ђенералштапски натпоручник Јован Стефановић;²⁴ кад мене упиташе, одговорих да је то против свих тактичких регула: једно, да је Панчево већим дијелом већ опшанчено и за одбрану што боље удешено; друго, да би варош и њезини добри и честити становници без икоје одбране непријатељу допали; треће, да лед на Дунаву пријелаз у Земун спречава; четврто, да би нас — ако одступамо дуж Дунава, у вишедневним убрзаним маршовима — при насталим страшним мразовима и при оскудици у храни, тим прије одсјекли, е је [sic!] Бијела Црква близу Базјаша већ од Мацара запремљена, а и Бјелоцркванци нијесу добро расположени према царевцима.

Мајерхофер ђипи осорно на мене па рече: ваљда сте вољни сами непријатеља зауставити, зар нијесте видјели да су данас сви у највећем нeredу испред непријатеља побјегли, ја ваш глас (votum) не примам.

Ја негодујући одвратим, нека мене не броји у бјегунце, јер сам једино ја привриједио да се то неуредно одступање уредно заклони. Он то припозна, али додаде: „сутра ипак нећете моћи одољети непријатељу пред Панчевом”.

Ја га изнова понудим да мој савјет усвоји, и замолим га да се само на храну за овај мах постара, а сутрашњи дан нека остане Богу и нашој одбрани.

На ово ми Мајерхофер већ ништа не одговори, него пријеђе на пуковника Книћанина.

Книћанин, не разумијевајући њемачки, даде си од бившега адвоката Зубана,²⁵ који служаше као војевода у оностраној српској војсци, превести на српски језик цијели разговор мој и Мајерхоферов, пак замоли да се изјави пуковнику Мајерхоферу да он (Книћанин) није кукавица да остави Панчево непријатељу без одбране, а да је овамо прешао да Аустрију и српски народ брани; дакле дајте хране, а Панчево ће се сутра бранити, како капетан Косанић рече. И Зубан буде упитан, те и он се, као и ја и Книћанин, изјави за одбрану.

Пошто се иза тога Мајерхофер с великим негодовањем у Панчево одвезао, нареди Книћанин, по моме савјету, да вас корпус пут Панчева пође, заостављајући само неколицину најскрајнијих стража, које ће стражарске ватре подржавати.

Још исте ноћи запосједнемо главне улазе и редуте.²⁶ Кад се војска јелом прихватила, па послије покојем и сном добро одморила била, осване јутро.

²⁴ Јован Стефановић Виловски (1821—1902), мајор, хидролог.

²⁵ Лазар Зубан (1795—1850), члан Апелационог суда, секретар Совјета, државни саветник, српски капућехаја у Цариграду, члан Друштва српске словесности. Учествовао је у превођењу Наполеоновог законика. Пријатељ Вука Караџића, преводилац и сарадник бројних листова.

²⁶ Затворено утврђење окружено насипом и ровом.

Ја и пуковник Книћанин распоредимо батерије и војску према полагају и земљишту, како је гдје требало. Тек што то свршили бијасмо, доведе се на каруцама пуковник Мајерхофер са својим побочним капетаном Јевђенијем Јаношем;²⁷ недалеко од мене застане, призове ме к себи, па изјави да му се особито допада моје јучерашње држање и моја присебност при одступању, и то тим више е ја трипут по ађутанту пуковника Книћанина, по Миливоју, позиван бијах на убрзано одступање с осталом војском, а ја ипак не одступах, услијед чега непријатељ у своме напредовању задржан би, а наша главна војска доби времена да одступа, те тако корпус и његових 40 топова ја спасох.

Пошто се пуковник Мајерхофер напред одвезао, дође Книћанин с његовим побочником Миливојем па ми рече, да је већ запосједнуо сјеверну ивицу (lisière) вароши према Јабуци; ја га упитам коме је повјерио купирану²⁸ чест²⁹ тј. винограде дуж Тамиша? — „Никоме!”, одврати. На то рекнем: „онда смо изгубљени, јер само оданде може непријатељ у варош улећи — вратите се брзо, па запосједните то земљиште са што више војске”.

Он одмах одјезди онамо, и увјери се да добро казивах и свјетовах. У томе већ наступаху у колонама Маџари уз Јабучки друм како би пријатељска им мјеста Јабuku и Глогоњ за леђима, а Францфелд по лијевом боку као заклон имали.

Одједном дојезди Книћанин у великом трку к мени, па заповједи да њеку сходну чест мога батаљона узмем те да сам онамо пођем. Пошто одаберем 4. и 5. компанију упутим се к виноградима; успут затечем један Книћанинов 18-фунташки топ без потпоре, те оставим ту за заштити половину компаније.

Тек што сам се са 1 1/2 компаније у виноградима појавио и војску размјестио био, опазим редовни маџарски батаљон (његда: Маријашија) како се као предводница крадом кроз жбуновита поља прикључује.

Моја војска све донде није смјела пуцати док сам не бих дао знак. Док онај батаљон крадимике против нас наступаше, донде се и маџарски корпус развио по отвореној ледини и отпочео бомбардање вароши.

Чим нам се маџарски батаљон на пушкет приближио, дам знак за паљбу, а Маџари одмах се одазваше. Ма да нас је мало с пушкама на оружаних било, а њеки само српске пиштоље имађаху, ипак успјесмо одмах с почетка и устријелисмо једнога маџарскога поручника, њеколико подофицира и чаркаша.³⁰ Чим ово постигосмо, ударисмо колико са горњих винограда, толико и из Тамишке долине на јуриш, наступисмо и потисносмо цијели непријатељски батаљон.

При томе заробисмо њеколицину и загрозисмо десном крилу непријатељскога корпуса који је с тим више у тјескоби био, е иза мјеста гдје се маџарски корпус постројио, бијаху ископали граничари још прије тога дубок и широк јарак, сахат хода дуг, дуж свега земљишта Панчевач-

²⁷ Евгеније (Јене) Јанош.

²⁸ Прекривен неравнинама, испресецан.

²⁹ Честар, густа, тешко проходна млада, ниска шума, густиш.

³⁰ Војник у предњој бојној линији који почиње пушкарање, чаркар.

ког, од Јабучкога друма па до моста на Надели (Црепајски мост). Цијели је маџарски корпус могао одступати једино кроз пролаз (defilé) који се отварао између редута — саграђеног на Јабучком друму, а од Панчева врло далеко, уз који приањаху виногради које брањах — и вароши Панчева.

Узајамна артиљеријска ватра поста све жешћа, а њеке куће у Панчеву ужегоше се.

Кад разабра маџарски заповједник да му је десно крило сузбијено и да се у бјегство дало, а видећи опасност и за леђима због онога редута — он нареди опћи одступ. У тај мах излетоше Србијанци из Панчева и насрну на Маџаре са чела, а ја успијем да их спопадем по боку са мојим малим одредом — то доведе вас корпус у неред, па исти се растури на све стране: њеки дијелови ударе на Дунав, на Јабуку, Црепају и Францфелд, а њеки дијелови бјегаху чак преко Баваништа. Бјегунци се послужише колима што их из граничарских села са собом довели бијаху, те тако побјегоше још исту ноћ са смрзлим носовима и ушима до Великог Бечкереча, Вршца и Бијеле Цркве. За њима је у потјеру пошао био пуковник Книћанин са својим Србијанцима и са шест топова.

Ми пођосмо напријед, пак остадосмо преко ноћи у Францфелду. Сутрадан тј. 3. јануара 1849. будемо поразмјештани по сусједним селима за кантонирање.³¹

У Црепаји, гдје ја с пуковником Книћанином кантонирах, остадосмо до 5. јануара у јутру, онда морадосмо у Уздин поћи, гдје останемо до 17. јануара.

18. јануара добисмо заповијест да пођемо у Сентмихаљ.³²

19. јануара пођемо даље на Вршац, куд се имао концентровати већи дио српскога војенога корпуса. Пуковник Книћанин са својима Србијанцима остави ме у 6 сахата ујутро па пође са својом на кола смештеном војском на Зичидорф (Zichydorf),³³ да потражи непријатеља, мени пак заповједи да му браним десни бок, и да преко Сентјаноша³⁴ и преко врло ломнога рита на Вршац марширам, гдје ћу се и с њим онда сјединити.

Идући са својим 9. батаљоном на Вршац стаде се опажати у војсци глад и умор; на пђ сахата пред мјестом опредјељења опазим да се наш војени корпус (и пуковник Книћанин) постројио у некој равници испод узбрдице (rideau) на којој непријатељ бијаше заузео изврстан положај. Топовска палба бијаше већ отпочела на обје стране.

Непријатељ се бијаше постројио сјеверно од Вршца, према Моравици. Не домишљајући се много, похитам убрзаним кораком³⁵ на наше лијево крило које у опасности бијаше; кад се примакох на једно 300 корака Книћаниновим Србима, тад већ јуришаху Маџари у збијеним колонама

³¹ Размештати војску по приватним кућама.

³² Szent-Mihaly, данашње Локве.

³³ Данашње Пландиште.

³⁴ Данашње Барице код Вршца.

³⁵ У оригиналу пише: кроком.

на Србе, који у своме расутом бојном распореду не бијаху никако дорасли да одоле жестоком удару.

Пуковник Книћанин стајаше код једног 18-фунташкога топа, са српским топцијом Рапом, који се у Русији добро извјежбао био. Книћанин покушаваше да с тим јендитим топом задржи Мацаре што јуришаху, а да заустави одступање своје војске. Он (Книћанин) се са тим топом тако изоловао да већ не бијаше више од 300 корака удаљен од нападача.

Чим приспијем са својим батаљоном на лијево крило — гдје стојаше ништа не чинећи 4. Њемачко-банатски батаљон са капетаном Клинггером — опази ме Книћанин и пошаље до мене ђенералштапског натпоручника Ј. Стефановића, који поред њега стајаше, позивајући ме да нападнем непријатеља по десноме боку од његове 1.500 момака јаке јуришке колоне, те да Книћанина тиме спасем.

Одмах постројим свој батаљон у јуришке колоне; половина 1. компаније (Перлеске) под командом натпоручника Тодора Лазића образује чаркашку линију, дуга половина пак и цијела 2. и 3. компанија образују јуришке колоне; остатак батаљона под командом капетана Виће Атанацковића оста постројен у јуришке колоне у резерви.

Са првом половином батаљона и са два 6-фунташа топа пођох на сусрет огромним непријатељским јуришким колонама, под прежестоким огњем непријатељских топова и хаубица.

18-фунташки топ пуковника Книћанина анфилирао³⁶ је непријатеља, а ја га нападох по десноме боку; непријатељ се нађе на пријекрст у ватри, па ма да храбри мацарски заповједници викаху „напријед”, нагну војници одједном назад.

Ја дозовем своју резерву, постројим убрзо три масе; дозовем и 18-фунташки топ, од чије запреге два коња већ погинула бијаху — те напустим са својом војском и с два 6-фунташа према десноме крилу непријатељскога положаја. Међутим, поврати се наша војска, која већ одступаше, те загрози са свих страна непријатељској главној позицији, а пошто се ноћ почела хватати, то не преоста непријатељу, који већ на свима тачкама сузбијен бијаше, друго, до да се помоћу сеоских кола, која у резерви стојаху, у дивљем бјегству у Моравицу склони.

Пуковник Книћанин, храбри (познат са свога човјекољубља и поштован) даде се са 6 пољских топова у потјеру за бјежућим непријатељем, те се тек око 10 сахата увече к нама поврати.

При повратку изрече му корски заповједник ђенерал Тодоровић³⁷ и пуковник Мајерхофер најтоплију захвалност, с ријечима: „господине пуковниче Книћанине, примите од нас за храбро и смотрено сузбијање непријатеља претоплу и пресаучесну захвалност; и будите увјерени да ћемо ово данашње сјајно сузбијање непријатеља обзнанити његовом величанству цару, додавајући, да сте једино Ви са својом храбром и мудро управом подређене Вам војске побједу одлучили”.

Книћанин на то не одговори ништа, него се окрете неколико пута, док мене не смотри, онда ме призове пред окупљену господу, па рече

³⁶ Тући топовима по дужини, с бока.

ђенералу Тодоровићу и пуковнику Мајерхоферу: „господо моја, хвалу никако не примам, него сви ми што овдје стојимо имамо једино да благодаримо овоме капетану Косанићу на сјајној побједи што је добио, а без њега изгубили бисмо све наше топове, а по свој прилици са-стали бисмо се под окриљем ноћи тек у Панчеву; аколи за кога, господо моја, што чинити мислите, чините то само за овога капетана”.

Затим дођоше изасланици из Вршца и позваше нас онамо, увјеравајући да нико од непријатеља тамо заостао није. Све улегне у Вршац, само ја са својим батаљоном морах варош и корпус обезбиједити предстражама. Те страхаота хладне ноћи окријепише Вршчани вином и јестивом мој на предстражама стојећи храбри, гладни и сасвим уморни батаљон. Под јутро будем одмијењен с другим батаљоном, и на одмор одређен.

Послије афере тј. у суботу, на дан погребља погинулих, купи Книћанин гојна вола, и нареди да се читав на ражњу испече на самоме побједишту; па да га онда лијепо окићена, уз бурад вина и с музиком коју је сам Книћанин наимио био, даде пред мој стан довести, и међу момке мога храброга батаљона пораздијелити.

У недјељу се држало благодарјење (Tedeum), пуковник Книћанин опет наими музику, те ја пођох уза звуке музике са својим батаљоном, а с пуковником Книћанином на челу, који се био одјенуо у пурпур, злато и сребро, пред Саборну цркву, гдје већ остала војска постројена бијаше.

По свршеној црквеној паради буде цијели официрски лик од српскога дијецезана, епископа Поповића,³⁸ на објед позван. Том приликом мени повјерљиво рече мој друг из младости и тадашњи корски побочник, капетан Јевђеније Јанош, да бих у одасланом извјештају Њег[овом] величанству цару Францу Јосифу препоручен на одликовање ради моје свуда посвједочене обазривости и храбрости, и рад мога сретно извршеног одлучивања бојева.

Послије ручка добих заповијест да са својим батаљоном и са четири топа пођем на Бијелу Цркву.

Маџарски батаљон који је стојао за вријеме битке у Бијелој цркви, оставио је скупа с топовима ноћу варош и повукао се у једно мјесто* између Бијеле Цркве и Влајковца. Добих заповијест, за случај ако би се Бијела Црква опирала, да варош бомбардујем, и да је још исте ноћи на јуриш заузем.

Око 8 сахата увече стигох са својим одредом пред Бијелу Цркву. Зауоставих се на вису у виноградима при некоме шанцу који бијаше непо-сједнут. Одмах затим предсретне ме са буктињама снабдевена депутација од Влаха и Нијемаца (који су прије више мјесеца једно двјеста бјелоцркванских српских грађана, под окриљем једнога маџарскога батаљона, дијелом на нечовјечан начин поубијали, а дијелом као дивље звијери по кућама иу по улици пушкарали).

³⁷ Кузман Тодоровић, врховни командант српске војске 1849. године.

³⁸ Стефан Поповић (1843—1840), епископ вршачки.

* У пријепису што га имам стоји Hatzfeld, али то мора да је погрешка — биће вальда Lagerdorf.

Депутација ме мољаше да њих и њихове куће поштедим, да признају да су погријешили, али да се сада под моју заштиту стављају.

Ја узех све мјере опрезности и задржах цијелу депутацију као таоце, те онда улегнем у варош, која бијаше сјајно расвијетљена и белим заставама начичкана. Своје топове намјестим код римске цркве, па, расположивши мјере за безбједност, размјестим своје чете по неколиким кућама тамо близу.

Сутрадан (у понедељак) доби корпус од земаљскога заповједника барона Рукавине³⁹ заповијест, да на Арад пође.

Пуковник Книћанин доби заповијест да са својим Србијанцима на Сегедин маршира, али он се у томе супротиви пуковнику Мајерхоферу, па и саме корског заповједнику Тодоровићу, изјављујући да ће он само онда на Сегедин поћи, ако ја са својим батаљоном у Бечкереку** њему се придружим, те стога заиште од мене одмијене. Книћанин мољаше и тадашњег царскога комесара, српскога патријарха Јосифа Рајачића, да мене натраг позову из Бијеле Цркве, што трећег дана и буде.

Међутим, био сам сасма разоружао варош Бијелу Цркву, и прикупљено оружје — пошто сам свој батаљон опремио био — дослао корској команди. Одмијенио ме српско-банатски батаљон од четири компаније, који стојаше у опшанченом околу у Локви. Ја одмарширам у Бечкерек, гдје се саставим с пуковником Книћанином, који ме тамо чекаше. Затим пођемо на Сегедин, гдје се Маџари сконцентроваше, па узмемо свој тabor у мјесту Стара Беба.

Мало пред наш долазак, испале један одред оне у Сегедину стојеће војске од 40.000 момака, и удари под водством маџарских ђенерала Баћањије⁴⁰ и Хадига⁴¹ на српско село Сириг, које је четврт сахата од Сегедина удаљено; ту Маџари искасапе мирне српске породице, дјевојке и младе жене поведу, спале цркву и српску чест⁴² села, а тамошње маџарске породице поведу са собом у Сегедин.

Кад се у Старој Беби што боље опкопасмо, стиже, пошто се град Арад од опсаде ослободио, и цијели војени корпус са Тодоровићем и Мајерхофером, који узму главни стан у Турској Кањижи.*** У исто доба стигне и ђенералштапски потпуковник Херди (Herdy),⁴³ који од хрватске војске к нама би дослан.

Већ други дан затим добих заповијест да се одвојим од Книћанина са 3. и 4. батаљоном, па да посједнем Сириг и Деску, а сваких 48 сахата да један батаљон са другим смијенити дадем.

Наређено би да од Сирига двије компаније и у Сентиван**** одашиљем.

³⁹ Ђуро Рукавина.

** Биће то Мали Бечкерек код Темишвара.

⁴⁰ Казмер Баћањи, гроф, велики жупан, министар сигурности и иностраних послова.

⁴¹ Густав Хадига, гроф, пуковник.

⁴² Део.

*** Нова Кањижа. [Данас Нови Кнежевац — П. К.].

⁴³ Јожеф Херди.

**** Биће то Нови Сентиван.

Моја два батаљона била су тако раскомадана, да ниједан дио другога није могао подупријети, е једно одјељење од другога више од 3/4 миље удаљено бијаше. Разабрах да и остали батаљони исто тако раскомадани бијаду, мада супрот себе имајасмо пет пута јачега непријатеља.

Батаљони бијаху размјештени у Старој Кањижи,⁴⁴ Оросламошу,⁴⁵ Ђали, Беби, у Новој Кањижи и Сомбору***** итд. тако да је требало више сахата за да се прискочи нападнутим предњим батаљонима тј. толико времена, да међутим нападнути батаљони потрвени буду.

Док ја са својим 3. батаљоном у Сиригу стојох, дође к мени потпуковник Херди и рече: „јели, не треба нам више Србијанац Книћанин и његови људи”, на што му одвратим да нас је Книћанин досад одлично послужио, и да нам је тај храбри, врло опрезни и праведни странац, са својим помним и обазривим људима пријекко потребан, те да је упутно задржати га. Херди срдито од мене оде.

Други дан ујутру добих заповијест да отправим официра ка Книћанину, да од њега узме топове и муницију, те да све то у главни стан одвезе.

Затим се Книћанин са својим људима укрца у лађе и пође низ Тису у Биоград.

У својој дислокацији растурен, а ослабљен полазом Книћаниновим, помишљах на катастрофу којој на сусрет идемо, ако нас непријатељ с концентрованом силом нападне.

Утом добијем слиједеће ноћи незаслужено грозан укор. Приговарало ми се да сам говорио против наредба командујућега ђенерала Руковине, а обзнанило ми се да ћу у будуће за сличан прекршај бити узет под војеносудски поступак.

Бијох потпуно свјестан своје невиности, и ништа нијесам знао за наредбе командујућега ђенерала. Уз то би ми саопћено да ће њеки у Италији ново-авансовани мајор Ђорђе Павелић мој 3^{њи}, мајор Кулман мој 4^{ти}, а мајор Мазут ново-устројени 5^{ти} батаљон преузети; ја пак, као бивши батаљонски заповједник, да добијам 1^{ву} компанију мога 3^{ег} батаљона — пошто сам се до сада ради кратковидости послуживао наочарима и пошто сам ради тјелесних недуга⁴⁶ вавијек на колима ходио!

Моја вјерна преданост и моје пожртвовање за своју отаџбину и свога цара зло бише награђени. Овај незаслужени поступак спрам мене толико ме је учвијелио да сам се намах болесним и за умировљење пријавио. Батаљон смјеста предам капетану Вићи Атанацковићу и пођем у главни стан у Турску Кањижу.

Што слушах, то се и деси; батаљон за батаљоном буде од концентрованих Маџара нападнут, и — бивши без потпоре — сатрвен. Вас српски корпус буде потиснут до у Њемачко-банатску граничарску регименту, уз велике губитке; и мораде се најзад бјегством преко Дунава дијелом у Србију, а дијелом у Сријем (Земун) спасти.

⁴⁴ Данашња Кањижа.

⁴⁵ Данашње Банатско Аранђелово.

***** Биће то Мали Сомбор крај Мориша.

⁴⁶ Физички недостатак.

Послије овога пораза понаглим у Баваниште, гдје сам био наслиједио кућу родитељску и гдје ми породица стојаше; узнем своју породицу и преселимо се с нешто мало својих ствари у Смедерево (Србија). Сам се пак смјеста вратим у Панчево, гдје ме већ чекаше заповијест пуковника Мајерхофера да преузем земаљску пуковнијску команду од умировљеног капетана Чавошког, па да с пуковнијском канцеларијом пребјегнем к њему у Земун. Као наступни пензиониста и болесник противих се примити пуковнијску команду, те Чавошки и надаље остане, а ја одем к својој породици у Смедерево.

Мало касније добијем заповијест да опет у Земун дођем, гдје будем улијед превисоке одлуке по царском комесару, српском патријарху Рајачићу, декорисан редом Гвоздене круне III степена, а то у присутности заповједника 7^{ог} дистрикта, пуковника Мајерхофера, многих штапских и надофицира и чиновника.

Том приликом будем у име Његова Величанства од комесара, дистриктог заповједника и свих присутних лица врло ласкаво предусретен; рекоше ми да сам за овога рата, с војском слабо наоружаном — с мојим батаљоном — против посве добро опремљена непријатеља онолико извршио, што у великој војсци заповједник са 10.000 момака једва би учинити могао; и да ће ми с обзиром на моје заслуге у будуће захвални бити и сјетити се не само мене, већ и моје дјече.

Истом приликом буде ми велики објед приређен, и ту падоше многе наздравице.

Сутрадан вратих се преко Биограда к својој породици у Смедерево, гдје пребудем од 5. маја до 18. августа 1849, за које вријеме Руси у Угарску упадоше, а Маџари код Вилагоша оружје положише.

Будем квалификован за сасвим инвалидног и предстанем суперарбитрији у Земуну, али ме тадашњи заповједник Јужне армаде, гроф Јелачић, само за полу-инвалида прими.

Кад Маџари Банат оставише, пођем са својом породицом у Баваниште, откуд године 1850. изнова предстанем суперарбитрији у Темишвару, па као сав инвалид умировљен будем.

Зарад васпитања своје дјече био сам принуђен да продам своју кућу у Баваништу и да се преселим у Панчево.

Стара је пословица: Милост и славујев пој, истина, лијепи су, али не трају дуго!

MEMORIES OF CAPTAIN ADAM KOSANIĆ

by

Petar Krestić

Summary

The paper presents the memories of Adam Kosanić, captain in the Austrian army, which are related to the Revolution in 1848—1849, particularly to the war operations in Banat during 1849, as well as to his role in the those turning points for the Serbian nation in Hungary. Special weight to his notes is provided by the fact that are concerned with one of the direct participants, belonging the commanding staff, in the war operations which determined the destiny of the Serbs in the Monarchy for a longer period of time.

Миливој Бешлин

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ТРЕЋЕ КРИЗЕ У ЈУГОСЛОВЕНСКО-СОВЈЕТСКИМ ОДНОСИМА 1968. — поверљива преписка Л. И. Брежњева и Ј. Б. Тита —

САЖЕТАК: Аутор даје кратак преглед југословенско-совјетских односа у послератном периоду, са посебним освртом на Трећу кризу на релацији Београд—Москва, узроковану војном интервенцијом земаља чланица Варшавског уговора на суверену Чехословачку 1968. и оштром југословенском реакцијом на тај чин кршења међународног права. У наставку рада следе интегрални текстови писама совјетског лидера Леонида Брежњева југословенском председнику Титу и Титов одговор Брежњеву.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: југословенско-совјетски односи, Чехословачка, реформски социјализам, „доктрина ограниченог суверенитета”, војна интервенција, 1968, Јосип Броз Тито, Леонид Иљич Брежњев.

Односи социјалистичке Југославије са Совјетским Савезом као хегемоном источног блока, били су несумњиво примарни за југословенску дипломатију, те су због тога представљали и неку врсту личног забрана председника Тита, најделикатнију не само спољнополитичку област у коју је мало коме био дозвољен приступ. Југословенски председник је чак захтевао од амбасадора у Москви да уз редовне извештаје влади и надлежном министарству, у свакој прилици обавештавају и њега лично.¹ Ипак, совјетско-југословенски односи осцилирали су у послератном периоду од дивергенције и сукоба до сарадње и разумевања, а истраживачи су идентификовали три велике кризе на релацији Москва—Београд. Прва ескалација непријатељства десила се преломне 1948. године, Резолуцијом ИБ-а, тешким Стаљиновим оптужбама и нескривеним претњама Титу и КПЈ, те потпуним прекидом односа између две земље.² Ипак,

¹ Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1956/1958*, Beograd 1984, 33; Todor Kuljić, *Tito — sociološkoistorijska studija*, Zrenjanin 2005. 302.

² *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine* (Zbornik radova sa naučnog skupa), Beograd 1999; Vladimir Dedijer, *Izgnubljena bitka J. V. Staljina*, Sarajevo 1969; Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, Zagreb 1990; Radovan Radonjić, *Sukob KPJ s Kominformom*, Zagreb 1979; Бранко Петрановић, Сава Даутовић, *Велика шизма — четрдесетосма*, Подгорица 1999; Edvard Kardelj, *Sećanja — borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944—1957*, Beograd—Ljubljana 1980, 99—137; *Бела књиџа о агресивним постојуцима влада*

упркос великој одлучности и вехементности у отпору Стаљину, Тито је вешто дозирао критику Совјета, страхујући од иреверзибилности и могућег одласка у табор антисовјетизма. Временом побољшани односи са западом, остајали су без алтернативе само до Стаљинове смрти, када ново руководство у Москви показује жељу за превазилажењем антагонизама. Нови совјетски лидер, Никита Хрушчов 1955. је дошао у посету Београду, која је са добрим разлогом у западним изворима интерпретирана као *Каноса* кремаљсог врха, пристао је да стави потпис на „Београдску декларацију”, која је гарантовала различите путеве развоја социјализма, чиме је Југославија изашла као несумњиви морални победник из овог сукоба.³

Односи двеју држава поново се спуштају на најнижу тачку 1958. године. Поводи за прекидање југословенско-совјетске међудржавне и међупартијске сарадње су били, пре свега, одбијање Југославије да потпише Декларацију 12 комунистичких партија у Москви, новембра 1957. којима се фактички оснивао нови Коминформ, под патронатом Кремља, као и усвајање новог Програма СКЈ на Седмом конгресу у Љубљани, априла 1958. године. Одбијање југословенског руководства да приступи новој асоцијацији социјалистичких држава и тиме политику неутралности и несврставања замени фактичким, етапним враћањем у *лаџер*, те, инсистирање новог програма Савеза комуниста на самосталности комунистичких партија у избору властитог пута у социјализам, распршили су све наде Хрушчовљевог руководства да би коначни циљ нормализације односа са Југославијом могао да значи и враћање на стање пре прве кризе у односима две земље 1948. године.⁴ Лавину антијугословенске пропаганде подстицали су и Москва и Пекинг. Основне тезе су биле да је програм СКЈ ревизионистички, антимарксистички, да заговара национални комунизам, те је од Југославије тражено да одустане од њега.⁵ У то време мађарски режим је уз совјетску подршку и упркос раније датим гаранцијама, погубио Имре Нађа, вођу побуне из 1956, под оптужбама које су биле идентичне онима које су упућиване Југославији.⁶ У суштини друга совјетско-југословенска конфронтација имала је истоветан повод као и прва, десет година раније, јер, како сматра Драган Богетић „Титово настојање да самостално руководи земљом никако није могла бити

СССР, Пољске, Чехословачке, Мађарске, Румуније, Буџарске и Албаније према Југославији, Београд, 1951.

³ Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb 1988. 667—734; Radoica Luburić, *Pomirenje Jugoslavije i SSSR 1953—1955, tematska zbirka dokumenata*, Podgorica 1999; Edvard Kardelj, *нав. дело*, 145—149.

⁴ Драган Богетић, „Други југословенско-совјетски сукоб 1958. и концепт активне мирољубиве коегзистенције”, *Историја 20. века*, бр. 2, Београд 2004, 123—141.

⁵ Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Beograd 1976. 183; Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 1999, 380—381; Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1956/1958*, Beograd 1984, 421—461.

⁶ Veljko Mićunović, *нав. дело*, 463—476; Ivan Ivanji, *Mađarska revolucija 1956*, Beograd 2007. 207; Љубодраг Димић, „Јосип Броз, Никита Сергејевич Хрушчов и мађарско питање 1955—1956”, *Токови историје*, 1—4/1998, Београд, 1998, 23—59; Драган Богетић, „Други југословенско-совјетски сукоб 1958. и концепт активне мирољубиве коегзистенције”, 141—145.

опција прихватљива за великодржавну политику совјетске комунистичке олиграфије...”⁷ Совјетско-кинеске супротности, које су убрзо избиле на површину, пацификовале су став земаља совјетског блока према Југославији, те су шездесете године, углавном, протекле у пријатељским односима.

Треће озбиљно антагонизовање југословенско-совјетских односа, било је иницирано војном интервенцијом на Чехословачку, коју су 1968. извели СССР и његови источноевропски сателити. Традиционално прозападно оријентисана и са дугом демократском традицијом, Чехословачка је формално постала члан *лађера* 1948, комбинацијом изборне победе Комунистичке партије и насиља над некомунистичким политичарима. Совјетизација јавног живота у духу стаљинизма, претворила је ову средњеевропску земљу у упориште Варшавског пакта. Процес дестаљинизације,⁸ карактеристичан за скоро све источноевропске земље, Чехословачку је међу последњима захватио и, као и другде, одликовао се неравномерношћу, неуједначеношћу, колебаљивошћу и противречношћу, што је дало незнатне и половичне резултате.⁹ Аутократски курс конзервативног догмате Антоњина Новотног, доживео је коначни крах на јануарском пленуму 1968. сменом Новотног са места првог секретара Комунистичке партије Чехословачке и избором Словака Александра Дубчека за новог партијског лидера.¹⁰ Политички поробљена, културно уназађена и економски девастирана земља, са пуно наде и полета будила се из дводеценијске стагнације, понижења и колективне апатије, а комунистички *либерали* на челу са Дубчеком су предводили овај историјски процес. Демократизација јавног живота, започета у јануару 1968. досегла је зенит на априлском пленуму, када је усвојен *Акциони програм* КПЧ, својеврсна *Magna carta* реформских стремљења Дубчековог руководства, како га је детерминисао Јиржи Валента.¹¹ Овај документ је, пошавши од „чехословачких услова”, и одустајући од „механичког и некритичког” усвајања

⁷ Драган Богетић, „Други југословенско-совјетски сукоб 1958. и концепт активне мирољубиве коегзистенције”, 127.

⁸ Кључни догађај у процесу дестаљинизације био је XX конгрес КПСС из 1956, када је совјетски лидер Никита Хрушчов поднео тзв. тајни реферат у коме је изнео бројне примере насиља, злочина и злоупотребе власти, које је починио његов претходник Стаљин. Реч је о најоштријој и најсвеобухватнијој критици стаљинистичког раздобља, која се могла чути од једног високог совјетског званичника. *Tajni referat N. S. Hruščova*, Zagreb 1970, 17–92; Јуриј Аксјутин, „Хрушчов против Стаљина” у: *Хрушчов: животи и судбина*, (ур. Алексеј Серов), Москва, 1989, 14–18; Михаил Гелер, Александар Некрич, *Ушћија на власти*, Подгорица, 2000, 495–499; Сава Живанов, *Стаљинизам и дестаљинизација*, Нови Сад, 1969, 57.

⁹ Richard J. Crampton, *Eastern Europe in the twentieth century — and after*, London — New York 2006, 319–325; Сава Живанов, *нав. дело*, 1969, 57; Peter Calvocoressi, *Svjetska politika nakon 1945*, Zagreb 2003, 294, 298; Волтер Лакер, *Историја Европе 1945–1992*, Београд 1999, 434–435; Јири Пеликан, *Praško proljeće*, Zagreb 1982.

¹⁰ Званичан став совјетске историографије и десет година након интервенције био је да је избором А. Дубчека превладао „десно опортунистичка” и „антисоцијалистичка” струја у КПЧ, усмерена „против политике Партије и социјалистичког система.” *Большая советская энциклопедија*, т. 29, Москва 1978,³ 152.

¹¹ Jiří Valenta, „Revolutionary Change, Soviet Intervention, and Normalization in East-Central Europe”, *Comparative Politics*, Vol. 16, No. 2, New York, Jan. 1984, 131.

совјетских искустава, прокламовао „наш, чехословачки начин изградње и развоја социјализма” који је подразумевао: демонополизацију улоге Партије у друштвеном животу, укидање цензуре, слободу говора, удруживања, одлазака у иностранство, партиципацију радника у управљању предузећима, обнављање функција тржишта и развијање конкуренције у привреди, коначну и потпуну рехабилитацију свих прогоњених, реорганизацију судства на начелима пуне самосталности, националну равноправност, федерализацију земље, јачање улоге Народне скупштине.¹² Нови курс је задобио плебисцитарну подршку грађана и донео степен слободе и демократије до тада незабележен у било којој социјалистичкој земљи на свету.¹³ Експеримент назван *социјализам са људским ликом*,¹⁴ прашко пролеће или *йрејород* многи истраживачи и сведоци поредили су са совјетском *йерсејројком*, двадесет година пре Горбачова.¹⁵ Ипак, успех реформског социјализма надрастао је по своме значају границе Чехословачке, а привлачност тога подухвата и нове могућности које је наговештавао, није било тешко антиципирати, због чега је изазивао огорчене реакције у већем делу совјетског *лађера*.

Савез комуниста Југославије и председник Тито очекивано су показивали видно интересовање и умерене симпатије за измењену ситуацију у Чехословачкој.¹⁶ „Блиски на моменте свакодневни дипломатски контакти” између званичника две земље превазилазили су оквире уобичајене дипломатске праксе.¹⁷ Југословенска штампа је исцрпно и на моменте ентузијастично пратила чехословачку демократску еволуцију, јер се још једна земља нашла на југословенском путу самоуправног социјализма,

¹² „Резолуција о савременој политичкој ситуацији”, *Чехословачке йерсејкџиве*, Београд 1968, 71—82; Vesna Prga, „Čehoslovačka 1968. — praško proljeće”, *Naše teme*, 33 (1—2), Zagreb 1989, 241—244; Jurij Gustinčić, *Češkoslovaška 1968*, Ljubljana 1969, 31—49; Cyril Baškovič, *ČSSR 1968*, Ljubljana 1983, 47—69; Zdeněk Mlynář, *Mraz dolazi iz Kremļa*, Zagreb 1985, 107—111, 119—120; Љубодраг Димић, „Поглед из Београда на Чехословачку 1968. године”, *Токови историје*, 3—4/2005, Београд 2005, 219; Сава Живанов, *нав. дело*, 83, 91.

¹³ У Москви се на чехословачке напоре у процесу демократизације гледало као на „демагошке паролe” којима су вешто прикривани агресивни напади „десно опортунистичких и антисоцијалистичких” снага, усмерених на рушење социјализма, укидање „водеће улоге радничке класе”, нарушавање савезништва Чехословачке са СССР-ом и другим социјалистичким земљама. Према *Совјејској енциклопедији*, образовани табор „антисоцијалистичких снага” с подршком „империјалистичких кругова на Западу” начинио је широку базу „контрареволуционарног преврата” у циљу „рестаурације буржоаског система”. *Большая советская энциклопедија*, т. 29, Москва 1978,³ 152.

¹⁴ Ова синтагма, често везивана уз догађаје у Чехословачкој 1968, има своју етимологију у Дубчековој реченици: „Све што ми желимо да учинимо, то је да изградимо социјализам који неће изгубити свој људски карактер.” Михаил Гелер, Александар Некрич, *Ушойија на власти*, Подгорица 2000, 582.

¹⁵ Zdeněk Mlynář, „Bilanca politike „prašskog proljeća” dvadeset godina kasnije”, *Naše teme*, 33 (1—2), Zagreb 1989, 208—221; Vaclav Slavík, „Čehoslovačka 1968—1988”, *Naše teme*, 33 (1—2), Zagreb 1989, 222—230; Fransa Fire, *Prošlost jedne iluzije — komunizam u dvadesetom veku*, Beograd 1995, 606—607.

¹⁶ Интензивирање пријатељских односа између две земље било је уочљиво још током 1967. године, приликом посете Новотног Југославији. Љубодраг Димић, „Поглед из Београда на Чехословачку 1968. године”, 212—215.

¹⁷ *Истио*, 206.

као и због чињенице да се спољнополитичка оријентација Чехословачке у бројним питањима приближавала југословенској.¹⁸ Титов краткотрајни боравак у Москви у априлу 1968. и вишедневна посета Прагу, десетак дана пре војне интервенције, јасно су били усмерени на одвраћање совјетске претње и пружање недвосмислене подршке Дубчеку и његовим сарадницима.¹⁹ Због свега тога, упад совјетских тенкова и окупација пријатељске земље, изазвали су у Југославији снажан шок и општу констернацију, упркос претходним проценама руководства да је сукоб Москва—Праг неминован.²⁰ На делу је била примена, наизглед, нове тзв. доктрине ограниченог суверенитета.²¹ Иако је принципе „пролетерског интернационализма” промовисао још Лењин, а Хрушчов интервенционистичку политику СССР-а применио у случају гушења мађарске револуције 1956. године, настанак и примена *доктрине о ограниченој суверенитету* социјалистичких земаља, везује се уз име совјетског лидера Леонида Брежњева и агресије на Чехословачку.²² Темељне поставке ове политике свде се на легализацију дерогирања суверености социјалистичких држава, укључујући и војну силу као њен инструмент, у циљу постизања хегемоније Москве у комунистичком свету, наметањем властитог поли-

¹⁸ Ранко Петковић, *Субјективна историја југословенске дипломатије 1943—1991*, Београд 1995. 49—50; Љубодраг Димић, „Поглед из Београда на Чехословачку 1968. године”, 211.

¹⁹ Југословенски председник посетио је Праг 9—11. августа 1968. године. Руководство и грађани Чехословачке дочекали су Тита с нескривеним одушевљењем. Осим подршке политичком курсу новог вођства КПЧ, југословенски председник је своје домаћине охрабривао на радикалније потезе према опозиционим групама, које су својим деловањем давале повода совјетским критикама ситуације у Чехословачкој. *Политика*, Београд, 10—12. август 1968; *Дневник*, Нови Сад, 10—12. август 1968; Dušan Bilandžić, *нав. дело*, 525—527; Leo Mates, *нав. дело*, 184—187; Љ. Димић, „Поглед из Београда на Чехословачку 1968. године”, 230—231.

²⁰ Насупрот југословенским проценама, да су понашање и реторика Совјета „сигуран знак да ће се ... у Чехословачкој интервенирати”, на западу су били скептични у погледу скоре совјетске инвазије, сматрајући је „веома мало вероватном”. Љ. Димић, „Поглед из Београда на Чехословачку 1968. године”, 219, 221; Jiří Valenta, „The Bureaucratic Politics Paradigm and the Soviet Invasion of Czechoslovakia”, *Political Science Quarterly*, Vol. 94, No. 1, Spring, 1979. 55—56.

²¹ На дан инвазије земаља Варшавског пакта на Чехословачку, 21. августа 1968. водећи совјетски дневни лист, *Правда* је цитирајући државну новинску агенцију, писао: „ТАСС је овлашћен да пренесе, да су се партијски и државни званичници Чехословачке Социјалистичке Републике обратили Совјетском Савезу и другим савезничким земљама с молбом за пружање неодложне помоћи братском чехословачком народу, укључујући и оружану помоћ. Тај позив је инициран опасношћу ... контрареволуционарних снага, које наступају у договору са спољним, социјализму непријатељским силама.” *Правда*, 21. августа 1968. *Хрестоматија по историји Русије с древнијих времена до наших дана*, (сост. А. С. Орлов и др.), Москва 2000, 565.

²² Совјетска војна интервенција у Чехословачкој, није била ново искуство у политичком животу источне Европе, која се у послератном периоду развијала под снажном доминацијом Москве. Наиме, у Мађарској је у јесен 1956. совјетска војска уз бројне жртве угушила широк побуњенички покрет. Види: Петер Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 598—608; Giuseppe Voffa, *Povijest Sovjetskog Saveza*, II, Опатија 1985, 374—375; Волтер Лакер, *Историја Европе 1945—1992*, Београд 1999, 377—380; Михаил Гелер, Александар Некрич, *нав. дело*, 503—509; Ivan Ivanji, *нав. дело*; Добрица Ћосић, „Седам дана у Будимпешти” у: *Нада и акција*, Београд 2000, 31—132.

тичког модела, петрификованог државног социјализма, свим другим земљама, независно од националних специфичности.²³

Југославија се као социјалистичка земља могла наћи на удару ове доктрине, али се совјетском интервенцијом, такође и значајно сужавао маневарски простор реформама у источном *лагеру*, те је очекивано и разумљиво, прва Титова званична реакција била истовремено одлучна и оштра, али и контролисана, јер је уласком трупа Варшавског пакта у Чехословачку 21. августа 1968, како је рекао: „Нарушен, погажен суверенитет једне социјалистичке земље и задат тежак ударац социјалистичким и прогресивним снагама у свијету.”²⁴ На затвореној седници Председништва СКЈ, 21. августа увече, Броз је био још оштрији и о стварним разлозима окупације рекао: „Разлог интервенције није војни него политичко-идеолошки. Њима није Западна Њемачка одједном постала тако страшно опасна, већ је то демократизација унутрашњег живота Чехословачке. Опасни су постали руководиоци који су чврсто ријешили да ликвидирају остатке догматских и других снага у унутрашњем животу и методе које су биле заведене Чехословачкој у низу година послје рата... Иде се за тим да се спријечи такав развитак унутрашњег живота и социјалистичких односа у Чехословачкој и у многима другим земљама.”²⁵ Шеф југословенске дипломатије, Марко Никезић совјетску интервенцију назвао је правим именом — применом силе која је кажњива према Повељи УН и наметањем теорије ограниченог суверенитета читавом социјалистичком свету.²⁶ Тих дана (22. и 24. августа) одржане су масовне демонстрације у Београду и Новом Саду, на којима су се говорници, Мијалко Тодоровић и Мирко Тепавац, пре свих, тешко обрушили на хегемонистичку и агресивну политику СССР-а. Истодобно, југословенска штампа је у својим редовним и ванредним издањима драматично извештавала о ситуацији у Чехословачкој, називајући акт Совјета инвазијом, агресијом, окупацијом...

Доследно, принципијелно и бескомпромисно држање југословенског државног и партијског врха и председника Тита током кризе изазване агресијом земаља Варшавског уговора на суверену Чехословачку 1968, посебно имајући у виду совјетску спремност да користи властиту војну супремацију у Европи, услед америчке дефанзиве због вијетнамског рата, чинило је позицију Југославије ризичнијом, али и престижнијом у свету. Аргументована и непоколебљива одбрана чехословачке независности, помоћ њеним избеглицама, гостопримство делу њене легитимне владе,²⁷ те неподељена емпатија и солидарност констерниране ју-

²³ Станислав Стојановић, *Доктрина ограниченог суверенитета и „аутономни социјализам”*, Београд (без године издања) 3, 5; Сава Живанов, *нав. дело*, 31, 78.

²⁴ *Дневник*, Нови Сад, 22. август 1968. 1.

²⁵ Svetozar Vukmanović Tempo, *Memoari 1966—1969. Neslaganja*, Beograd—Zagreb 1985, 348.

²⁶ Ранко Петковић, *нав. дело*, 50.

²⁷ Др Ота Шик, потпредседник Владе ЧСР, др Јиржи Хајек, министар спољних послова и др Франтишек Власак, министар за народноекономско планирање Чехословачке, на позив југословенског руководства проводили су одмор на јадранској обали, где их је застала вест о совјетској агресији на њихову земљу. О њиховој делатности у Југославији на-

гословенске јавности са жртвом, провоцирали су велико незадовољство Совјетског Савеза, једнако колико и оштра критика совјетског насиља, које је кроз методе проговорило о суштинским карактеристикама система у чије име је наступало, како је приметио Марко Никезић.²⁸ Бранећи принципе мирољубиве коегзистенције, хуманизма, поштовања међународног права, али и право сваке земље на сопствени пут у изградњи социјализма, Југославија је значајно увећала свој престиж у међународним односима, ширећи простор за независније иступање мањих земаља, али и учвршћујући властиту, љубоморно чувану сувереност. Гнев совјетског руководства преточен је најпре у оштар и претећи протест који је Титу прочитао амбасадор Бенедиктов 30. августа 1968, што ће бити први совјетско-југословенски контакт након интервенције. У демаршу совјетске партије и владе, огорчених због „непријатељске и антисовјетске пропагандне кампање у југословенској штампи” стоји и да су југословенски руководиоци подржавали „антисоцијалистичке снаге” и тиме „иступали против СССР”, чиме се Југославија солидарисала са „антисовјетском кампањом” западних сила, те су упозоравали да „одговорност за последице овим од стране СССР ничим изазване кампање која се у Југославији води против Совјетског Савеза пада на југословенску страну” и да се такав став Југославије „мора штетно одразити на совјетско-југословенске односе”.²⁹ Званичан одговор југословенског руководства на ове оптужбе стигао је 11. септембра 1968. У њему се недвосмислено одбацују све оптужбе против Југославије и поново осуђује агресија Варшавског пакта на Чехословачку.³⁰ Како се односи две земље нису поправљали, совјетски вођа је користећи се резултатима насилне пацификације окупираних Чехословачке, средином октобра упутио писмо југословенском председнику. Оштар дискурс кореспонденције двојице лидера, као и хладан тон без елементарних израза љубазности и одсуство било каквог поздрава на крају, речито сведочи о најнижој тачки у односима две земље још од 1958. године.

кон 21. августа 1968. детаљно: Јан Пеликан, „Покушај стварања језгра чехословачке емиграције у Југославији након совјетске окупације Чехословачке у августу 1968. године”, *Токови историје*, 1—2/2007, Београд 2007, стр. 81—106

²⁸ На десетој седници ЦК СКЈ Никезић је говорећи у контексту војне интервенције у Чехословачкој о совјетској политици рекао: „Успех једне погрешне политике нису могла обезбедити прикривена средства. Та политика је морала да се испоји потпуно огољена као политика силе и као увек у моментима кризе у животу друштва, у тој кризи је проговорила суштина ствари: кроз методе проговорила је и права природа и прави циљеви те политике.” *Дневник*, Нови Сад, 27. август 1968. 4.

²⁹ Архив Војводине (АВ), Фонд 334 — Покрајински комитет Савеза комуниста Војводине, „Поверљива и строго поверљива преписка 1968”, „строго поверљиво 38/1968.”, Забелешка о пријему совјетског амбасадора код председника Тита; Миливој Бешлин, „Прилог историји југословенско-совјетских односа”, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 77—78, Нови Сад 2008. стр. 165—187.

³⁰ Више о југословенском одговору на совјетски демарш у фусноти 35.

Документи:³¹

ПИСМО Л. И. БРЕЖЊЕВА ДРУГУ ТИТУ

Председнику СКЈ
другу Јосипу Брозу Титу

Поштовани друже Тито!

У развоју совјетско-југословенских односа у последње време никле су забрињавајуће и опасне појаве. Политбиро ЦК КПСС, забринут због неповољних тенденција, које су се појавиле у односима између СФРЈ и СССР, наложио ми је да Вам се обратим са овим писмом и да отворено изнесем наше гледиште.

У претходном периоду Ви и други југословенски другови често сте подвлачили да је подржавање и јачање добрих односа са Совјетским Савезом један од најважнијих циљева политике СКЈ и СФРЈ и, као што је познато, то је наилазило на повољан одзив и са наше стране. Узајамна тежња за развојем и побољшањем односа почела је доносити видљиве позитивне резултате у успешној економској, културној и политичкој сарадњи између наших земаља и у низу успешних иступања СССР и СФРЈ на међународној арени.³²

Али у последње време као резултат подстицања антисовјетског расположења у Југославији којим се судећи према званичним одлукама службе виши партијски и државни органи СФРЈ, односи међу нашим земаљама нагло су се погоршали.

Корак даље у правцу наглог погоршања односа са Совјетским Савезом, као и са Бугарском, Мађарском, НДР и Пољском учинила је југословенска страна, као што је познато, у августу о.г. када су циљеви интернационалистичке акције пет социјалистичких земаља усмерени на заштиту социјалистичких тековина чехословачког народа, били у СФРЈ неправилно оцењени.³³

³¹ Архив Војводине (АВ), Фонд 334 — Покрајински комитет Савеза комуниста Војводине, „Поверљива и строго поверљива преписка 1968”, „строго поверљиво 1/69”.

³² Мисли се пре свега на догађаје у вези са израелско-арапским сукобом 1967. године. Наиме, Југославија се својом оштром осудом Израела и прекидом дипломатских односа, веома приближила совјетском блоку. Председник Тито је на изненађење многих учествовао на саветовању руководиоца комунистичких партија и влада социјалистичких земаља у Москви, јуна 1967. године, иако је до тада одбијао учешће на сличним скуповима. Овакав његов гест је у делу домаће и међународне јавности оцењен као приближавање Југославије Варшавском пакту и извесно одступање од политике несврставања. Александар Лебл, „Прекид дипломатских односа СФРЈ—Израел 1967. године”, *Токови историје*, 4/2001, Београд, 2001. 39—75; Драган Богетић, „Приближавање Југославије социјалистичком лагеру током арапско-израелског рата 1967. године”, *Токови историје*, бр. 3—4/2008, Београд, 2008. 98—116; Ранко Петковић, *нав. дело*, 48—49.

³³ У ноћи између 20. и 21. августа 1968. трупе пет наведених земаља тенковима су ушле на територију суверене Чехословачке, извршивши тиме њену окупацију. Окупационе војске суочене само са пасивним отпором гневних грађана брзо су продрле до Прага, киднаповале чехословачке лидере на челу са првим секретаром КПЧ Александром Дубчеком, председником Народне скупштине Сврковским и премијером Черњаком, те их одвеле на

У овом писму, свакако, нема потребе да се враћамо на детаљно суштинско разматрање тог питања. Већ је многим од оних који су у прво време неправилно оценили ситуацију сада јасно какву је реалну претњу не само за социјалистичке тековине чехословачког народа, већ и за интересе мира и социјализма у Европи представљало ширење антисоцијалистичких, контрареволуционарних снага у ЧССР.³⁴ Живот и реални ток догађаја што даље, тиме јасније ће разоткривати право значење осујећења империјалистичких планова усмерених на отцепљење Чехословачке од социјалистичке заједнице. Није случајно да су данас управо империјалистичке државе, а пре свега САД и СРН, иступиле као коловође нове антикомунистичке и антисовјетске хистерије, јер су одлучне акције савезничких земаља представљале озбиљан ударац рачуници империјализма. Непријатељима социјализма је јасно да су те акције усмерене на то да се не допусти слабљење социјалистичке заједнице, да се ојача њена безбедност, да се спрече покушаји империјалиста који теже да измене односе снага у Европи на штету социјализма, што би могло довести до нарушавања мира на нашем континенту.

Ми смо дужни да отворено кажемо да негативан став у односу на интернационалистичку акцију савезничких земаља, коју је у свом одговору од 11. септембра о.г. подржао ЦК СКЈ и влада СФРЈ³⁵ и покушај да

територију СССР, где су били подвргнути тортури. Волтер Лакер, *нав. дело*, 440—443; Richard J. Crampton, *нав. дело*, 336—337; Михаил Гелер, Александар Некрич, *нав. дело*, 580—583; Peter Calvocoressi, *нав. дело*, 307—309; Jurij Gustinčič, *Češkoslovaška 1968*, Ljubljana 1969, 73—77.

³⁴ Односи се на отворен процес реформи и демократизације, који је спровођен у блажој форми од јануарског пленума КПЧ 1968. да би се интензивирао од априла, исте године. Ćiril Baškovič, *ČSSR 1968*, Ljubljana, 1983. 11—69; *Чехословачке персјекутиве*, Београд, 1968.

³⁵ Одговор владе СФРЈ и ЦК СКЈ на Изјаву ЦК КПСС и владе СССР од 30. августа 1968. стигао је 11. септембра, а прочитао га је југословенски амбасадор у Москви Добривоје Видић председнику Врховног совјета СССР-а Николају Подгорном. У југословенском одговору се оштро одбацују све совјетске оптужбе на рачун Југославије и изражава „дубока несагласност” са демаршом совјетског руководства од 30. августа 1968. Совјетске оптужбе су оцењене као неистините, увредљиве, забрињавајуће, а уз то и „лишене сваког основа”, због чега је оцењено да се „према СФРЈ настоје поново применити методи и средства који су били јавно осуђени и са совјетске стране и за које смо били уверени да се не могу више поновити...” И овом приликом највиши југословенски органи су изразили најдубље неслагање са агресијом на Чехословачку, јер је „за нас употреба силе као средства за решавање спорова и несугласица у односима између суверених држава увек била неприхватљива, без обзира на циљеве и мотиве којима се таква употреба силе покушава правдати.” Оштро оповргавајући кремљанске оптужбе да се у Југославији води антисовјетска кампања, те износећи чињеницу да су се у југословенским медијима могли чути различити ставови о наведеним догађајима у Чехословачкој, у саопштењу се наводи да „југословенска јавност и овом приликом, као што је увек и чинила, суди о једној акцији на основу њеног стварног карактера и онога што она представља, а не на основу тога ко је спроводи и како се приказују жеље и мотиви носиоца акције.” Најзад, одговарајући најдиректније на темељне поставке *доктрине о ограниченој суверенитету*, највиши југословенски органи су поручивали да „СФРЈ не признаје никоме право да се применом војне интервенције или било каквих облика притиска самовољно меша у унутрашњи развој и послове независне земље.” На крају је поручено да ће се народи Југославије „свим средствима” супротставити сваком угрожавању југословенске суверености, који подразумева и „наш сопствени пут развитака социјалистичког друштва”. Архив Војводине (АВ), Фонд 334 — Покрајински комитет Савеза ко-

се оцрни политика КПСС, Совјетски Савез и друге социјалистичке државе, могу само да штете интересима мира, демократије и социјализма. Ми одлучно одбацујемо сличне покушаје, као покушаје који су лишени било какве основе и желимо да подвучемо да су они у супротности са интересима развоја совјетско-југословенске сарадње.

Сада у Чехословачкој развој добија нови процес — процес нормализације стања. По нашем мишљењу, које деле и чехословачки другови, ситуација захтева да се тај процес свестрано подржи. Такав прилаз стању у Чехословачкој доминирао је и на нашим последњим преговорима са друговима А. Дубчеком, О. Черњиком, Г. Хусаком, који су, као што је познато, захтевали повећање улоге комунистичке партије, појачање борбе са антисоцијалистичким снагама, као и то да средства масовног информисања буду потпуно стављена у службу социјализма, да се партијски и државни органи појачају људима који чврсто стоје на позицијама марксизма-лењинизма и пролетерског интернационализма. Уговор, закључен између владе СССР и владе ЧССР³⁶ о условима привременог боравка совјетске војске на територији Чехословачке ствара добре предуслове за успешан рад чехословачких другова, усмерен на савлађивање последица акција антисоцијалистичких сила и гарантује трајност социјалистичких тековина трудбеника ЧССР.

Сви они којима је стало до интереса социјалистичке Чехословачке са разумевањем и одобравањем дочекују напоре чехословачких другова за нормализацију стања у земљи на тој принципијелној основи. Убеђени смо да би на међународном плану нормализација стања у ЧССР у највећој мери допринела интересима јачања јединства антиимперијалистичких снага.

У вези с тим немогуће је схватити, нити оправдати сталну кампању против Совјетског Савеза и других социјалистичких земаља која у СФРЈ не престаје. У Вашој земљи упоредо са сталним извртањем суштине догађаја у Чехословачкој активно се шире провокативне и неосноване из-

муниста Војводине, „Поверљива и строго поверљива преписка 1968”, „строго поверљиво 38/1968.” Одговор Владе СФРЈ и ЦК СКЈ на Изјаву ЦК КПСС и Владе СССР од 30. августа 1968. године.

³⁶ Након отмице и тортуре киднаповани чехословачки лидери (први секретар КПЧ Александар Дубчек, премијер Олдрих Черњак, председник Народне скупштине Јозеф Смирковски, секретар КПЧ Здењак Млинарж и у међувремену пристигли председник Републике Лудвиг Свобода) су доведени у Москву на разговоре са совјетским руководством, где су натерани на потписивање „Споразума” тј. *sui generis* капитулације, којом легитимни органи Чехословачке *post factum* санкционишу чин агесије и кршења одредаба међународног права од стране СССР. Ова *de facto* капитулација између осталог предвиђа: борбу против контрареволуције, поништавање 14. конгреса КПЧ, избацивање из партијског врха *некорисних* функционера тј. оних који су нелојални окупатору, прихватање окупационих трупа на својој територији, обнављање цензуре, заштиту од гоњења оних који су помагали окупатору, забрану свих партија које нису део Народног фронта, обавезу КПЧ да консултује Совјете у вези са свим важнијим одлукама... Fred H. Eidlín, „*Capitulation, Resistance and the Framework of Normalization: The August 1968. Invasion of Czechoslovakia and the Czechoslovak Response*”, *Journal of Peace Research*, Vol. 18, No. 4, (1981), 322—325; Richard J. Crampton, *нав. дело*, 336—337; Zdeněk Mlynář, *Mraz dolazi iz Kremļa*, Zagreb 1985; Волтер Лакер, *нав. дело*, 440—441; Јуриј Густинчић, *нав. дело*, 75—85; Svetozar Vukmanović Тетро, *нав. дело*, 382—383.

мишљотине о претњи нападом на СФРЈ од стране социјалистичких држава.³⁷ У антисовјетску кампању укључили су се и дипломатски представници СФРЈ у иностранству.³⁸ Чују се позиви да се преиспитају совјетско-југословенски односи, што је и било речено у говору члана Председништва ЦК СКЈ А. Хума од 22. септембра о.г.

У свом одговору на Изјаву ЦК КПСС и совјетске владе, ЦК СКЈ и влада СФРЈ изнели су намеру „да се развијају билатерални односи са СССР који су од интереса за народе обеју земаља и за ствар мира.” У циљу остварења таквих намера са наше стране, разуме се, нема препрека. ЦК КПСС и совјетска влада доследно су иступали и иступају за развој свестране сарадње између СССР и СФРЈ. Али је јасно, да је за то потребна друкчија атмосфера од оне која се сада шири у Југославији. Ви, наравно, схватате да се сада не ради о различитим прилазима теорији и пракси социјализма који су и раније међу нама постојали. Ми говоримо о правцу у коме се развија политика СФРЈ у последње време.

Хтели бисмо да верујемо да је Вама, као и раније стало до сарадње између СССР и СФРЈ, у чије смо успостављање сви ми уложили стрпљење, упорност и велике напоре, и да сте Ви не мање од нас заинтересовани за то да све оно што је позитивно у развоју пријатељских веза наших земаља не буде избрисано због линије коју је Југославија неосновано заузела у последње време. Упоредо с тим, очигледно је да је права брига за јачањем совјетско-југословенских односа неспојива са антисовјетском кампањом која се шири у СФРЈ.

Упућујући ово писмо ми се надамо да ћете Ви правилно оценити мотиве којима је оно диктирано, да ћете одмерити створену ситуацију и да ћете доћи до тога да је неопходно да се спрече различита неодговорна иступања и акције, које озбиљно могу да компликују совјетско-југо-

³⁷ После оружане интервенције снага Варшавског пакта на Чехословачку у Југославији се очекивао „домино ефекат” односно наставак привођења послушности Москви осталих социјалистичких земаља, тј. *примена доктрине ограниченог суверенитета* и на Југославију. До агресије на Чехословачку у највишим командним и обавештајним структурама ЈНА, Варшавски пакт „нису сматрали за потенцијални извор безбедносног угрожавања.” Међутим, то се променило и у Генералштабу ЈНА 25. августа 1968. потписано је строго поверљиво наређење, број 342, којим се дефинишу повишене мере борбене готовости. Суградан је команда ЈРВ и ПВО издала наређење број 472 са детаљним упутствима шта би требало учинити да бе се спремно дочекала потенцијална интервенција. Због жеље да се не провоцирају Совјети, читава акција је била обавијена велом тајне и носила је кодирано име „вежба Авала”. Дугорочна консеквенца кризе у ЧССР била је „промена стратешких процена која су све до краја постојања СФРЈ биле усмерене на разраду две могућности агресије од стране оба блока...” Aleksandar R a d i ć, „Vežba Avala — jugoslovenska odbrana od Varšavskog pakta 1968. godine”, *Istorija 20. veka*, br. 2/2006, Beograd 2006. 87—104.

³⁸ Стални представник Југославије у УН др Антон Вратуша, затражио је да „се све окупационе трупе одмах повуку с територије Чехословачке.” Обраћајући се 23. августа Савету безбедности УН, југословенски амбасадор је рекао да је за његову земљу „неприхватљива доктрина којом се правда страна интервенција на Чехословачку... Никакви принципи социјализма не могу се узети као параван за правдање ове грубе повреде суверенитета једне државе и за окупирање њене територије... Оружане снаге извршиле су инвазију с намером да утичу на правац развика у ЧСР. Оне хоће да лише народ, владу и друга уставна тела Чехословачке неутуђивог права да суверено одлучију о свом развиту.” *Дневник*, Нови Сад, 25. август 1968. 9.

словенске односе, као и да се предузму мере које ће допринети оздрављењу и даљем развоју тих односа.

ГЕНЕРАЛНИ СЕКРЕТАР ЦЕНТРАЛНОГ КОМИТЕТА
КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ СОВЈЕТСКОГ САВЕЗА
Л. БРЕЖЊЕВ

17. октобра 1968. године

* * *

ОДГОВОР ДРУГА ТИТА Л. И. БРЕЖЊЕВУ

Генералном секретару ЦК КПСС
другу Л. И. Брежњеву

Примио сам Ваше писмо од 17. октобра 1968. г. које сте ми упутили у име Политбироа ЦК КПСС. Ваше писмо разматрали су влада СФРЈ, Председништво Савезне скупштине, као и руководећи органи Савеза комуниста Југославије.

У Вашем писму се говори о погоршању југословенско-совјетских односа и износи тврдња да је до тог погоршања у нашим односима дошло због наводне промене политике СФРЈ.

Ми смо, такође, нажалост, били принуђени да констатујемо да је у последње време дошло до погоршања у нашим односима. Чињеница је, међутим, да је то погоршање изазвано променом у совјетској спољној политици што је дошло до изражаја у војној интервенцији СССР и неких других земаља чланица Варшавског уговора против ЧССР и неспремношћу совјетске владе да уважава независан став, који је југословенска влада, на основу принципа којих се доследно држи у својој целокупној политици, заузела према том догађају. За време моје посете са југословенском делегацијом Москви априла ове године чули сте наш став о Чехословачкој, то јест да би војна интервенција имала недогледне штетне последице и да треба разговарати и тражити друга решења.³⁹ Али, Ви нас више нисте консултовали, већ сте предузели корак који не само ми, него и друге комунистичке партије не могу одобрити и који је изазвао негодовање у свету. Није важно шта реакција мисли о томе — очигледно она то врло успешно користи за своје циљеве — важно је оно што мисле прогресивне снаге.⁴⁰ Према томе до таквог нежељеног развоја

³⁹ Југословенски председник на кратко је посетио совјетску престоницу приликом свог пропутовања у повратку из посете Јапану (8—15. априла 1968). Pero Simić, Zvonimir Despot, *Tito — strogo povjerljivo. Arhivski dokumenti*, Zagreb 2010, 232; Leo Mates, *нав. дело*, 1976, 184; Todor Kuljić, *нав. дело*, 323; Dušan Bilandžić, *нав. дело*, 526.

⁴⁰ Мисли се на комунистичке партије најугицајнијих западноевропских држава. У саопштењу италијанске КП између осталог се каже: „Политбиро сматра такву одлуку неод-

у нашим односима није дошло због промене политике југословенске владе или због промене њеног курса у односу на сарадњу са Совјетским Савезом, што би, уосталом, било супротно интересима и нашим дугогодишњим упорним настојањима да што свестраније развијамо сарадњу између наше две земље.

Наш став о догађајима у вези са Чехословачком и њиховим реперкусијама изложен је у низу званичних докумената југословенских уставних и политичких форума. Тај став је изнесен у више разговора и саопштен 11. септембра 1968. године и влади СССР и ЦК КПСС у одговору владе СФРЈ, Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ на изјаву ЦК КПСС и владе СССР од 30. августа 1968. године. Оцењујући данас поменуте догађаје и последице које су они већ изазвали ми смо чврсто уверени да не постоје разлози за промену нашег познатог става. Ради се о нашем начелном гледишту против употребе силе у односима међу државама и против мешања у унутрашње послове независних земаља што представља основну и трајну компоненту наше спољне политике, а исто тако и међународну обавезу свих земаља у погледу очувања мира и безбедности у свету. Сматрамо да је употреба силе у односима међу социјалистичким земаљама утолико штетнија јер наноси тежак ударац стварним интересима социјализма и антиимперијалистичке борбе у свету.

У држању Совјетског Савеза према СФРЈ запажамо у последње време низ појава које не могу а да не забрину и владу и јавност СФРЈ. У званичним средствима јавног информисања Совјетског Савеза и неких других земаља чланица Варшавског уговора, као и преко дипломатских канала и других званичних институција покренута је широка кампања против Југославије.⁴¹ Оваква активност се не ограничава само на осуду југословенског става према војној интервенцији против ЧССР, већ се напада у целини наша спољнополитичка оријентација и активност и наш целокупни социјалистички друштвено-економски и политички систем. У томе видимо облик притиска да се радничка класа и народи Југославије одрекну самосталног пута у својој социјалистичкој изградњи. На међународном плану врше се покушаји дискредитовања политике и улоге СФРЈ, са циљем да се одрекне своје независне спољне политике. Немогуће је а да нас ови поступци не подсети на сличну кампању вођену против наше земље у прошлости која је нанела огромне штете не само међусобним односима наших држава већ и много шире.

говорном и оцењује да је она неспојива са принципима аутономије и независности сваке комунистичке партије и социјалистичке државе.” Руководство КП Француске је уз захтев за евакуацију окупационих трупа, изразило „изненађење и оштро неодобравање” агресије на Чехословачку. КП Велике Британије окарактерисала је војну интервенцију као „потпуно неоправдану”, док је шеф норвешке КП, совјетски акт назвао „једним од најтрагичнијих догађаја који су се икада десили у међународном радничком покрету”. *Дневник*, Нови Сад, 28. август 1968. 2.

⁴¹ У оштром коментару совјетске државне новинске агенције ТАСС од 28. августа 1968. између осталог се каже: „Само скретањем од класних позиција може се објаснити чињеница што за разлику од других комунистичких партија, руководство СКЈ и даље активно подржава ревизионистичке снаге у ЧССР које пактирају са реакцијом. Буржоаске телеграфске агенције приметиле су, не без сарказма, да се позиције Београда у односу на резултате совјетско-чехословачких разговора у потпуности поклапају са позицијама Бона.” *Дневник*, Нови Сад, 29. август 1968. 4.

Ваше писмо, које прелази преко суштинских питања садржаних у одговору владе СФРЈ и Председништва и Извршног комитета ЦК СКЈ од 11. септембра, не можемо а да не сагледамо и оценимо у контексту кампање и притисака који се у последње време врше против наше земље.

Оптужбе да се у Југославији подстиче антисовјетско расположење нису ни на чему засноване и за нас су неприхватљиве. О томе смо јасно изнели наш став у нашем одговору од 11. септембра. Чињеница да Ви у свом писму поново о томе говорите не може бити схваћена другачије него као вид притиска на југословенску независну политику. Неприхватљиво је да се гледишта југословенске владе о појединим конкретним питањима која нису истоветна са гледиштима совјетске владе, проглашавају за антисовјетска и тиме дисквалификују.

Ми желимо да Вам отворено кажемо да одређени ставови и поступци у спољној политици владе Совјетског Савеза, у последње време стварају неизвесност у погледу даљих намера владе Совјетског Савеза према СФР Југославији и да, разумљиво изазивају забринутост народа и владе Југославије. Посебно нас забрињава чињеница да је употреба оружане силе против ЧССР праћена и правдана доктрином о тзв. ограниченом суверенитету, што неминовно садржи у себи настојање да се легализује интервенција и мешање у унутрашње послове других суверених држава.⁴² У званичним изјавама и штампи СССР и неких других земаља чланица Варшавског уговора развија се такође теорија о праву да се споља намећу путеви унутрашњег развитка других земаља. Према томе не ради се о некој измишљеној опасности, како се то у Вашем писму каже, него о опасности која произилази из поменутих „теорија и доктрина” — већ примењених у ЧССР — која су у флагрантној супротности са свим оним што сте Ви донедавно, заједно са нама и многим другима, јавно и званично заступали.

Нажалост морамо констатовати да влада СССР није предузела неопходне мере да отклони сумње у своје намере према Југославији, сумње које су широко распрострањене не само код југословенске већ и код светске јавности.⁴³ Та чињеница не доприноси стварању поверења у односима између две земље.

⁴² Теоријско утемељење нове-старе доктрине совјетског руководства било је обелодањено у московској *Правди* под насловом „Суверенитет и интернационалне обавезе социјалистичких држава.” Аутор чланка, чији су постулати на западу сматрани есенцијом тзв. *Брежњевљево доктрине*, износићи став државног и партијског руководства Совјетског Савеза, тврдио је да свака комунистичка партија сноси одговорност „не само пред својим народом већ и пред свим социјалистичким земљама, пред целим комунистичким покретом... Социјалистичка држава која се налази у систему других држава које чине социјалистичку заједницу, не може занемарити заједничке интересе те заједнице... Комунисти братских земаља, природно, нису могли да допусте да у име апстрактно схваћеног суверенитета социјалистичке државе остану пасивни и гледају како се у земљи одвија антисоцијалистички преврат... Они који говоре о *незаконисности* деловања савезничких социјалистичких држава у Чехословачкој заборављају да у класном друштву не постоји и не може постојати бескласно право... Не може се због формално-правних приговора напуштати класни приступ ствари.” Михаил Гелер, Александар Некрич, *нав. дело*, 582—583, 721.

⁴³ Иако су непосредно након совјетске интервенције на Чехословачку постојале индиције да је и позиција Југославије озбиљно угрожена, „вријеме ће показати да је ова *ta-verick communist country* из цијеле ситуације извукла више користи него штете.” Пребацују-

У Вашем писму се иде тако далеко да се упозорава на могућност да би све оно што је позитивно у развоју пријатељских односа између наших земаља могло да буде доведено у питање уколико Југославија не измени своју политику. Ми то не можемо другачије протумачити него да се даљњи развој односа између наше две земље условљава одступањем Југославије од њене независне политике. Такво условљавање сарадње за нас није прихватљиво и доводи у питање стварну заинтересованост владе СССР за даље развијање југословенско-совјетских односа на досадашњим основама.

Наиме, ми смо сматрали и сматрамо да су сарадња и развијање пријатељских односа могући само на бази поштовања принципа суверености, независности, интегритета и равноправности међу државама. За нас је придржавање начела узајамног поштовања и немешања у унутрашње ствари — из економских, политичких, идеолошких или било којих других разлога — суштинско питање обезбеђења мира и стабилности међународних односа. Полазећи од таквих начела ми смо увек сматрали да су разлике у гледиштима нормална појава у односима међу сувереним државама и да оне не треба да буду сметња пријатељској сарадњи међу њима.

Желимо и овом приликом да подсетимо да су ови принципи садржани у Београдској и Московској декларацији од 1955. и 1956. године које су потписали СФРЈ и СССР, и које су све до ових последњих догађаја потврђиване у сусретима представника наше две земље.⁴⁴ Ови документи представљали су и представљају за нас основу на којој су се до сада успешно развијали наши билатерални односи и на којој се и убудуће може развијати таква успешна сарадња између наше две земље. Због тога не можемо а да се не запитамо зашто се у Вашем писму прећуткују тако значајни документи на којима смо изграђивали наше међусобне односе и да ли они још увек представљају основ на коме је влада СССР спремна да сарађује са социјалистичком Југославијом.

ћи фокус јавности, „вјештим манипулирањем информацијама”, са нагомиланих унутрашњополитичких проблема на одбрану од спољне опасности, политички врх је „насталу еуфорију наставио користити и када је постало јасно да се агресија неће догодити.” Hrvoje Klasić, „Unutrašnjopolitičke i vanjskopolitičke aktivnosti Jugoslavije nakon intervencije Varšavskog pakta u Čehoslovačkoj 1968. godine”, у: 1968 — *четрдесет година после* (Зборник радова), Београд 2008, 544—545.

⁴⁴ У *Београдској декларацији*, коју су 2. јуна 1955. потписали југословенски председник Тито и совјетски премијер Булгањин, стоји да су обе стране сагласне са: тим да „сарадња међу народима” мора почивати на принципима „поштовања суверености, независности, интегритета и равноправности”; прихватањем и признавањем „мирољубиве коегзистенције (...) без обзира на идеолошке разлике и разлике у друштвеном уређењу; придржавањем начела „узајамног поштовања и немешања у унутрашње ствари (...) пошто су питања унутрашњег уређења различитих друштвених система и различитих форми развитка социјализма ствар искључиво народа појединих земаља”; осудом „сваке агресије и сваког покушаја да се наметне политичка и економска доминација другим земљама”, те да свака политика сврставања у војне блокове „подрива поверење међу народима и повећава опасност од рата”. Следеће године потписана *Московска декларација* потврдила је кључне постулате *Београдске декларације*. „Декларација Влада ФНРЈ и СССР о даљим мерама за свестрано унапређење сарадње”, у: Radoica Luburić, *Pomirenje Jugoslavije i SSSR 1953—1955, tematska zbirka dokumenata*, Podgorica 1999, 510—514.

Државно и политичко руководство СФРЈ сматра, као што је изнето и у одговору југословенске стране од 11. септембра 1968. године, да је сарадња између СФРЈ и СССР у току последњих година била узајамно корисна, да — како је то обострано много пута истицано — одражава трајни интерес народа наших земаља и да, истовремено, представља значајан допринос сређивању односа и унапређењу сарадње у Европи, као и допринос ширим интересима безбедности и мира у свету.

Влада СФРЈ сматра да је, уз стриктно поштовање принципа Повеље УН, као и принципа које су обе владе заједнички усвојиле, могуће и потребно развијати сарадњу и пријатељске односе између две земље и поред постојећих значајних разлика и неслагања. Југословенска влада је спремна да на таквим основама пружи свој пуни допринос унапређењу наших међусобних односа.

5. новембар 1968. године

ПРЕДСЕДНИК САВЕЗА
КОМУНИСТА ЈУГОСЛАВИЈЕ
ЈОСИП БРОЗ ТИТО

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE THIRD CRISIS
IN THE YUGOSLAV-SOVIET RELATIONS IN 1968 — CONFIDENTIAL
CORRESPONDENCE OF L. I. BREZHNEV AND J. B. TITO

by

Milivoj Bešlin

Summary

The Soviet-Yugoslav relations varied in the postwar period from divergence and conflict to cooperation and understanding, so the researchers identified three great crises in the relation Moscow—Belgrade. The first escalation of animosity occurred in the decisive 1948 after the Resolution of Informbureau which resulted in the complete break of relations between the two countries. Cause for the second crisis was the Programme of The League of Communists of Yugoslavia adopted at the VII Congress in 1958 which was assessed in the Soviet Union as revisionist and anti-Marxist. Finally, the third serious antagonizing of the Yugoslav-Soviet relations was initiated by the aggression to Czechoslovakia carried out in 1968 by the USSR and its East-European satellites as well as by a sharp Yugoslav reaction to that act of violation of international law and military subdual of a sovereign state. In the atmosphere of sharp reactions of Yugoslav officials and dramatic reporting of the press about the events in Czechoslovakia, the Soviet government sent a sharp protest to the Yugoslav colleagues. After the reply of the Yugoslav top to the Soviets, there followed the correspondence between the two leaders. The second part of this paper contains the integral texts of the letters of the Soviet leader Leonid Brezhnev to the Yugoslav president Tito and Tito's answer to Brezhnev.

Тамара Петрова Стоилова, ВЕЛИЧИЕТО НА ВЛАДАТЕЛИТЕ,
ПЕТЪР I МЕЖДУ ОТРИЦАНИЕТО И ВЪЗТОРГА НА
ЕВРОПЕЙЦИТЕ В КРАЯ НА XVII — ПЪРВАТА ЧЕТВРЪТ
НА XVIII ВЕК, Изследвания и документи 2,
Асоциация Клио — 96, София 2008, 148.

У другој књизи едиције *Изследвания и документи*, коју је, поред других издања, покренуло удружење историчара *Клио — 96*, објављено је дело Тамаре Стоилове, *Величието на владателите, Петър I между отрицанието и възторга на европейците в края на XVII — първата четвърт на XVIII век*. Ауторка је старији научни сарадник Института за историју Бугарске академије наука, и један од најбољих познавалаца нове руске историје, посебно XVIII века. Њена досадашња интересовања односе се, пре свега, на руску владарску и државну идеологију, од успостављања идеје о Москви као Трећем Риму и њеног развоја, до коначног признавања руске државе као равноправне у систему европских великих сила.

Књига је подељена на уводни део, који је за студије ове врсте с разлогом опширнији него што је то уобичајено, затим на њен основни део, у коме су у посебним поглављима дати описи, анализе и коментари мишљења савременика о Петру Великом, и *Закључак (Закључение)*. После *Закључка* следе *Прилози (Приложения)*, који садрже упечатљива запажања савременика тог владара и људи који су, непосредно након његове смрти, живели у време када је Русија посматрана са знатно више поштовања него раније.

У уводном делу, ауторка се кратко осврнула на опште црте садржаја готово свих извештаја западних и средњоевропских путописаца о Русији пре самосталне владавине Петра Великог. У делу света где се почетак новог доба никако није могао мерити Гутенберговим проналаском или великим географским открићима, већ падом Цариграда и доласком новог освајача са истока, Русија је посматрана као мало позната земља, деспотија којој се нису знале чак ни

тачне границе, а чији су владари имали тиранске особине. Уколико се изузме граница са Кримским канатом, а самим тим и Османским царством, у стратешком смислу на њу се мало рачунало. Тамара Петрова Стоилова истиче колике су предрасуде у Европи владале не само према владарској династији Романова, руској држави и војсци, већ и према народу, држаном у готово ропском положају, и са неоправдано генерализованом сликом о општој склоности ка алкохолизму и нераду. Нешто више разумевања и жеље да упознају ту земљу показивали су само путници који су долазили са трговачким намерама. Они су увиђали уређене тргове, обиље и разноврсност производа које та земља нуди, знање Руса да примене многе вештине у њиховој производњи. Такви путници су, међутим, остајали у мањини, а остали нису знали готово ништа ни о руској религиозности, православној вероисповести и бројним храмовима, ни о делима руске уметности попут Рубљова, док им је идеологија Трећег Рима изгледала анахроно.

Одличан познавалац извора различите провенијенције, од којих наративни и епистоларни имају посебан значај, Стоилова се у даљем тексту упустила у њихову анализу, указујући при том да је одрицање права руској држави на значајнији утицај у европским пословима, које је трајало вековима, у току владавине само једног цара прерасло у поштовање према њој као према прворазредној сили. Савременици су, заправо, највише били преокупирани личношћу владара реформатора током његовог живота, што је одредило и хронолошки оквир основног дела књиге.

Увиђајући да су у великом броју случајева сећања и извештаји савременика знатно условљени земљама њиховог порекла и ин-

тересима које су оне имале у односима са Русијом, ауторка их је у књизи тако и разврстала (Нов поглед Европљана према Русији, Немачки аутори о „варварској” Русији, Енглези, Данци, Французи и Холанђани о Русији...) Ту су, такође, и сећања ратних заробљеника, пре свега Швеђана, као и странаца у руској служби, међу којима су значајно место заузимали Немци, Енглези и Шкоти). Тамара Стоилова указује на два преломна тренутка у приступу савременика царевој личности, који су значајно допринели промени става како о њему лично, тако и о руској држави. Први је *Велико посланство*, односно царево путовање на запад 1698—1699, када су у другим државама могли да се ближе и боље упознају с њим. Други, знатно упечатљивији чинилац, биле су руске војничке победе над Шведском, излазак на Балтик и на Азовско море, и бројне реформе које је извршио. Шведски пораз и проглашење Петра I за императора, оставили су снажан утисак у европским престоницама.

Ауторка је пробрала и извршила анализу рукописа управо оних људи који су разумели сву дубину и значај спроведених реформи. Из њих се види да основа владарске идеје о Трећем Риму није нестала, већ је добила конкретну потпору у изграђеној ратној флоти, која до тада није постојала, реформисаној војсци обученој од страних официра који су поставили темељ новог руског официрског кора, и дипломатској активности која се такође развија. Уместо првобитног скептицизма, царева личност у Европи због тога је изазивала и уважавање и интересовање.

У *Прилозима* су наведени одломци запажања неких од познатих европских савременика о Петру Великом, међу којима нарочито треба истаћи солзберијског епископа Барнета, Чарлса Винтворта, хабзбуршког посланика Јохана Корба, а касније и Мон-

тескјеа и Волтера. Изабрани су најзанимљивији делови из њихових рукописа или дела, која су исцрпно анализирана у основном делу књиге.

Књига Тамаре Петрове Стоилове објављена је у време када интерес за историју Русије јача у многим европским историографијама. Међутим, док велики број аутора поставља питање садашње обнове моћи руске државе која се нашла у границама ужим него у време првих наследника Петра Великог, сагледавајући једнострано ову тему само кроз питања из политичке историје, ауторка овог дела има квалитативно другачији приступ, анализирајући на један нов начин царевој личности не само кроз политичку делатност, већ кроз свестране реформе које је спровео, а чији значај су увидели већ његови савременици. У писању ове веома квалитетне синтезе од великог значаја било је одлично познавање руских извора и литературе (ауторка је докторирала на новој историји Русије у Москви), као и свестрано познавање извора и литературе о Русији неруске провенијенције, што јој је омогућило да изврши њихову компаративну анализу. У балканским историографијама дела ове врсте готово да нема, чиме књига *Величието на владателите, Петър I между отрицанието и възторга на европейците в края на XVII — първата четвърт на XVIII век* додатно добија на значају. Писана на бугарском језику, јасно и прегледно, она је лако доступна за коришћење и истраживачима са простора на којима се говоре други словенски језици. Са обиљем података, квалитетним садржајем и експозицијом, књига Тамаре Петрове Стоилове може бити добар путоказ за даљи рад на темама из руске историје у балканским, самим тим и у српској историографији.

Недељко Радосављевић

UDC 327(497.11:497.2),,1878/1886“(049.32)
94(497.11:497.2),,1878/1886“(049.32)

Момир Самарцић, ОД САН СТЕФАНА ДО СЛИВНИЦЕ —
СРБИЈА ПРОТИВ БУГАРСКЕ 1878—1886, Филозофски факултет,
Нови Сад 2008, стр. 346

Држећи се познате максиме Лисјена Февра да је људска историја бескрајно сложена, али не и нескладна, историчар млађе генерације др Момир Самарцић, одлучио је да објасни комплексну суштину односа срп-

ског и бугарског народа у једном од преломних раздобља деветнаестовековног процеса настанка и еманципације њихових националних држава. Монографија *Од Сан Стефана до Сливнице — Србија против Бугарске*

1878—1886, представља делимично измењен текст магистarske тезе одбрањене на Филозофском факултету у Београду 2004, а њен аутор се научној јавности не представља као градитељ система или иноватор, већ преваходно као респектабилни истраживач-хеуристичар српске историографије.

Монографија коју препоручујемо научној јавности, представља темељно промишљено, модерно конципирано историографско дело високе унутрашње кохерентности, које се одликује прегледношћу и јасноћом излагања, непретенциозним стилем, те дужном скрупулозношћу у извођењу коначних судова, којима је аутор показао високо изражену интерпретативну способност тумачења историјских чињеница, појава и процеса у којима није увек било сасвим јасно где се спољна политика трансонује на унутрашњу и обрнуто. Полазећи од прекретне 1878. године Санстефанског мира и Берлинског конгреса, као вододелнице у српско-бугарским односима, Самарцић је посматрану монографију, саздану на широкој изворној основи, сегментирао и концептуално уобличио у четири велика тематско-хронолошка круга: *Против Сан Стефана, Време опрезне сарадње (1879—1883), У сенци емигрантског ишћања (1883—1885) и Ка очекиваном*, од којих је сваки унутар себе прецизно, зналачки и логично структурисан на мање проблемске целине.

Искуство ратова 1876—1878. и незадовољство услед покушаја стварања Санстефанске Бугарске, велике словенске државе у суседству, праћено истовременим руским одбијањем задовољења територијалних претензија Србије, поставили су у српским владајућим круговима основ сумњи и неповерењу у руско савезништво, као иницијалној тачки предстојећег окретања ка Аустроугарској, али и страху од моћнијег и потенцијално непријатељског бугарског суседа. Стварањем велике Бугарске, Русија је Србију сводила на „степен другоразредне балканске државе”, сматра Самарцић, затворене са свих страна, чиме би *a priori* историјски неуспех доживео пројекат ослобођења и уједињења српског народа на простору Османског царства. Сукоб интереса великих сила и поништавање фундаменталних санстефанских одредаба на Берлинском конгресу амортизовали су незадовољство територијално проширене Србије дисолуцијом Санстефанске Бугарске и стварањем вазалне Кнежевине Бугарске и аутономне провинције Источне Румелије. Ипак, страх од обнављања бугарске државе у санстефанским границама остаће константа у размишљањима и активно-

стима представника српске политичке елите, те су се, посматрано контекстуално, искуства стечена у завршној фази Велике источне кризе показала као кључна детерминанта у политици Србије према Бугарској, али и уопште у српско-бугарским, као и у српско-руским односима. „Проучавање развојних праваца државне политике Србије према Бугарској од Једренског примирја и Санстефанског мира до српско-бугарског рата јасно показује да је између поменутих догађаја могуће повући праву линију, односно да се корени рата налазе у одредбама Санстефанског мировног уговора и стварању велике бугарске државе”, сматра Момир Самарцић.

Разграничење између Србије и Бугарске представљало је први изазов за новопризнате државе, али и баласт за добросуседске односе, све до лета 1879. Током рада међународне комисије за обележавање границе, а шире посматрано и кроз „гранично питање” *per se*, експлицитно су изражене све супротности владајућих кругова и интелигенције два балканска суседа. Пристрасност руске дипломатије исказана у српско-бугарском граничном питању, значајно је допринела хлађењу односа између Београда и Петрограда. Ипак, Србија и Бугарска успоставиле су дипломатске односе 1879, али не толико као израз сазреле свести о потреби превазилажења атавистичких антагонизама и негативних стереотипа, колико као прагматични чин сарадње или тек коегзистенције у циљу испуњавања међународних обавеза преузетих на Берлинском конгресу. Жељени дух добросуседства, који аутор детерминише као „време опрезне сарадње”, од почетка је био у сенци српских страховања од оживљавања великобугарских претензија, али и бројних маргиналних пограничних неспоразума и територијалних аспирација којима би се нарушио Берлински уговор и крхка равнотежа на осетљивом делу европског југоистока. Бугарски покрет за уједињење и активна политика бугарске владе у циљу националне интеграције од 1880. подстицали су српску владу на деловање, пре свега у Македонији (чија се подела тада први пут помиње) и Косовском вилајету.

Преласком власти у Србији у напредначке руке, све интензивније и учесталије супротности и неспоразуми са Бугарском бивају узроковани „новом спољнополитичком оријентацијом српске државе, која се ослањала на Аустроугарску, док је у Бугарској Русија, највећа противница аустроугарских интереса на Балкану, имала одлучујући утицај”, сматра Самарцић. У том контексту,

по први пут после расправе Гргура Јакшића о Тајној конвенцији, у српској историографији се на основу архивских извора доноси ново и дубинско виђење узрока и повода њеног потписивања посматраних из перспективе актуелних политичких дешавања у Бугарској, могућег јачања екстремних струја у њој, те потребе српског владара да осигура интересе земље на чијем се челу налазио. Пажња Србије у том раздобљу била је усмерена на изградњу свог дела железничке линије за Истанбул (Београд — Ниш — Пирот — бугарска граница), као и на забринутост и незадовољство услед уласка добровољаца с бугарске територије, уз подршку Русије, ради помоћи херцеговачком устанку, од кога се званична Србија дистанцирала, што је допринело антагонизовању српско-бугарских односа у пролеће 1882. Поред граничних, и трговински проблеми су били катализатори, или тек индикатори, непријатељства између две балканске кнежевине, јер су почетне трговачке несугласице прерасле током 1883. и 1884. неумереним подизањем царинских тарифа са обе стране у *sui generis* царински рат између Београда и Софије.

До радикалнијег диспута у српско-бугарским односима доћи ће због бугарског пружања уточишта учесницима Тимочке буне и њиховог задржавања уз саму границу са Србијом, упросом јасним ребељанским намерама политичких штићеника. Ова чињеница, природно, није могла да не остане без веома озбиљних консеквенци по међусобне односе влада у Београду и Софији, јер на све молбе и захтеве Србије да се емигранти макар удаље од границе са Србијом и тиме спрече њихови планирани, делимично и реализовани упади на њену територију, бугарске власти су одговарале негативно. Антагонистичка динамика је природно водила до потпуног престанка комуникације и прекида дипломатских односа у мају 1884. Међутим, непријатељска дијалектика ту није заустављена, а вести о бугарским припремама за уједињење су у званичним круговима у Београду дизале температуру до усијања, те је средином осамдесетих у концепцијама српског краља и премијера Милутина Гарашанина, „Бугарска, а не Турска избила на место највећег непријатеља Србије на Балкану...” У том контексту се мора сагледавати, и српској историографији до сада непознати, Гарашанинов план из марта 1885. којим је предвиђено интензивирање српске просветне, културне и језичке пропаганде у Османском царству.

Рђави српско-бугарски односи досежу врхунац у септембру 1885. када је Пловдив-

ски преврат довео до проглашења уједињења Кнежевине Бугарске и Источне Румелије, што ће директно генерисати и најрадикалнији метод решавања међусобних несугласица — оружани сукоб. Бугарским уједињењем била су испуњена вишегодишња најдубља страховања српских владајућих кругова, а канонизовану и безмало консензуалну историјску оцену о одлуци краља Милана да крене у рат против уједињене Бугарске, као непромишљеног и субјективног чина, Момир Самарџић је подвргао темељном и аргументованом ревизионизму, тврдећи да је, „из перспективе времена у којем су процеси с краја XIX века одавно завршени”, реч о неисторичном посматрању. У контексту целине историјских збивања, али и оновремених интереса Србије, одлука краља Милана била је логичан и доследан потез континуитета државне политике, сматра аутор. И у случају српско-бугарског рата 1885. показала се исправном тврдња да рат није извориште нације, али је њен, вероватно, најважнији катализатор (Хаген Шулице), јер национална држава „мора потврдити своју егзистенцију у рату” (Карл Попер), у процесу изградње властитог идентитетског кода. „Победа на Сливници одиграла је изузетну улогу у процесу јачања националне свести у широким слојевима становништва, јер је реч била о рату којим је сама бугарска војска, бугарски сељак без ичије помоћи одбранио уједињење”, поентира Самарџић. Сличан процес националне хомогенизације није мимоишао ни Србију, мада као губитничку страну, те је на тај начин рат, „позитивним и негативним примером, утицао на развој националне свести народа с обе стране границе, у обе државе, али и на развој свести о историјском непријатељству српског и бугарског народа”, закључује аутор. У основи, Србија и Бугарска су својим антагонизмом до аутодеструктивности дале снажан допринос утемељењу термина *балканизација*, који ће коју деценију касније попримити „дефинитивно негативни призвук (...) апстрактног демона” (Марија Тодорова).

Заслугом издавача, естетски одлично опремљена књига *Од Сан Стефана до Сливнице*, представља важан допринос историјској науци већ самом чињеницом да је рађена на темељу аналитичко-синтетичког приступа посматраној тематици, ишчитавању бројних, пре свега примарних, али и секундарних историјских извора, подвргнутих методолошком поступку у најбољем духу критичке историографије. Знајући да је историја пре свега „научно вођено испитивање извора” (Лисјен Февр), Момир Самарџић је у хеу-

ристичком погледу готово ненадмашно утемељио своју монографију, засновавши је на широкој изворној основи, превасходно на веома богатој грађи Архива Србије и Архива САНУ, бројним објављеним српским и бугарским изворима, мемоаристици, оновременим брошурама, штампи, као и обиљу секундарних историјских извора, чланака, расправа и монографија на бугарском, српском, руском, енглеском и немачком језику.

Историја Момира Самарџића се креће у јасним оквирима симболичног дијалогског дискурса, јер она и није ништа друго до „дијалог прошлости и садашњости путем извора” (Едвард Халет Кар), те аутор доследно истрајава на интерактивности са властитим изворима, постављајући им права питања, карактеришући и надograђујући свој метод, поред већ поменуте чврсте емпијске заснованости, и веома израженим смислом за историјску синтезу. Проналазећи праву меру „између вокације да уопштава и задатка да изврши експертизу” (Ален Буро), Самарџић је врло високим степеном акрибије осветлио све важне елементе истраживаног питања у најбољем духу традиционалне историографије, што никако није ишло на штету погледа и разумевања целине посматране проблематике. Ауторов, у најбољем смислу те речи, *ранкеовски* приступ историји међународних односа, одликује изванредна минуциозност, али истодобно и изражена способност селекције и тумачења историјских чињеница, чиме херменеутика, као најозбиљнији изазов методолошког приступа и много искуснијих историчара, у овом случају досеже врло високе критерије. Момир Самарџић, несумњиво, не остаје тек на површини збивања тезауришући мноштво чињеница и тешко уопштавајуће грађе дипломатских преписки, већ настоји да пружи целовито тумачење појава о којима пише, због чега ова монографија представља сваке похвале вредан пример познавања еснафских метода рада историчара у којима раздвајање *историјских* од *неисторијских* чињеница значава незаобилазан камен међаш сваке научности.

Вишегодишњи истраживачки напор, синтетизован и представљен у монографији ослобођеној рецидива стереотипности „политичке идентитета” (Ерик Хобсбаум), на чије

професионалне квалитете скрећемо пажњу научне јавности, могао би се сажети у најмање два елемента. Први је методолошки, јер се монографија *Од Сан Стефана до Сливнице* може посматрати као узор у историописању, иако није прекорачила оквире традиционалног историјског емпиризма и данас легитимног, у новије време реafirмисаног правца у светским историографским кретањима; док би други квалитет Самарџићеве студиозности могао да се посматра кроз призму до сада најсуштинскије експликације, како српско-бугарских односа, као важном прилогу балканског антагонистичког наратива, који ће се иако зачет у XIX веку, транспоновати до дубоко у XX век, већ и кроз темељито, суштаствено објашњење дисконтинуитетног окретања српске државне политике од вишевековне традиционалне заштитнице Русије ка Аустроугарској, што је консеквентно рефлектовано и на национално-ослободилачки рад српске политичке и интелектуалне елите у наредним годинама и деценијама.

Полазећи од незавршивости и привремености сваког историографског истраживања као покретачкој снази и важном мотиватору у перманентном трагању за историјском истином и самим смислом историје, остаје утисак након читања књиге *Од Сан Стефана до Сливнице* да су спољна политика Србије у првим годинама државне независности младе Кнежевине, а нарочито српско-бугарски односи у посматраном раздобљу, у др Момиру Самарџићу нашли свога, за сада, најтемељнијег и најсавеснијег истраживача, а српска историографија вредног и поузданог прегаоца. Наведеном монографијом, али и десетинама чланака расутих по најугледнијим научним часописима, Момир Самарџић је ушао крупним корацима у домаћу историјску науку као њено препознатљиво и цењено име, које са неугасивом страшћу трага за истином о људима, догађајима, појавама и процесима у прошлости, уклања уочљиве белине домаће историографије, долазећи до незаобилазних историјских сазнања, али и дајући властити обол формирању критичке свести ове важне хуманистичке дисциплине.

Миливој Беџлин

Zoran Janjetović, NEMCI U VOJVODINI, INIS,
Beograd 2009, 382 str.

Прошлост немачке мањине у Војводини је, попут низа других истраживачких тема, дуго времена представљала једну од „белина” српске историографије. Узрок овоме ваља, у првом реду, тражити у чињеници да су држање Немаца у годинама Другог светског рата као и њихова послератна судбина великим делом одредили и њихов потоњи третман у српској и југословенској историографији. Што услед идеолошких забрана, које су поједине „проблематичне” појаве и процесе учиниле својеврсним историографским табуом, али и различитих приоритета у историографском дискурсу, прошлост Немача на просторима некадашње Југославије, па тако и у Војводини, остала је, ако већ не у потпуности скрајнута, онда на рубу интересовања српске и југословенске историјске науке. У прилог томе иде и околност да су током постојања социјалистичке Југославије објављене свега две монографије које су тематизовале новију историју немачке мањине на југословенским просторима. Иако писана унутар тада преовлађујуће идеолошке матрице, дела Душана Бибера — *Нацизам и Немци у Југославији* (1966) и Јосипа Мирнића — *Немци у Бачкој у Другом светском рату* (1974), утемељена су на снажној хеуристичкој подлози и одличном познавању тадашње историографске литературе. Одатле она ни данас нису изгубила на својој актуелности и све до скоро су била готово једини извор историјских знања о прошлости Немача на овим просторима.

Преокрет унутар српске историографије наступио је током последње деценије 20. века када је, након слома југословенске државе и пропасти социјалистичког уређења, нестало идеолошких стега што је омогућило отварање бројних нових истраживачких тема као и поновно вредновање ранијих историографских оцена. У склопу овог општег процеса, створене су претпоставке и за научно сагледавање, *sine ira et studio*, и историје Немаца на српском и југословенском простору. У том смислу, најзначајнији допринос познавању прошлости немачке мањине дали су у својим радовима Бранко Бешлин и Зоран Јањетовић. Истовремено, потакнут сличним разлозима и истоветним „духом времена”, Владимир Гајгер, историчар из Загреба, значајан део свог научног

опуса посветио је „немачким” темама, тј. историји немачке мањине на просторима некадашње Југославије. Радом ове тројице историчара постављене су солидне основе за објективно сагледавање историје немачке мањине на српском и југословенском простору.

Књига коју овом приликом представљамо јесте плод ауторових вишегодишњих истраживања о којима сведочи мноштво радова објављених у најугледнијим домаћим и иностраним научним часописима као и три монографије, у целини или делимично, посвећене различитим аспектима прошлости немачке мањине у Војводини. У својој првој књизи *Between Hitler and Tito. The Disappearance of the Vojvodina Germans* (2000, 2005), Јањетовић је научно сагледао послератну судбину Немаца у Војводини. Синтетички поглед на немачко мањинско питање између два светска рата пружио је у делу *Деца царева, ђацијорчад краљева* (2005), свеобухватном прегледу историјског развоја националних мањина у Краљевини СХС/Југославији док је у монографији *Од Аушвица до Бријуна* (2007) анализирао проблем имовине некадашњих припадника немачке мањине у међудржавним односима СР Немачке и социјалистичке Југославије. Тако књига Зорана Јањетовића *Немци у Војводини* представља рекапитулацију његовог петнаестогодишњег бављења овом темом.

На почетку књиге је кратки *Увод*, за којим следи четрнаест, већином хронолошко-проблемски, структурираних поглавља. Након критичког прегледа релевантне литературе на српском и немачком језику (стр. 17—40) аутор даје сажет приказ немачког насељавања на подручје данашње Војводине (стр. 41—60), да би у наредном поглављу значајну пажњу посветио међусобним односима српског и немачког становништва у времену до Првог светског рата (стр. 61—80). Разматрајући разне аспекте интеракције два народа, Јањетовић је указао на узајамне политичке али и културне утицаје који су били нарочито снажни у домену језика, архитектуре, пољопривредне технике, начина одевања све до гастрономије и културе живљења.

Како је пропаст Аустроугарске монархије након Првог светског рата представљала

значајну цензуру са далекосежном последицама по потоњи развој и Срба и Немаца, аутор је у посебном поглављу анализирао однос Немаца у Бачкој и Банату према стварању прве југословенске државе (стр. 81—105). У раздобљу од војног пораза монархије па до потписивања мировних уговора са Аустријом и Мађарском, немачко становништво у Војводини истакло је своје националне и политичке захтеве. Између останика у Угарској или прикључења Румунији и Краљевини СХС, *Швајски манифест* из новембра 1918. артикулисао је настојања Немаца за сопственом самоуправном територијом која би обухватала Бачку и Банат. Унутар реформисане Угарске ове области би сачињавале недељиву аутономну целину са широким самоуправним правима. Како захтеви садржани у манифесту нису утицали на одлуке Мировне конференције у Паризу, Немци са простора некадашњег Угарске су, поставши грађанима Мађарске, Румуније и Краљевине СХС, доспели у положај националних мањина.

У наредних седам поглавља Јањетовић је анализирао различите аспекте живота Немаца у Војводини у међуратном раздобљу. Упркос недостатку поузданих и свеобухватних извора, он је успео да пружи скицу социјалне структуре немачке мањине (стр. 107—138). Највећи број њених припадника, чак 84%, живео је у сеоским насељима при чему је 65% сеоског и 30% градског немачког становништва своју егзистенцију обезбеђивало бавећи се пољопривредом. Аграрна друштвена структура имала је за последицу, између осталог, незнатан проценат образоване елите која је могла да усмерава и артикулише политичке захтеве својих сународника, питање које је аутор размотрио у поглављу посвећеном политичком животу војвођанских Немаца (стр. 139—176). При томе, он је истакао опште услове који су одликовали политички живот у Краљевини СХС/ Југославији: економску неразвијеност која узрокује бављење политиком у циљу друштвене промоције, снажно присутан национализам као константу политичке културе југословенског простора, те крхку традицију демократије и парламентаризма. Унутар ових оквира одвијао се и политички живот војвођанских Немаца. У првим годинама постојања југословенске државе они, попут припадника осталих националних мањина, нису у потпуности уживали политичка права, будући да им до истека права опције 1922. није било признато право гласа, нити им је било омогућено да учествују у аграрној реформи иако су испуњавали своје

грађанске дужности у виду пореских доприноса и службења војног рока. Ради артикулисања политичких захтева крајем 1922. основана је Немачка странка која је, наступајући самостално на парламентарним изборима, заступала интересе немачке мањине у Народној скупштини Краљевине СХС. Након увођења Шестојануарске диктатуре странка је била забрањена и више није била обновљана. Политика споразумевања са владајућим странкама је давала тон политици Немаца током читавог међуратног раздобља. Промене у политици немачке мањине наступиле су средином 30-их година јављањем тзв. *Обновишељског покрета* под снажним утицајем националсоцијалистичке идеологије који ће, након година борби, коначно однети превагу над вођством немачке мањине, преузети контролу над немачким мањинским установама и започети *глајхшталовање* војвођанских Немаца.

С обзиром да је немачка мањина у свом политичком деловању исказивала нарочито интересовање за просветна питања, Јањетовић је посебно поглавље посветио школству војвођанских Немаца у Краљевини СХС/Југославији (стр. 177—210). Указујући на просветне прилике које су постојале у некадашњој Угарској, он је анализирао услове у којима се развијало немачко школство у Војводини. Иако су представници немачке мањине упорно захтевали поправљање просветних прилика, немачко школство је, упркос дискриминаторским мерама југословенских власти током 20-их година, уживало привилеговани статус у односу на школство осталих националних мањина. Ово првенствено с обзиром на одсуство сецесионистичких намера међу припадницима немачке мањине као и због значаја који је она имала у међусобним односима Југославије и Немачке. У наредном поглављу аутор је дао преглед бројних и разгранатих удружења са немачким националним предзнаком (стр. 211—243). Иако је немачких културних, просветних, привредних и добротворних организација било више стотина, од којих су многе настале још у 19. веку, њихову кровну организацију представљао је Швапско-немачки културни савез (*Schwäbisch-deutscher Kulturbund*), основан 1920. године у Новом Саду. Културбунд је подстицао оснивање нових удружења док су се, истовремено, у њега укључивала многа самостална удружења, претходно уједињена у струковне савезе, да би уочи Другог светског рата под снажним утицајем нацизма, он у својим редовима окупио готово целокупан немачки живаљ. Иако формално ограничен на кул-

турну делатност, Културбунд је, нарочито током 30-их година, иступао као заступник политичких захтева немачке мањине. Истовремено, политичка диференцијација, која је услед продора нацистичке идеологије наступила међу Немцима, имала је за последицу огорчену борбу која се неколико година одвијала унутар Културбунда. Интервенцијом Трећег рајха 1939, „старо” вођство је одступило а на чело ове организације постављен је умерени нациста Сеп Јанко, чиме је отпочео процес свеобухватне нацификације немачке мањине.

Како је једну од одлика немачког мањинског живота у Војводини представљала веома развијена штампа, Јањетовић је овом питању посветио посебно поглавље (245—260), истакавши дугу историјску традицију штампе на немачком језику. Он је у кратким цртама указао на опште околности у којима су деловали немачки листови, објаснио њихов циљ и карактер, подвукавши значај који су они имали у животу немачке мањине. У наредном поглављу аутор је настојао да представи оквир у којима се одвијао верски живот немачког становништва (261—276). Највећи део војвођанских Немаца припадао је римокатоличкој цркви, четвртина су били евангелисти-лутерани, док је сасвим мали број исповедао калвинизам. При томе, лутерани су се истицали снажнијом националном свешћу у односу на римокатолике. Разматрајући одсуство религијске једнообразности међу војвођанским Немцима, Јањетовић је мишљења да су све три цркве којима су припадали вршиле интегративну улогу на микро-нивоу, док је, истовремено, управо верска подељеност Немаца представљала препреку њиховој снажнијој националној интеграцији. Иза овог, надовезује се поглавље у коме аутор у основним цртама представља проблем немачке мањине у југословенско-немачким односима током међуратног раздобља (277—286). Делећи судбину целокупне немачке мањине у Краљевини Југославији, и Немци у Војводини су, очекујући од матичне земље да им помогне у поправљању свога положаја, постали оруђе спољне политике Трећег рајха која је у мањинском питању видела првенствено средство за остварење својих спољнополитичких циљева.

Последња три поглавља Јањетовић посвећује војвођанским Немцима у Другом светском рату и њиховој послератној судбини. Анализирајући држање Немаца током година ратног сукоба (287—332), аутор полази од става да је њихово деловање у раздобљу од априла 1941. до октобра 1944. одредило потоњи ток збивања и нестанак немачке

мањине са простора Војводине. При томе, он оповргава наводе старије историографије о Немцима као „петој колони” не спорећи да су у појединим немачким насељима учи и током Априлског рата постојале одређене паравојне групе. Из расположивих (често непозданих и међусобно супротстављених) извора, он закључује да су током немачког напада на Југославију постојале две врсте оружаних група — *ad hoc* формиране јединице грађанских и сеоских стража, и јединице *Sportmannschaft*-а, које су предузимале офанзивне акције преузимајући власт у појединим местима пре доласка немачких или мађарских трупа. Након анализе деловања Немаца у данима Априлског рата, Јањетовић даје приказ услова у којима су се нашли војвођански Немци након окупационе поделе земље. С обзиром на чињеницу да је Срем припао тзв. НДХ, Бачка Мађарској, док је југословенски део Баната ушао у састав окупираних Србије, положај Немаца није био истоветан у овим покрајинама. Одатле је аутор анализирао правни положај Немаца у све три покрајине, њихов однос према Србима и Јеврејима, ступање у јединице немачке војске те формирање СС-дивизије „Принц Еуген” почетком 1942. године. Евакуацију и бекство Подунавских Шваба у јесен 1944. Јањетовић је обрадио у посебном поглављу (333—346). У њему је указао на разлоге који су довели до евакуације Баната, Бачке и Срема, начине на који је она организована као и број исељених припадника немачке мањине. У последњем поглављу размотрена је судбина војвођанских Немаца који су, по повлачењу немачких и мађарских окупационих власти, остали у свом завичају (347—361). Несумњиво најтрауматичнији период историје Подунавских Шваба обележио је принцип колективне кривиче који је стигматизовао читаву немачку мањину, изложивши је одмазди коју су спроводиле нове југословенске власти. Истовремено, део немачког становништва депортован је на принудни рад у СССР док су преостали Немци били затворени у новоустројене логоре. Преокрет у опхођењу власти према припадницима немачке мањине наступио је у пролеће 1948. када су логори распуштени а Немцима су постепено враћена грађанска права. Упркос промени става југословенских власти, већина немачког становништва се наредних деценија иселила у СР Немачку док је незнатан број Немаца који је остао у Војводини прихватио етничку мимикрију — свој немачки идентитет заменили су идентитетом који је био друштвено и политички прихватљив. Одатле је код највећег дела Немаца

који су остали у Југославији наступила конзервација у Хрвате, Мађаре или Србе. Коначно, не доводећи у питање крајње нехумано поступање према немачком становништву након рата као и страдање великог броја Немаца услед реторзије и сурових услова живота у логорима, Јањетовић сматра неодрживом тезу, присутну у подунавскошвапској литератури, о почињеном геноциду над немачким становништвом. Основна интенција југословенских власти била је, првенствено, садржана у намери да се оно „исели” тј. протера у Немачку. При томе, Јањетовић истиче да ово не умањује тежину почињеног злочина али свакако „уноси појмовну јасноћу и са некадашње државе скида оптужбу за најтежи злочин који међународно право познаје”.

Монографију коју смо настојали представити одликују јасна концепција, прегледност и јасноћа у излагању те објективност и непретенциозност у доношењу закључака. Њена вредност је утолико већа будући да се она распростире на читав спектар питања везаних за друштвени живот немачке мањине у Војводини, чиме се превазилазе методска ограничења историографије, традиционално усредсређене на политичке појаве и процесе. У хеуристичком погледу неопходно је истаћи да се она темељи на непрегледном мноштву различитих историјских извора као и на готово целокупној историографској литератури, немачке и домаће провенијенције. Одатле дело карактеришу акри-

бичност и чврста хеуристичка заснованост. Савладавши огромну количину извора и литературе који се односе на двовековно историјско раздобље, аутор је испољио несвакидашњу ерудицију док се у његовом односу са изворима истиче примерена доза критичности. Стога, резултат ауторовог вишегодишњег рада је зналачки написана историја Немаца на просторима Војводине од времена њихове колонизације у XVIII веку све до средине XX stoleћа. Истовремено, она представља и први синтетски преглед овог сложеног историографског проблема на једном од јужнословенских језика, пружајући пресек данашњих историјских знања и нудећи солидно полазиште за будућа истраживања. У том смислу, дело *Немци у Војводини* јесте синтеза на коју се дуго чекало у српској историографији и несумњиво је да се ово дело, имајући у виду квалитете које смо поменули, већ својим појављивањем сврстало у стандардну и незаобилазну литературу о овој теми. На самом крају, сматрамо да је Зорану Јањетовићу пошло за руком да један, дуго времена запостављени историографски проблем, учини легитимним предметом историјског истраживања. На тај начин створене су претпоставке да прошлост Немаца у Војводини постане саставни део колективног историјског сећања, док су Подунавске Швабе „враћене у историју” из које су били неоправдано потиснути.

Михаел Анђоловић

UDC 929 Vukotić J.
929 Martinović M.

Владо Стругар, СРПСТВО ЈАНКА ВУКОТИЋА И МИТРА МАРТИНОВИЋА, Подгорица 2008.*

Имао сам и до сада више пута прилику да говорим о новим књигама академика Влада Стругара — од његове прве књиге, до претпоследње коју је прошле године објавила ЦАНУ, а чији сам био рецензент и уредник. Рецензент сам и ове коју промовишемо. Осјећам изузетну част и задовољство, као и до сада. А ево и зашто.

И овом књигом академик Владо Стругар инспирише и подстиче сваког ствараоца на нова прегнућа. Није он са овом књигом заокружио своје стваралачко дјело. А створио је доста. Да се само подсетимо навешћу

најзначајнија његова остварења: *Краљевство СХС 1918—1920*; *Југославија у рату 1941—1947* (1945); *Југославија — федеративна република* (1976); *Велика буна Црне Горе 1988—1989* (1990); *Срби, Хрвати, Словенци и Трећа Југославија* (1991); *80 година југословенске државе* (1999); *Југославија у књижама историографским* (2007); *Српство Јанка Вуковића и Митра Мартиновића* (2008).

Упркос поодмаклим годинама и даље ствара несмањеним темпом. Руководилац је још једног капиталног научног пројекта који ће се појавити у више књига. Ријеч је о драго-

* Ријеч на промоцији у Дому војске, Београд 28. 10. 2009.

цјеној грађи, мало познатој и необјављива-ној, коју је прикупио, средио и обликовао за књигу — *Краљевство Срба, Хрватиа и Словенаца*. Алал вјера академиче!

А сада ћу изрећи пар ријечи о књизи коју промовишемо — *Српство Јанка Вукотића и Митра Мартиновића*, угледника старе српске државе Црне Горе. Аутор је портретисао ове великане наше историје, о којима је и до сада доста писано и написано. Али је до-нио и атмосферу времена у коме су живјели и радили, о чему се мање зна, јер је о томе мање писано. Сердар Јанко Вукотић и дивизијар Митар Мартиновић су свакако јунаци свог доба — у пуном значењу ове фло-скуле. Одавно је ову стваралачку тему носио академик Владо Стругар. Цијенио је и по-штовао све завичајно. Волио је завичај сна-гом прве љубави. Знао је и зна зашто! За-вичај нас у много чему усмјерава и опреде-љује.

О овим великанима наше повијести, ака-демик Владо Стругар је 1997. године у бео-градској *Полици* објавио истоимени фељ-тон илустрован са око 70 факсимила — фо-тографија и географских карата, који на по-себан и увјерљив начин употпуњују његов текст новим садржајем. Читаоци ће на свој начин реаговати на ову стваралачку инспи-рацију, као што су то учинили након чита-ња фељтона. То је био додатни мотив за ау-тора да се прихвати овог подухвата и да ову тему обликује у нову књигу. Историографи-ја је обogaћена књигом која јој је недоста-јала.

У елаборацији задате теме, аутор је кон-кретан и директан. Зато њени дјелови носе називе: Српство дивизијара — сердара Јанка Вукотића, Српство дивизијара Митра Марти-новића, Српство наш род, Српство Њего-шево. Наведени наслови дјелова ове књиге нас мотивишу, а и обавезују да кажемо да је Црна Гора била највише српска — у вријеме када је била суверена и међународно при-зната држава. На Берлинском конгресу 1878. године међународно признање једнако су добиле тада обје српске државе — Србија и Црна Гора. Цитираћу мање познат, а данас врло индикативан детаљ. Разочарани Госпо-дар Црне Горе чудно се зашто није дошло до ширег уједињења тада ослобођеног срп-ства од турске империјалне власти, на што му је његов изасланик на Берлинском кон-грес одговорио, онако народски:

— Смете Бизмарк, Господару, уједиње-ње Срба! Начини двије српске државе и оте (нам) Србе Босне и Херцеговине. И даде их на дар — Бечу. Залуду се, жанаго, сјекосмо с Турцима — на Вучјем Долу, Господару!”

Овај дио излагања завршићу једним за-писом са плоче на улазним вратима Музеја Марка Миљанова:

*Дијеле се Срби на комаде —
Један каже: Ја сам Црногорац,
други Бокељ или Ерцеговац —
Трећи ојей да је Бошњак каже,
Далматинац или Војвођанин,
Србијанац или старо-Србин.
Сви смо деца једне истје мајке.*

У наставку излагања скренућу пажњу на одабране прилоге које доноси аутор ове књи-ге. Прво ћу рећи да они износе преко 100 страница (169—272). Ишчитаћу само два. На страни 175, читамо:

„Народ у нашем завичају

У нашем завичају сви људи говоре исти-јем језиком, баш као и ми. Ми говоримо српскијем језиком, а ко год је од матере сво-је научио, још од малена, српски говорити, тај је Србин. Пошто сви људи у нашем за-вичају говоре српскијем језиком, то је народ у нашем завичају српски.

Но у нашем завичају не моле се сви људи Богу једнако. Једни иду у цркву, на летур-ђију, други на мису, а трећи у цамију.

Они, што иду на летурђију, то су Срби православне вјере; они што иду у цамију, то су Срби мухамеданске вјере. — Сви смо ми браћа, јер говоримо истијем језиком, срп-скијем, а брат је мио ма које вјере био. Сто-га треба да се љубимо и поштујемо, и да смо увијек једно другом у помоћи.”

На слиједећој страни, опет, занимљив текст:

„Име и оцацбина

Дјецо! Вас је Србин родио, па стога се ви Срби зовете. То ћете име ви до смрти ваше носити, њим ћете се пред свијетом дичити, и ако ко науми да вам мјесто њега друго ка-кво име наметне, ви ћете онда трије умрије-ћи, него то доуспијети. Ви сте још мали и нејаки; но кад велики и јачи постанете, он-да треба много којешта да чините за ваше отачаство, које се о вама брине, да будете срећни у животу.

Кад постанете људи, ви треба да волите ваше отачаство — Црну Гору, да све радо чините, што је потребно, да српски народ буде напредан и срећан.

Та мисао треба да вам од сад све једнако буде у памети, ако желите бити достојни синови вашијег старијех, који су своју зе-мљу и народ тако вољели, да су многи од њих изгинули, док су је од непријатеља са-чували.”

Једнако је занимљив и пасаж контроверзног Милована Ђиласа, кога читамо на стр. 270. и 271. Цитираћу га, или боље — парафразирати:

Језик Њеђошев је народни српски — са дијалекатским посебностима — црногорским... Стариоцрногорски говор се од херцеговачког (који чини) основу српског књижевног језика — разликује по акценци, а не лексички.

Академик Владо Стругар заокружује ово Ђиласово казивање. Наиме, каже он „причајући о Црној Гори и Црногорцима — (Ђилас) одсликава земљу и људе — удијевањем у свој запис и понеке од завичајних пословица, клетву и гдје који благослов, и рјеђе — шалу, него празнословје”. (271)

Овакве књиге могу да припреме научници широких видика и огромног знања, великог искуства. Академик Владо Стругар је одиста веома уважаван у свијету науке. Не заборавимо да је највише превођен на стране језике. Можда и више од свих историчара своје генерације заједно. Да будем још прецизнији — његових 14 књига и више десетина чланака — преведено је на укупно 11 страних језика.

Нова књига академика Влада Стругара — има све особине његових претходних књига — по структури, богатом садржају, провока-

тивности теме, начину елаборације, дубини мисли, филозофском ставу. Њени јунаци су историјске личности које су обиљежиле вријеме и својим дјелом задужиле Црну Гору. Приказани су аутентично и научно прихватљиво. Као да су и сада, овдје са нама.

Ни дрво без гране, нити књига без мане. Одиста не знам зашто се у наслову књиге наглашава српство Јанка Вукотића и Митра Мартиновића, када се зна да је тада сва Црна Гора и све у њој, од пастира до Господара, номиновано као српско. Нема потребе да се понављамо — нити аутор, нити ја. То смо више пута детаљно појаснили. Ондашње црногорско српство не поништава данашње црногорско. Једнако гријеше и они који данас у име црногорства негирају српство, као и они који у име српства негирају црногорство. О томе је наука дала свој суд. Ко то не види, у сукобу је са науком. А академик Владо Стругар је увијек био у њеној служби. И овом књигом то потврђује. Како да му се Црна Гора одужи за све што је до сада урадио. Размишљам и вјерујем да ће се наћи издавач који би припремио избор из његовог укупног дјела.

До тада нека се задовољи искреним честиткама за овај подухват.

Зоран Лакић

UDC 94(47)„1917“(049.32)
323(47)„1917“(049.32)

Сава Живанов, РУСИЈА 1917, Нолит, Београд 2009

1. Тешко је кратко представити ову врло опсежну књигу Саве Живанова.

И она је (као и све друге његове књиге) посвећена Русији. А, када је реч о научном изучавању руске тематике, Сава Живанов, иако појединац, постао је, у ствари институција. Научним истраживањем Совјетског Савеза, односно Русије бави се од самог почетка своје професорске и научне каријере, већ пуне четири деценије. Била су то, најпре, политиколошко-социолошка истраживања савременог развоја те велике (тада социјалистичке) земље, све до слома њеног друштвено-економског и политичког система и распада Совјетског Савеза као државе 90-их година прошлог века. Та истраживања окончао је изванредним емпиријско-аналитичким приказом тога слома, односно руске варијанте тзв. „транзиције”. Томе је посвећена његова књига — *Русија у вре-*

ме Јељцина (1990—1999), објављена 2002. године.

Последњих десетак година а судећи по ентузијазму с којим пише и објављује у серији једну за другом, *вансервијске књиге*, међу којима је и ова коју представљамо, то је изгледа доба његове „зреле младости” којом успешно пркоси биолошким законима — професор се посветио истраживању новије историје царске Русије. Подухватио се реализације једног замашног сопственог пројекта о историји Русије на прелазу из 19. у 20. век, тачније од средине 19. века (Кримски рат) па даље. У оквиру тога пројекта објавио је четири врло опсежне студије: *Русија на њелому векова (Последње деценије Руског царства)* 2002; *Русија и раскол Европје*, 2005; *Пад Руског царства* у два тома (*Русија у Првом светском рату* на 717. стр. и *Фебруарска револуција* на 630 стр.), 2007. Ова, такође обимна књига, је најновија из те серије.

2. Књига о којој данас говоримо има наслов *Русија 1917*; али описује збивања у овој земљи *током само шест месеци у оквиру те године* — од почетка марта до почетка септембра. Ово врло кратко раздобље „згуснуте историје” Русије (од цареве абдикације до у предвечерје Октобарске револуције) детаљно се описује и свестрано и минуциозно анализира на 833 странице двотомне књиге.

Наслов књиге је *Русија 1917*. Али њена тема је, у ствари, *руска револуција*, у којој су милионске сељачке и радничке масе полуфеудалне Русије ступиле на политичку сцену и постале непосредни (и одлучујући) актер историјских збивања, чији ће исход одредити њихову судбину у деценијама које су следиле, све до краја 20. века. Револуцију Живанов схвата као сложен и противречан *процес*. Зато фебруарско-мартовски политички преврат (који, како то и други чине, и сам назива *фебруарском револуцијом*, а описује у својој тако и насловљеној претходној књизи), тумачи само као прву фазу тога процеса руске револуције.

Теме ове књиге су: друштвена и политичка превирања која су се у Русији одвијала после тога политичког преврата — у трагању за новим друштвеним и политичким уређењем ове велике земље, и то усред светског ратног вихора, у чијем је средишту и она сама била. Ова књига, дакле, описује збивања у којима се тражио одговор на питање — шта после абдикације цара 2. марта 1917. и формирања Привремене владе у још недефинисаној (како су је назвали) Држави Русијској? И, да ли ће грађанска „Демократска Република” (коју је та влада прогласила 1. септембра, на крају ове књиге) бити довољан и одржив одговор? Живанов трагање за тим одговором и назива сложеним „процесом револуције”, и збивања која су предмет ове књиге анализира и тумачи — како су то чинили и сами актери тих збивања — као политичке борбе за *окончање* (фебруарске) *револуције* или за *њено наставаљање*.

3. Из ове књиге се види да су са свргавањем царског режима, формирањем демократске Привремене владе и проглашавањем широких личних и политичких слобода тек настајала и настављала се још дубља и судбоносија политичка превирања, која су се тичала и државног уређења и природе друштвених односа. Јер, како у уводним напоменама књиге истиче Живанов, позивајући се на руског академика Волобујева, „*народна жељња за хлебом израстала је огром-*

ном снагом у његов занос за слободом, који се више није могао зауставити”. Без обзира што се сукобило не само са интересима „богаташких класа” (тј. посусталог феудалног племства и новонастајућих капиталиста), него и с ограничавајућим објективним околностима — домаћим (степен економске и друштвене неразвијености) и међународним (велики светски рат и доминантна природа укупног међународног окружења).

У овој књизи се, у ствари, врло детаљно и свестрано (отуда и њена обимност) описују сви токови противречних догађаја у Русији на великој историјској прекретници. Она садржи, пре свега, *исцрпну конкретну-историјску, социолошку и психолошку анализу историјских чињеница*. Анализу која је изведена *без идеолошких претпоставки*; иако, наравно, има у виду и касније историјске исходе, као и њихове разноврсне и врло противречне, и тадашње и потоње, идеолошки мотивисане интерпретације (на које се често и изричито упућује у оквиру приказа појединих догађаја). Анализу која износи и *описује све чињенице — догађаје, њихове актере, мотиве, дилеме и изазове са којима се суочавало руско друштво тога доба, онакве какви су били*. Посебно упечатљиве, егзактне али врло живописне, животне биографије водећих личности (из разних друштвених слојева), које су биле учесници у тим збивањима — а то је и посебан, специфичан квалитет ове књиге, какав се иначе ретко среће у научним радовима о ширим друштвеним процесима — уносе у ову научну студију и неке елементе историјског романа, подсећајући на књижевна дела непревазиђених руских класика.

4. Књига, дакле, садржи *егзактан опис и анализу чињеница*, да би се тек из њих самих, помањала или наслућивала могућа и неизбежна тумачења њиховог стварног и далекосежног историјског смисла. Да би се, управо на основу свестране конкретно-историјске анализе, схватило, у пуном опсегу, да је *ишак реч о шематном класном друштвеном сукобу*, који се исказује кроз жестоке политичке борбе у чијем је средишту питање — *шта ће после свргавања царског полуфеудалног режима?*

Да ли успостављање *уставне демократске републике*, што је подразумевало и еволутивну „модернизацију” друштва увођењем капиталистичких друштвених односа по узору на Запад, који је био узор и неким руским царевима још од Петра Великог? Томе

су тежике грађанске либерално-демократске партије (које су изражавале интересе либералног племства и новонасталих капиталиста), а подржавале и умерене социјалистичке партије — мењшевици и есери (које су у томе виделе могућност да се удовољи и неким елементарним егзистенцијалним захтевима радника и сељака). Или искорак даље и „*јуриш на небо*”, *ше усвојшављање демократије за* (како се говорило) „*радне и експлоатисане масе*”, односно успостављање „*социјетске републике*”, што је подразумевало „сву власт совјетима” као непосредно изабраним представницима радника и сељака, као органима које су те масе већ створиле; али и остваривање свега што су оне тражиле — у првом реду, „*земља сељацима*” и „*фабрике радницима*”, односно *радничка контрола над производњом*? А то су захтевали Лењинови большевици.

Дакле, дилема: *природни след историјског развоја* после феудализма успостављањем демократског грађанског (буржоаског) друштвеног и политичког система; или *убрзавање природног историјског тока* у друштвеном развоју и успостављање политичког оквира (*совјетии*) а потом и економско-социјалних претпоставки за нове, социјалистичке друштвене односе, мимоилазећи природну, капиталистичку фазу друштвеног развоја; односно увођење социјализма (које се, иначе, очекивало и у развијеним капиталистичким земљама тога доба), и то упркос одсуству елементарних економско-социјалних претпоставки за социјалистичке друштвене односе у још увек полуфеудалној Русији?

5. Кроз подробну анализу свих чињеница и околности, које су изванредно описане у овој књизи, Живанов показује зашто ни покушаји компромисног излаза из друштвене и политичке кризе путем споразума грађанских либералних демократа и умерених социјалиста — а да би се избегао, како се потом показало, неизбежан *грађански рат* — у ствари и нису имали реалну шансу (између осталог, и због „себичности богаташких класа”, како се напомиње у књизи); иако је то, по речима Живанова, била реална могућност после политичког превра-

та. Као и зашто нису успели ни покушаји да се излаз нађе насилним „завођењем реда” у држави и у војсци, што је испробано неуспелим војним пучем у августу 1917.

Додуше, грађански рат је до почетка јесени 1917. избегнут (и тиме се ова књига завршава). Али проглашење буржоаско-демократске републике 1. септембра није било довољан и одржив одговор на општу друштвену и политичку кризу. И зато је — управо на питању: република заснована на *коалиционој власти либералних грађанских демократија* и *умерених социјалистичких партија*; или на *власти совјетии* као органа револуционарне демократије — следила радикализација и даље заоштравање друштвених и политичких сукоба. А то ће неумитно водити „јуришу на небо” и Октобарској револуцији која је, по речима њеног савременика и хроничара Цона Рида, „потресла свет”. И то ће, верујемо, бити и тема следеће књиге проф. Живанова.

6. И на крају, још само једна напомена. Верујемо да ће ова књига, иако се бави збивањима од пре скоро једног века, бити врло интригантна и асоцијативна за нашег данашњег читаоца, који живи у временима *изв. демократске транзиције*. Јер, и тема ове књиге је, у ствари, конкретно-историјски приказ и анализа једне *демократске транзиције*. Али *транзиције* из полуфеудалне друштвене и политичке структуре царске Русије у неизвесно шта. Неизвесно, јер су се сучељавале *разне алтернативе* — капитализам или социјализам. А *свака је означавала корак ка нечему најреднијем и праведнијем од срушене феудалне структуре друштва*. Из тешке животне реалности једне неразвијене полуфеудалне земље ницале су идеје о слободи и праведном друштву; а борба за остварење тих идеја будила наде у бољу будућност и испуњавала животе генерација спремних да за то поднесу и велике жртве.

Због тога се чини да ће нашем данашњем читаоцу завиривање у ову историјску књигу, свакако бити и интригантно и инспиративно.

Стијанислав Стојановић

Владо Стругар, ВЛАДАР КРАЉЕВСТВА СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА, Српска књижевна задруга, Београд, 2010, 640 стр.

Књига академика Владе Стругара *Владар Краљевства Срба, Хрвати и Словенаца — сјудија и грађа* заиста је својеврсно и веома валидно историјско дело.

У основи јој је грађа — дневни рапорти дежурних ађутаната за Његово краљевско височанство престолонаследника Александра Карађорђевића, владара Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца за 1919. и 1920. годину, докле се ова нова балканска држава тако звала. Она ће се потом, у другој половини 1920. парламентарном одлуком назвати Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (у којој ће Александар бити већ краљ а не регент), а крајем 1929. указом краља — Краљевина Југославија.

Главни део ове обимне књиге академика Стругара, односно њен средишњи део чине приређене две књиге — свеске годишњих рапорта који су најпрецизнији докази вршења владарске власти и, ако хоћемо да видимо како је престолонаследник Александар вршио краљевску власт, скоро да нам је доволно да прелистамо ову књигу.

Рапорти су, међутим, уоквирени са две студије академика Стругара. У првој студији доста сажето на оно најважније, а тиме и упечатљиво, представља личност престолонаследника Александра Карађорђевића, указује на његово двоструко српско династичко порекло, сведочи о његовој младости и школовању и указује на његов карактер. Све то даје у светлу историјских прилика у којима од лета 1914. године престолонаследник влада Краљевином Србијом, као регент, у име краља Петра. То је најтежи период у новијој историји Србије, период историјских искушења и период њеног великог страдања у светском рату који је почет аустроугарским нападом на њу. У том рату српска војска, којој је престолонаследник био врховни командант, водила је велике битке, стицала велику светску славу и дала највеће жртве. Под његовим заповедништвом српска војска је добила Церску и Колубарску битку, али и под његовим заповедништвом се морала, заједно са свим државним институцијама и са мноштвом збеглог народа, часно повући преко залеђене Албаније, идући у сусрет нади у опстанак савезницима, који јој нису на време стигли у очекивану помоћ. Са савезницима је после опоравка

на Крфу и у Северној Африци српска војска отворила Солунски фронт, коме је престолонаследник Александар као њен врховни командант један од команданата уз маршала Франша Д'Епера. У борбама Солунског фронта, а нарочито у оним борбама по пробоју, које су углавном водили сами, српска војска је задивила свет, а тиме се свет дивно и њеном врховном команданту. Пораз Централних сила, пропаст Аустроугарске и успеси савезника отворили су питања нових граница и нових држава на мапи Европе. На основу уговора о примирју с Мађарском, који је потписао војвода Живојин Мишић као опуномоћеник команданта савезничких војски на Солунском фронту, генерала Франша Д'Епера, Србији је требало да припадне следећа територија: Банат до линије Оршава—Карансебеш—Марош—Арад испод Сегедина, Бачка до линије Хоргош—Суботица—Баја, Барања до линије Батасек—Печуј—Бараћ и даље реком Дравом до Осиека, Срем и Славонија до линије железничке пруге Осиек—Ђаково—Шамац, цела Босна и Херцеговина и Далмација до рта Планке. Међутим, по жељама Хрвата и Словенаца и по захтеву представника Народног већа из Загреба, дошло је до стварања Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца.

После ове уводне студије природно следе *Дневни рапорти за Његово краљевско височанство* престолонаследника Александра Карађорђевића за 1919. и 1920. годину. О овој врсти дневника сам академик Владо Стругар каже: „О владару Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, пред том неумитношћу, нема веродостојнијег сведочења сврх дневника непрестано присутног официра, ађутанта Александровог. Војник о војсковођи, ратник о врховном команданту, службеник о владаоцу, бележи јаву и кретање, што је прво и ваздашње човеку време, место, сусрети, радње.” — Академик додаје: „Читалац је радостан обавештавајући се о престолонаследнику Александру: где станује, куда одлази и кога обилази, ко је њега посетио, камо надалеко путује и с ким се онамо среће, с којим се личностима повремено дружи, све овако, сваког дана, сата и минута, од јутарњег сусрета са дежурним ађутантом до одласка на починак негде дубоко у ноћ.”

Дневни рапорти су, у ствари, ораријум једног владара. У њима је све значајно што се дешава у једном дану. Мимо њих пред владара не може нико. Где је владар — зна се у сваком часу.

Како је 1919. година прва година нове државе, која се још утврђивала, код престолонаследника је у првим месецима у аудијенцијама понајвише политичара и официра, а најчешћи гости су били војвода Живојин Мишић, Светозар Прибићевић, Стојан Протић и историчар Михаило Гавриловић. Пошто је престолонаследник скоро пет година био непрестано на фронту, види се његова „слабост” према официрима. Примао их је без обзира на чинове, од војвода, генерала, до потпоручника, чак и једног регута.

Престолонаследников боравак у Паризу у рапортима је доказ достојанства које му је указивано. Ту се срео са неколико председника, почев од Лојда Џорџа, Жоржа Клемансоа, Вудра Вилсона, затим са скоро свим крунисаним главама Европе, па и члановима њихових породица, пошто је био један од ретких још нежењених владара.

Нову државу је требало обновити и уредити. У његовим аудијенцијама били су, не једном, скоро сви министри сва четири кабинета и сви значајнији страначки прваци. Да Никола Пашић није био у великој милости, види се и по томе што је имао упола мање аудијенција од Стојана Протића, а три пута мање од Светозара Прибићевића.

Жена у аудијенцијама има доста, а најчешће су у пратњи или мужева или очева.

Престолонаследник је волео да шета и велика је почаст била ономе кога ће изабрати да с њим пође у шетњу. Ипак, најчешће је у шетњи са војводом Живојином Мишићем. Шетње су биле без обезбеђења или градским улицама према Калемегдану или у Топчидеру. Тако ће бити све до Стејићевог покушаја атентата.

Може се рећи да су писци били миљеници престолонаследникових аудијенција. Код њега су били, и по више пута, Јован Дучић, Милан Ракић, Шандор Ксавер Балски, Тугомир Алауповић, Светислав Стефановић, Богдан Поповић, Слободан Јовановић и Иво

Ђипико, који можда има и највише аудијенција и дворских обедовања.

Прво што пада у очи читаоцу јесте обична чињеница да је престолонаследник Александар имао два obroка дневно и то после дванаест часова доручак и ручак после двадесет часова и да никада за те две године није обедовао сам. Увек је имао једног, а често и више, па и десетак гостију. Претпостављамо да је задржавао, што се и види, на обеду оне из претходне аудијенције. Када се дешавало да није имао госте, онда је са њим обедовао министар двора, чувени новинар Живојин Балугџић, који је опет обедовао и кад је краљ имао госте. Тек после овог дневника схватамо досетку Станислава Винавера да је Балугџић једини човек који је краљу бројао залогаше.

Моје читање ове књиге је читање писца који се не клони тема из историје, нарочито кад су у питању људи одговорни за судбину земље и народа. Сва препозната имена ове књиге, већ у читању узимам као лица наше драме, која су имала сусрете са владоцем и за која бих писао претпостављене историјске дијалоге.

Књига се природно затвара поглављем насловљеним „Посвета и успомена”, беседом академика Стругара о краљу Александру при помену у цркви Светог Ђорђа на Опленцу 9. октобра 1990. Узбудљив и потресан говор, историјски веома валидан, о последњем великом краљу Европе.

Допустите ми да у духу назнака у овој књизи кажем неколико реченица и о академику Влади Стругару.

Кад се рушила наша историја, он ју је дизао. Кад се вера у сопствени народ довила у питање, он се није колебао. Кад су народ двојили, он се није двојио ни двоумио. Постоје људи чији нам пролазак кроз град чини част свима који их сретну, препознају и виде. Сама њихова шетња даје нам моралну сигурност и подстрек да и ми учинимо што смо кадри. Такав је академик Владо Стругар, оличење народног карактера и његов улазак у Кнез Михаилову уноси неку светлост и радујемо му се као топлини у овом студеном времену.

Милован Вишезовић

Вера Василић

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ИСТОРИЈУ
Свеске 71—80 (2005—2009)

САДРЖАЈ ПО АУТОРИМА

	Свеска	Страна
АЛЕКСИЋ-ПЕЈКОВИЋ, Љиљана		
— Француска и Србија за време Првог светског рата (неформалан савез заједничких државних интереса и искреног пријатељства два народа)	73	141—154
АНДРАШИ, Олга		
— О таксалистима општине Озаци током XVIII века	74	71—78
АНТОЛОВИЋ, Михаел Т.		
— Thomas Casagrande, <i>Die Volksdeutsche SS-Division „Prinz Eugen“ Die Banater Schwaben und die nationalsozialistischen Kriegsverbrechen</i>	71/72	199—201
— Кнут Хелстали, <i>Прошлости није више што је некад била. Увод у историографију</i>	73	240—241
— John Lewis Gaddis, <i>The Landscape of History. How Historians Map the Past</i>	74	202—204
— Прилог историји Немаца у Јужној Угарској у XIX веку	79—80	183
— Niels H. Roemer, <i>Jewish Scholarship and Culture in Nineteenth-Century Germany. Between History and Faith</i>	79—80	212
— <i>Од историјзма до постмодернизма: историографија у XX веку</i>	79—80	215
БЕШЛИН, Миливој		
— Прилог историји југословенско-совјетских односа (Забелешка о пријему совјетског амбасадора код председника Тита 30. августа 1968. године)	77/78	165—186
— Зоран Јањетовић, <i>Деца царева, њасторчад краљева — Националне мањине у Југославији 1918—1941.</i>	77/78	248—252
— Лорејн М. Лис, <i>Одржавање Титија на њоврцини — Сједињене Државе, Југославија и хладни рат</i>	77/78	258—261
БЛАГОЈЕВИЋ, Милош		
— Спорови око средњовековних међа	71/72	7—28

- *Српски биографски речник 1, А-Б* 71/72 195—197
- Б. Ферјанчић и С. Ђирковић, *Стефан Душан краљ и цар 1331—1355* 73 237—239
- Арбанаси у светлости најстаријих српских извора 75/76 7—22
- О издаји или невери Вука Бранковића 79—80 7
- БОЖИЋ, Софија**
- Српске политичке странке у Хрватској, Славонији и Далмацији и парламентарни избори 1927. године 77/78 49—68
- БОШКОВИЋ, Борђе**
- Један попис села Митровачког провизората из 1720. године 79—80 71
- ВАСИН, Горан**
- Дејан Микавица: *Последњи српски њанкалисџи* 71/72 212—214
- Бранко Бешлин, *Европски ушлицаји на српски либерализам у XIX веку* 73 251—255
- *Приватни животи у српским земљама у освић модерној доба* (приредио Александар Фотић) 74 183—185
- *Либерална мисао у Србији — Прилози историји либерализма од краја XVIII до средине XX века* 74 192—196
- Милош Ковић, *Дизраели и Источно њишање* 79—80 207
- Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету 1878—1912.* 79—80 209
- ВЕЉАНОВИЋ, Зоран**
- Бранко Ђупурдија, *Породица колонисџа у Бајмоку 1945—1948.* 74 198—202
- ВОЈВОДИЋ, Михаило**
- Рад Стојана Новаковића на закључењу железничке и трговинске конвенције између Србије и Турске (1887—1888) 71/72 43—57
- Василије Ђ. Крстић, *Бискуп Штросмајер: Хрваџ, великохрваџ или Југословен* 73 245—248
- ГАВРИЛОВИЋ, Владан**
- Родослов племићке породице Саплонцаи 73 167—170
- Десет писама Саве Текелије из раздобља 1814—1840. 73 171—193
- Опис верских објеката Петроварадинског Шанца из пера бачког владике Висариона Павловића 73 195—201
- Два документа из 1844. о Српским Моравицама у Горском Котару 75/76 121—125
- Молба Јована Суботића из 1842. за цензорско звање у Будиму 79—80 143
- Прилози биографији народног капетана Милоша Војновића 79—80 147
- ГАВРИЛОВИЋ, Славко**
- Десет списа из 1790—1791. о српском питању у Угарској 71/72 117—137
- Представка аустријској влади из 1850-их година о заповестности Срба у Монархији и новоствореном Војводству Србији 71/72 151—158

- Два документа о српско-румунским односима у Карловачкој митрополији средином XIX века 71/72 159—171
- „Шијаци” у Сомбору средином XVIII века 73 163—166
- Дејан Медаковић, *Јосиф II и Срби* 73 203—206
- Исаија Ђаковић. Архимандрит грчетешки, епископ јенопољски и митрополит крушедолски 74 7—35
- Урош Несторовић као конфидент бечке полиције у време Првог српског устанка 74 141—168
- ГАЂЕША, Никола Л.
- Владан Гавриловић, *Земљишна књига села Вођањ (1758—1840)* 74 190—192
- ДИМИЋ, Жарко
- Посета аустријског цара Фрање Јосифа Карловцима 1852. године 74 117—124
- Ратко Рацковић, *Помен и шрајања* 74 197—198
- Опис неколиких путовања по домовини путописца Телки Домонкоша (Нови Сад — Петроварадин — Сремски Карловци) 77/78 77—82
- О посети аустријског цара Франца I Сремским Карловцима 1817. 77/78 83—91
- Један пример односа градских власти према коцкарским играма у Карловачком комунитету крајем XVIII века 79—80 123
- Попис инвентара карловачке болнице из 1836. године 79—80 129
- БУРИЋ, Ђорђе
- Карактеристични српски интелектуалац између два краља и две краљице из династије Обреновић 77/78 215—224
- ЕКМЕЧИЋ, Милорад
- Балканска политика Аустро-Угарске после Берлинског конгреса 75/76 143—156
- ЖЕЉСКИ, Реља
- Френклин Л. Форд, *Европа у доба револуција 1780—1830.* 73 242—245
- ЖИВАНОВ, Сава
- Основи спољне политике Русије крајем 19. и почетком 20. века 71/72 59—99
- Русија у међународним кризама (1908—1914) 73 89—139
- ЖИВКОВИЋ, Тибор
- Синови Завидини 73 7—25
- ЖИВОТИЋ, Александар
- Југословенско-египатски односи 1922—1941. 74 49—70
- ЈАГОДИЋ, Милош
- Српски студенти у Паризу средином шездесетих година XIX века 79—80 175
- КОМАР, Горан Ж.
- Да ли су топаљски Живковићи припадали роду Владиславића? 74 79—87

- Савински архимандрит Леонтије (Аврамовић) 75/76 113—120
- Бокешки и далматински исповједник православља, протосинђел Кирил Цвјетковић (1791—1857) 77/78 69—75
- Прилози биографији високопреосвећеног митрополита Стефана Љубибратића 79—80 97
- КРЕСТИЋ, Василије Ђ.**
- Краљ Милан и Јосип Јурај Штросмајер 75/76 167—175
- Прилог историји настанка мемоара краља Петра II Карађорђевића 77/78 157—164
- Динко Давидов, *Горња земља. Сјоменици народа српског* 79—80 204
- Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији 1941—1945, 1991... књ. I, II* 79—80 221
- КРЕСТИЋ, Петар В.**
- Похвала врховног жупана Бачке, Торонтала и Вршачког округа Исидора Николића Србградског из 1850. године 75/76 127—134
- О покретању *Српског гласа*, гласила Српске народне странке у Далмацији 75/76 135—141
- Пут у Цариград у свити кнеза Михаила 79—80 157
- КРКЉУШ, Љубомирка**
- Кнез Милан Обреновић и Светозар Милетић 75/76 177—202
- КРСТИЋ, Александар**
- Из историје средњовековних насеља југозападног Баната (15. век — прва половина 16. века) 73 27—55
- ЛАЛИЋ, Средоје**
- Володимир Миљчев и Олга Посуњко, *Канцеларија Новосрпског корџуса* 75/76 237—238
- ЛАТИНОВИЋ, Горан**
- О хрватским уџбеницима из историје 73 211—236
- МАРИНКОВИЋ, Мирјана**
- (са Недељком Радосављевићем) Три документа за историју хришћанских цркава у Босни и Херцеговини 77/78 93—100
- МАРКОВИЋ, Саша**
- Идеје о Војводини др Николе Милутиновића, секретара Магице српске од 1932—1941. године 71/72 181—193
- МИЉЧЕВ, Володимир**
- Петар Текелија: *Нацрт портрета „злог генија“ Зайоршце Сечи* 71/72 202
- Срби у Украјини у првој половини XVIII века 75/76 23—49
- МИРИЋ, Ката**
- *Зборник Маџице српске за историју*. Свеске 61—70 (2000—2004). Садржај по ауторима 71/72 219—228
- НОВАКОВ Александра**
- Некролози о Милану Обреновићу у српској штампи 75/76 203—215

- ЊЕГОВАН, Драго
 — *Војводина, осамстичетрдесетосма*. Непристрасни историографски поглед на 1848. 73 256—258
 — Два записника о саслушању ратног злочинца Ференца Сомбатхелџија, једног од најодговорнијих за Рацију у Јужној Бачкој 77/78 135—156
 — Крагујевац 1941 — Заstraшујући пример. Станиша Бркић, *Име и број — Крађујевачка шрађедија 1941*. 77/78 252—254
- ПАНИЋ, Божидар
 — Први турски дневник Текелијине цркве у Араду (део други, 1745—1751) 75/76 93—111
- ПЕЈАШИНОВИЋ, Зоран
 — Валтер Маношек, *Холокауст у Србији. Војна окупиацио-на полиција и уништавање Јевреја 1941—1942*. 77/78 254—258
- ПЕКИЋ, Миленко
 — Вук и словенство Далмације 77/78 9—47
- ПОПОВ, Чедомир
 — Јосиф Фтори... Србије миле благи спаситељ 73 207—210
 — Кнез/краљ Милан и Јован Ристић 75/76 157—166
- ПОПОВИЋ, Бранислав
 — Зоран Пејашиновић: *Бан Милосављевић* 71/72 210—212
 — Софија Божић, *Срби у Хрватској 1918—1929*. 79—80 218
- ПОПОВИЋ, Љубодраг
 — Краљ Милан у култури Србије 77/78 235—243
- ПОПОВИЋ, Мирослав
 — Мишел Каплан, *Византија* 79—80 203
- ПОПОВИЋ, Никола Б.
 — Сава Живанов, *Пад Руског царства* 77/78 245—248
- РАДЕНИЋ, Андрија
 — *Документи о сивољној полицији Краљевине Србије 1903—1914*. 71—72 215—217
- РАДИЋ, Радмила
 — Православна црква у Србији у време краља Милана Обреновића 77/78 225—234
- РАДОСАВЉЕВИЋ, Недељко
 — Жалба Крсмана Обрадовића против кнеза Јована Митровића-Демира (прилог проучавању почетака правосуђа у другој деценији 19. века) 74 95—104
 — Вести о Православној цркви у Босанском пашалуку у извештају кнезу Милошу из Ужичке нахије и Ужичког окружја (1816—1839) 74 105—116
 — (са Мирјаном Маринковић) Три документа за историју хришћанских цркава у Босни и Херцеговини 77/78 93—100
- РАДУСИНОВИЋ, Милорад П.
 — Неколико записа о бици код Сенте 1697. 73 155—161

— Три руске вијести о руско-српској војној сарадњи из времена Првог српског устанка 1810—1811. године	74	89—93
— Бланкијево предавање о Србији публиковано у „Москвитјанину” 1842. године	74	169—179
РАЈИЋ, Сузана		
— Милан Обреновић — краљ политичар	79—80	43
РАКОВИЋ, Александар		
— Ускршњи устанак у Ирској 1916. у <i>Београдским новинама</i>	75/76	51—74
РАСТОВИЋ, Александар		
— Британске новине о Србији за време анексије	71/72	101—116
— Енигма Извољски: Дипломатско маневрисање у питању анексије	73	79—87
— Програм Југословенске народне странке	74	125—132
— Два британска погледа на Србију у Првом балканском рату	77/78	101—112
САМАРЦИЋ, Момир		
— Политика Србије према Бугарској и Тајна конвенција 1881. године	71/72	29—42
— Међународна комисија и обележавање српско-турске границе после Берлинског конгреса	73	57—78
— „Његово краљевско височанство кнез Милан” — О настојању српске владе да српском кнезу буде призната титула „Краљевско височанство” 1878. године	74	37—47
— Србија и Бугарско питање 1878—1885.	77/78	201—214
СИМИЋ, Бојан		
— Агенција „Авала”	75/76	75—91
СТИПЧЕВИЋ, Никша		
— О италијанским добробовљцима у Херцеговачком устанку	71/72	173—179
СТОЈАНЧЕВИЋ, Владимир		
— Кнез и краљ Милан Обреновић у свом времену и историјској науци (1873—1889)	77/78	187—199
СТОЈКОВСКИ, Борис		
— Бернард Луис, <i>Муслиманско ојкриће Европе</i>	74	186—190
— Џулија М. Х. Смит, <i>Европа после Рима</i>	75/76	239—241
— Georges Tate, <i>Justinien. L'Épopée de l'Empire d'Orient</i>	75/76	241—244
— Арапски географ Идризи о Јужној Угарској и Србији	79—80	59
ТУБИЋ, Драган		
— Душан Дејанац, <i>Лексикон познатих Кикинђана</i>	71/72	197—199
— <i>Приватни животи у српским земљама средњег века</i> (приредиле Смиља Марјановић-Душанић и Даница Поповић)	74	181—183
ТУРЛАКОВ, Слободан		
— Милан Пироћанац и његове „Белешке”	75/76	217—236
ЂУПУРДИЈА, Бранко		
— Колективни захтев за колонизацију из села Поникве 1945. године	74	133—140

- Писмо колониста из Бајмока председнику Владе ФНРЈ
Маршалу Титу 1946. године 77/78 113—127
 - Породице колониста повратника из Бајмока у Горски
Котар 1946. и 1947. године 77/78 129—134
- ХАРДИ, Ђура
- Јиржи Малирж, Павел Марек и сарадници, *Полијичке
сїранке, развој йолијичких сїранака и йокреїа у че-
шким земљама и Чехословачкој 1861—2004.* 73 249—251
- ШЕВЧЕНКО, Сергеј
- Емануели (Мануиловичи): од Балкана до Украјине
(XVIII—XX в.) 71/72 139—149